

BIBLIOTEKA
SRI LANKA
KOLLOMBU

(...) *Bilo kakav podatak dobiva na značaju ukoliko je povezan s nekim drugim. Veza mijenja perspektivu. Navodi na pomisao da svaki izgled na svijetu, svaki glas, svaka napisana ili izgovorena riječ nema onaj smisao koji se nameće, već nam govori o jednoj Tajni. Kriterij je jednostavan: sumnjati, uvijek sumnjati. (...) - Umberto Eco (1989a)*

1. PROSLOV

Za knjigu je dobro ako je čitaju. Knjiga se sastoji od znakova koji govore o drugim znakovima, koji pak govore o stvarima. Ukoliko nema oka da je čita, knjiga sadrži znakove koji ne proizvode pojmove, pa je prema tome nijema. - Umberto Eco (1984)

Ne mogu sa sigurnošću reći tko je, od autora koji se bave proučavanjem semioze, na mene izvršio veći utjecaj - Roland Barthes ili Umberto Eco. Možda podjednako, jer svaki sa svoje strane ima briljantna zapažanja koja čovjek teško pamti ali i teško zaboravlja. Od etnologa i antropologa najprivrženiji sam, zbog izuzetna literarnog predloška, Claude Lévi-Straussu, koji mi je u svoje vrijeme otvarao nove perspektive u znanosti koju sam zavolio. Od hrvatskih mislilaca koji se bave proučavanjem kulture, dojmio me se jedan čovjek čija sam predavanja slušao "otvorenih usta" - Radoslav Katičić, lingvista i jezikoslovac.

Svima njima dugujem zahvalu, jer su me upravo oni, a ne znajući za to, uputili na pisanje ove knjige.

S.B.

2. METODA ISTRAŽIVANJA

Prva i to vrlo važna napomena, što je vrlo značajno imati na umu za vrijeme čitanja ove knjige, jest da sam ovaj rad namijenio etnologima i profilima koji se smatraju kulturnim antropolozima, te tako padaju u vodu svi mogući prigovori da je ova tema teorijski već obrađena na ovaj ili onaj način, ovdje ili ondje. Naime, ovaj rad pokušava etnologima i srodnim stručnjacima približiti jedan dosta udaljen pogled na proučavanje kulture kojom se i sami bave. Ostalim profilima, kojima je semiotika i ostali pojmovi koji se spominju ovdje bliska u znanstvenom i stručnome radu, ova knjiga primarno nije namijenjena. Oni se mogu (ali ne moraju) zadovoljiti analizom koja je izvučena iz teorijskih postavki.

Sva moja iščitavanja etnološke i kulturno antropološke literature nisu me zadovoljila. Uvijek mi je nedostajala širina i sloboda, a paradigmatične granice moje matične struke su me sputavale da razmišljam kako ja hoću. Osobito kada se uzme u obzir rašireno stajalište svjetskih i hrvatskih stručnjaka da je etnologija u "krizi" i da se uporno traže izlazi iz toga svojevrsnoga "stvaralačkoga zastoja" (dobar uvod o toj tematici vidi u Belaj, 1989, te Sklevicky, 1991).

Osobno držim da je opstojanje etnologije kao znanosti koja se nalazi u "permanentnoj teorijskoj krizi" (Belaj, 1989: 9), dovedeno u pitanje upravo onda kada se o njoj razmišlja kao o znanstvenoj disciplini *koja jeste u krizi*. Naime, postavke koje *dokazuju* da je etnologija u teorijskoj krizi, a koje je prikazao prof. Vitomir Belaj u svome članku (Belaj, 1989), upravo i postavljaju etnologiju u krizni položaj. "Dometi i granice etnologije" (Belaj, 1989: 13), koji se iscrpljuju i zaustavljaju u rekonstrukciji etničke povijesti proučavanjem kulture, zastarijevaju i, u isti mah, postavljaju pred etnologiju pitanje svoga predmeta, pristupa, metode, definicije i imena. Takvu etnologiju, koja je zabavljena formalnim problemima zavaravajući sebe da postaje suvišnom i dovoljno nedefiniranom da bi i dalje opstojala, rado bih nazvao *etnologijom suznih očiju*. Pa ako se zbog toga neću nazivati etnologom, smatram da je mnogo važnije naziv znanstvenoga djelovanja izvlačiti iz njega samoga, nego iz zadanoga imena struke određivati rad i moguće djelovanje. Sličan stav proizlazi i iz Belajeva mišljenja da se, ishodeći iz etnologije, mogu (i trebaju) "proučavati pojedine kulturne pojave i samostalno, nezavisno od ethnosa, i u sklopu sustava u kojem postoje, proučavati sami sustavi sa svim svojim značajkama (funkcijama, vrijednostima itd.), dijakronijski ili sinkronijski; svi su pristupi proučavanju kulture legitimni, no oni će biti etnološki jedino ukoliko imaju u vidu etnološko ishodište (ethnos) i cilj (rekonstrukcija etničke povijesti kroz proučavanje kulture)" (Belaj, 1989: 13).

Mislim da se ipak može navesti mnogo primjera gdje etnolog ili etnologija nalazi zanimljive razloge za dalje djelovanje. Nepregledan proces usimboljavanja, koji je prisutan kako danas tako i stoljećima prije, izvor je etnološke obrade. Postmodernistički tokovi, polako prodirući u hrvatsku etnologiju, oplemenjuju i održavaju aktualnom ovu znanost. *Etnologija bez suza* uvažava koncepcije istraživanja koje nisu izvorno njene, ali koje su dovoljno svrhovite da bi se pokušale upotrijebiti. A sam predmet istraživanja, *kultura*, postojati će dok je čovječanstva i na nama je da odlučimo samo o metodi dekonstrukcije toga predmeta (o gornjim navodima više u: Braica, 1990).

Mogu, s pravom, reći da mi je na početku promišljanja ove problematike najbliži bio *strukturalistički* pristup Claude Lévi-Straussa, ali njega u konačnici nisam bitnije konzultirao, osim kao dio općeg znanja koje imam i koje nisam smatrao potrebnim navoditi u radu. Dao sam sebi za pravo da raspoložem određenim znanjem kojemu ne moram navoditi izvor. I tu je sa strukturalističkim pristupom, osim u nekim naznakama, više-manje završeno.¹

Našao sam se zaista u bezizlaznoj situaciji - "imam" rezultat a ne znam kako do njega teorijski doći. Na tragu prethodnih navoda i nakon stanke, u kojoj sam razmišljao što napraviti, okrenuo sam se drugačijoj literaturi. Počeo sam se zanimati za *semiotiku* i tu sam najzad uvidio pomak koji je donio potrebni teorijski okvir rada.²

Među ostalima, mnogo su mi pomogli predstavnici tzv. *tartuske semiotičke škole*, od kojih su najpoznatiji predstavnici profesori B. A. Uspenski, V. V. Ivanov i V. N. Toporov. Naravno, njihovo viđenje raznih slavenskih fenomena bazira se na jeziku i proučavanju jezika, iako ne bježe od semiotike, etnografije i mitologije. Njihov pristup proučavanjima je vrlo poučan, ali i upotrebljiv zbog primjera kako se može proučavati "drevnost". Knjige Ivanova i Toporova (Ivanov, Toporov, 1965 i 1974) su možda i njihova najznačajnija djela do kojih sam došao i, iako se direktno ne vežu uz problem torbe, dali su mi smjernice kako problem mogu i na njihov način obrađivati. No, tu ima i jedna zapreka - nisam školovani jezikoslovac i ne usuđujem se ulaziti tako duboko u dekonstrukcije i nanove konstrukcije unutar jezika, iz čistoga razloga što to i nije osnovni cilj ovoga rada. Kako jezikoslovci mnogo drže do svoje struke, ne bi bilo uputno upuštati se u preduboke analize genealogije raznih naziva. Ali, u svakom slučaju njihova metoda stoji kao mogućnost.

1. Prvi rezultati mog zanimanja za djelo Claude Lévi-Straussa ogledaju se u diplomskom radu na Zavodu za etnologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu (vidi Braica, 1988).

2. Prikaz literature koja je korištena za širi teorijski okvir predočen je na kraju.

Svjetska etnološka i kulturno antropološka teorijska literatura vezana za uži predmet moga istraživanja, osim Edmunda Leacha i Clifforda Geertza, ovdje nije navedena. Većina su nabrojanih djela napisana od strane semiotičara i znanstvenika koji kroz semiozu proučavaju kulturu.

Najznačajniji autori koje sam konzultirao su nesumljivo moderni semiotičari Umberto Eco i Roland Barthes.³ Porazno je kada se vidi kako je u Hrvatskoj teorija Umberta Eca zanemarena. Čitanjem njegovih tekstova došao sam do spoznaje da on može u mnogome pomoći etnologiji i kulturnoj antropologiji u rješavanju nekih problema koje one svojim metodama ne mogu razriješiti. Eco, sa svoje strane, obilato koristi antropologiju u svojim djelima.

U Ecovim i drugim radovima, spomenutim ovdje, kulturna antropologija je zastupljena u dovoljnoj mjeri i nije mi jasno, ponovo to ponavljam, zašto etnolozi zaobilaze semiotiku. Osobito kada se zna kako je *podatna* za druge struke. Možda je problem što je semiotika trenutno u svjetskim okvirima u *modi*. Hrvatski etnolozi, barem većina, su poznati kao konzervativni i prilično odbojni prema novim tijekovima u znanosti.⁴

Uz Eca, kako sam već napomenuo, za istraživanja ove vrste značajan je i Roland Barthes. Ne začuđuje stoga što Italo Calvino izuzetno nadahnuto i profinjeno opisuje bit cjelokupnoga Barthesova napora: "čitavo njegovo djelo, to sada shvaćam, pokušaj je da se bezličnost mehanizma jezika i spoznaje prisili da uzme u obzir fizičku prirodu živog, smrtnog subjekta" (Petrić, 1989a: 42).

Eco, naravno, mnogo duguje Barthesu; bez njegova doprinosa semiotici ni Ecovo djelo ne bi bilo toliko snažno. "U doba kad je semiologija bila evropska kulturna moda, u intelektualnoj javnosti najčešće su se spominjala briljantna esejistička zapažanja Rolanda Barthesa. Ecova istraživanja u formalno strožem okviru preuzimaju mnoge teme glasovitog francuskog semiologa, a razmatranja o znakovnoj komunikacijskoj logici kulture približavaju visokim znanstvenim razinama: 1976. godine napisana *Teorija semiotike* jedno je od najvažnijih djela u novijoj povijesti discipline, koje po širini zahvata Eca svrstava uz bok otaca semiotike de Saussurea i Peircea" (Petrić, 1989: 42).

Na kraju, u cilju potvrde traženja etnologije i kulturne antropologije u semiotici i obratno, koristim se motom Clifforda Geertza, koji na jednom mjestu raspravlja o mišljenju da pisanje o etnografiji obuhvaća pričanje priča, stvaranje slika i izmišljanje simbolike, koje često nailazi na žestok

3. Uostalom, iz naslova dviju Barthesovih knjiga proizašao je i naslov ove (up. Barthes, 1989 i 1990).

4. Veze između ove dvije znanosti potvrđuje i Petrić: "teze kojima Ecov nacrt suodnosa znakovne proizvodnje i kodova zasijeca u područje kulturne antropologije posebno su, pak, zanimljive kad se zna kolika je popularnost te discipline u osamdesetim godinama" (Petrić, 1989: 42).

otpor zbog zbrke zaširene na Zapadu bar još od Platona, između zamišljenoga i imaginarnog, izmaštanoga i lažnog, tumačenjem stvari putem izmišljanja. Neobično shvaćanje da stvarnost ima idiom kojim najrađe želi biti opisivana, da sama njena priroda traži da o njoj govorimo bez bezrazložne uznemirenosti - trnokop je trnokop, ruža je ruža - kao i o bolu iluzija, svaštarijama i samozačaravanju vodi do još neobičnijega shvaćanja: ako je izgubljeno doslovno tumačenje, onda je izgubljena i činjenica. To, po Geertzu, ne može biti točno, jer bi se inače moralo smatrati da gotovo svim etnografijama nedostaje veza s bilo čime stvarnim (Geertz, 1988).

U ovoj literaturi pokušao sam se odrediti spram semiotike i njenog inkorporiranja u etnologiju i kulturnu antropologiju. Pokušao sam što preciznije odrediti što je simbol a što znak i što implicira jedan pojam a što drugi (ti i slični pojmovi su vrlo važni za ovaj rad i biti će šire obrađeni). Samim određivanjem teoretskoga dijela bilo mi je moguće baratati postojećim *etnografskim* podacima na način kako sam odredim. Mnogi teoretski pojmovi koji će se pojaviti u radu potječu iz semiotičkog repertoara i time se njihovo razjašnjavanje direktno veže uz problematizaciju torbe u okviru etnologije ili kulturne antropologije.

3. TEORIJSKI OKVIR

3.1. O povijesti

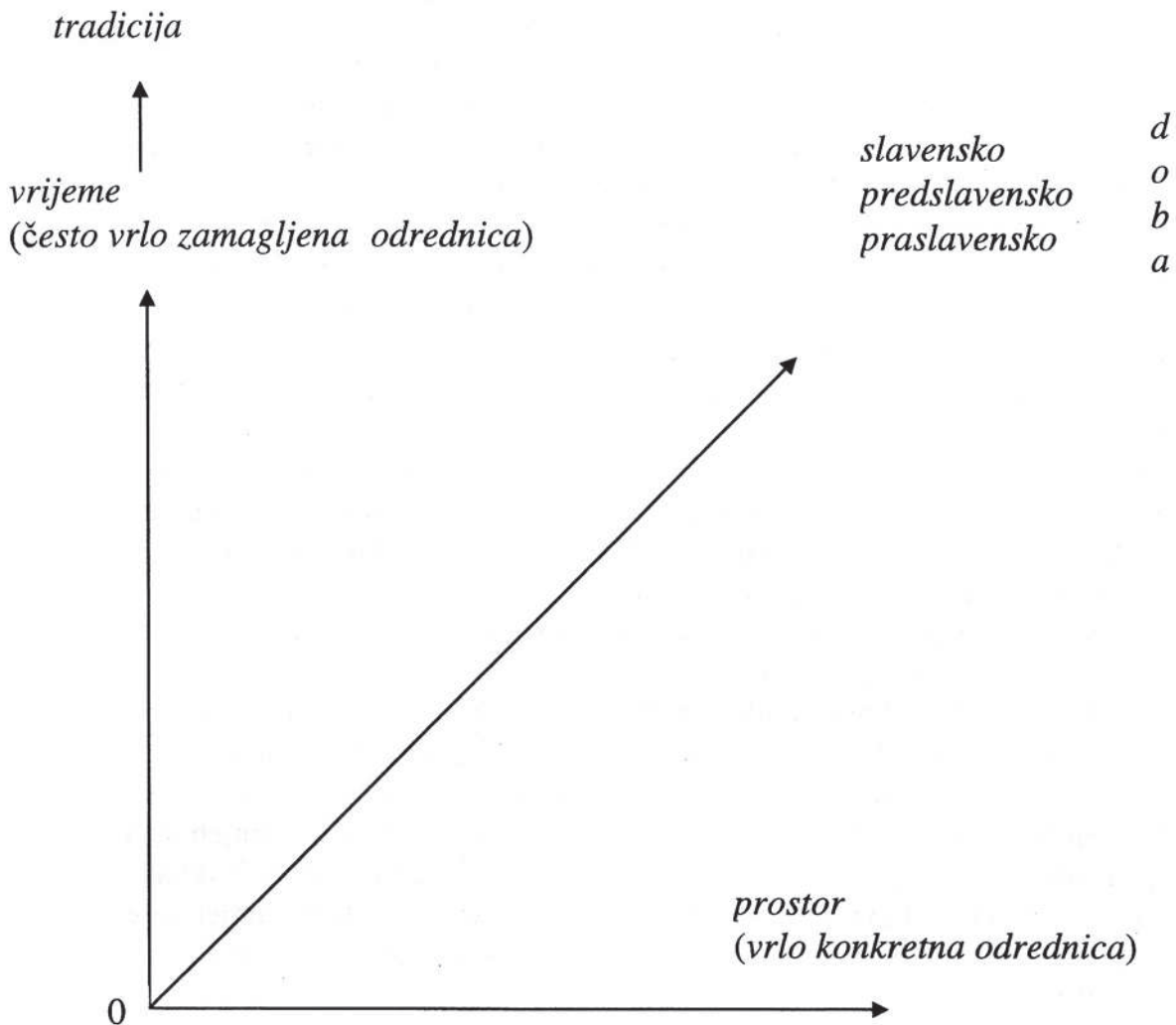
Zašto se nisam prihvatio povijesnog pregleda torbe? Ili neke druge metode? Na to pitanje odgovoriti ću, nadam se, kratkom raspravom koju preuzimam sa drugoga mjesta (Braica, 1991a).

Zamislimo grafikon sa dva pravca - prvi neka prikazuje slijed prostora, a drugi slijed vremena. Potpuni rezultat nekoga istraživanja i idealnu sliku dobivamo kada neka točka (istraživački problem) ima uporište na oba pravca. A što se događa kada nije tako, ako je uporište te točke samo na jednom ili drugome pravcu (vremenskome ili prostornom)? Vjerovatnost da ćemo neki podatak fiksirati na prostornome pravcu je vrlo velika, ali drugi, vremenski je problematičan i s njime ću se malo više pozabaviti.

Da bi se odredila povijesnost neke pojave, izmišljene su mjere (apstraktne i stvarne). *Apstraktne* mjere su npr. minuta, sat, godina i sve ostale utvrđene nekom konvencijom. Njihova karakteristika je da su vrlo precizne i prilagođene novome dobu. *Stvarne* mjere su pojmovi kao što su danas, prije, poslije, a razlikovanje je određeno s obzirom na ljudsko pamćenje i mogućnost orijentacije i grešaka. Kada netko želi biti siguran u svoju tvrdnju o pretpostavljenome događaju, koristit će (u velikom broju slučajeva) oznake *prije* ili *poslije* u odnosu na neke značajnije datume - ratove, migracije, epidemije, reforme i slične. U pitanju su, dakle, *prekretnice* bitne za život ljudi, koje ostaju trajno urezane u pamćenje i smatraju se općepoznatima.

SHEMA I.

Kada se jedan istraživački problem postavi na nultu točku vremenskog pravca tada su rezultati nepovijesni, ali su i dalje, nesumljivo, rezultati. Tu je osnovno priznati da se ne radi o povijesnom aspektu, nego izmišljati neke uvjetne kategorije, koje su u konačnici ipak nedefinirane i, prema povijesnoj paradigmi, bezvrijedne.

Pri popunjavanju zamišljenoga vertikalnog (odnosno vremenskoga) pravca kao oznake mogu poslužiti slijedeće odrednice: *danas*, *Drugi svjetski rat*, *Prvi svjetski rat*, *1900. i 1850. godina*. Opravdano se nameće pitanje što je s događajima prije npr. 1850. godine, dokad seže glavnina naših etnografskih zapisa. I oni spadaju u povijest, ali kamo ih smjestiti? Sav onaj prostor u beskonačnosti imao je svoje ljude i događaje, pa ako se njihova vremenska razdoblja ne mogu točno ili približno odrediti (zaključno s računanjem u stoljećima), to više nije znanstvena metoda već nagađanje (koje baš i ne ide u korist bilo kojoj znanosti).

Ovo, gore rečeno, se postavlja kao veliki problem etnologije (ne samo u Hrvatskoj), koja je, u svoje vrijeme, predložila ovakvo rješenje: *tražiti narodnu kulturu i po mogućnosti da je izvorna i da je stara*. Pod terminom "stara" pretpostavljali su se *slavenski, praslavenski i predslavenski* kulturni slojevi. Kada bi se utvrdio kontinuitet, tada bi se najčešće stalo. Prije pokušaja da se na vremenski pravac ugrade još ove tri oznake (slavensko, praslavensko i predslavensko doba) valja se zapitati odgovaraju li ovi termini prethodnima, koji su postavljeni na pravcu. Naime, za slavensko razdoblje pretpostavljam vrijeme poslije seobe naroda, a za praslavensko i predslavensko vrijeme prije doseljenja, ali na različitim prostornim, zemljovidnim lokacijama. Lako je uočljivo da ta tri slijeda nisu isključiva. Isto je tako jasno da to nisu ni *konkretne* vremenske odrednice, već prije da su prostorne, jer ne ocrtavaju konkretni vremenski slijed.

Dakle, da bi se utvrdila povijesnost postoje oznake, odrednice, koje događaje i ljude u prošlosti postavljaju u jasno određene granice. Etnološka znanost u Hrvatskoj ih nije odredila, pa zbog toga dolazi u situaciju da događaje koji su se dogodili, ili ljude koji su živjeli, prije npr. sredine 19. stoljeća, mora stavljati u beskonačno i neodređeno vrijeme. U sklopu takva razmišljanja izmišljen je i pojam tzv. *etnografskoga prezenta*, koji se upotrebljava iz nemoći a ne iz stvarnoga paradigmatična opredjeljenja. Također je vidljivo da u povijesno određujućem smislu nije uputno upotrebljavati termine slavensko, praslavensko ili predslavensko doba, jer su oni u tome pogledu sasvim neodređeni.

I što nam se u metodološkoj slabosti nudi? Rješenje problema bi bio pojam *tradicija*, kao zamagljeni pogled na prošlost, pojam koji pretendira statičkome prikazivanju stanja. Međutim, uporedimo li jedan povijesni prikaz Dalmacije u 15. stoljeću (na primjer Raukar, 1982 ili Raukar, 1985) s tradicijskim stanjem mirovanja, dobivamo dijadu *aktivnost - pasivnost*. Na jednoj strani su migracije, gladi, ratovi, pobune, kulturna i umjetnička (pa i znanstvena) strujanja, a na drugoj idilična slika mirnih i tromih seljaka koji, tu i tamo, da bi razbili monotoniju života, zaplešu kolo ili sudjeluju u nekome običaju. Na žalost, kada dublje sagledamo problem, ironija brzo iščezava.

Etnologija se, nadalje, pokušala konstituirati kao povijesna znanost izgrađujući, između ostalih, *evolucionistički* pristup proučavanju kulture, ali se pojavio problem, a on je sadržan u samoj ideji evolucije kao općeg procesa, koji uz čovjekovu biologiju zahvaća i sve vidove kulture čovječanstva. Nedostatak takva opredjeljenja bio je u tome što evolucionisti nisu razlikovali razvoj *mikro i makro* cjelina, a što je, barem donekle, pokušao uvažavati *kulturno-povijesni* pravac u etnologiji. Očito je, dakle, da etnologija nije imala snage za utvrđivanje vlastitih operativnih odrednica, a nije u potpunosti prihvatila ni one koje su nudile druge znanstvene discipline. To je, djelomice, i odgovor na moguće pitanje je li

se, i ako jest zbog čega, etnologija "odmakla" od drugih društveno-humanističkih znanosti.

Nameće se i slijedeće pitanje: je li dokazivanje konkretnoga povijesnog kretanja zaista potrebno po svaku cijenu? Odgovor je, nesumljivo, *ne, ali je poželjno* jer konkretno datiranje razbija "bezvremensko vrijeme", ono što bi neki izrazili pojmovima *prije* ili *tradicija*. Uopćeni podaci o prošlosti, s druge strane, ne govore ništa više od onih podataka koji tu kategoriju izbjegavaju.

Vratimo se na početak: što reći o prostornome i vremenskom određenju? Svakako ih valja koristiti kada je to moguće, jer neka pojava, događaj ili predmet postoje i bez obzira tražimo li mi njih na jednom ili drugome pravcu. Razlika je u kutu promatranja, a on određuje i konkretni rezultat koji će se dobiti.⁵

Može se slobodno zaključiti da je etnologija (u Hrvatskoj) sama sebe odmakla na margine uporno tvrdeći da se služi povijesnim metodama, a ne uviđajući da rezultati, u najvećemu broju slučajeva, nisu odgovarajuće (povijesno) klasificirani. I zato se u povijesnim prikazima određene kulture etnološka slika jednostavno ne uklapa, visi u zraku i, da tako kažem, pretvara se u etnografsku razglednicu.

Još nešto: ne smije se smetnuti s uma da je moderna znanost od polovice ovoga stoljeća postala sumnjičava spram periodizacije, odnosno razdiobi povijesti općenito a naročito pojedinih njenih procesa na "odjeljive dijelove". Suočavaju se tako, s jedne strane, oni koji drže da "ljudska priroda za sva vremena teži ostati uglavnom jednaka" i, s druge strane, oni koji drže da se ljudska priroda mijenja neprestano i individualno (Panofsky, 1987: 20).

Dakako, stvari u suvremenoj etnologiji i kulturnoj antropologiji u Hrvatskoj idu nabolje. Pristupi se granaju i profiliraju. Nova svjetska kretanja u znanosti nalaze plodno tlo i kod nas.

Postmoderna razmišljanja polako nagrizaju okoštalu "klasičnu" etnologiju. I ovaj rad biti će pokušaj doprinosa obogaćenju hrvatske etnologije (prije bih rekao kulturne antropologije) novim pristupom. Semiotičkom analitikom povijesnost će marginalizirati kao znanstvenu kategoriju i uvesti je kao pomoćno sredstvo razmišljanja. A razlog tome je već razjašnjen prije.

5. Ovime se nipošto ne aludira da je povijesnost nepotrebna kategorija, već to da neki proces, zakonitost pojave, događaj i sl. možemo prikazati i ne obazirući se toliko na konkretno datiranje (odnosno na povijesni pristup). Naravno time se dolazi do rezultata koji se nazivaju *nepovijesnima*, ali koji prikazuju određene sustave vrijednosti i odnose u tim sustavima. Isto tako, samo opisivanje, bez pokušaja objašnjavanja, pa i onoga povijesnoga, ne smije niti može biti znanstveni cilj.

4. OSNOVNE SEMIOTIČKE POSTAVKE

4.1. Razgraničenje semiotike i semiologije

Semiotika je vrlo mlada disciplina, stara je tek dvije tisuće godina i pred njom je golem zadatak jer se čini da gotovo sve spada u njenu oblast. - Umberto Eco (Petrić, 1989)

Teorijsko razrađivanje neminovno nas veže i uz određivanje stručne terminologije, koja će biti obvezatni instrumentarij, ali i uvod u bolje razumijevanje daljnijega teksta. Tim više što je semiotika kao znanstvena disciplina tako malo raširena u krugovima hrvatskih mislilaca, a i šire (sem u jezikoslovaca, naravno).

Kao prvo moramo se odrediti spram naziva *semiologija* i *semiotika*.⁶ Semiologija se veže uz F. de Saussureovu definiciju, a semiotika uz one Peircea i Morrisa. Saussure je utvrdio da se semiologija može smatrati općom disciplinom koja proučava znakove, a ujedno je promatrao lingvističke znakove kao specijalno područje. Ali Barthes je okrenuo ovu Saussureovu definiciju naglavačke, promatrajući semiologiju kao translingvistiku koja prikazuje sve znakovne sisteme s pozivanjem na lingvističke zakone.⁷

6. U Općoj enciklopediji, bez naznake autora, definiraju se semiotika i semiologija na slijedeći način: "*semiologija*, znanstvena disciplina koja se bavi proučavanjem razvitka i uloge kulturnih znakova, ili znakova kulture, u životu ljudskih skupina. Također opća teorija znakova te je u tome smislu sinonimna sa semantikom i semiotikom"; "*semiotika*, opća teorija o znakovima i simbolima; posebno proučavanje naravi, odnosa i uloge jezičnog znakovlja. U tome smislu podudara se sa semiologijom. Prema R. Carnapu i Ch. Morrisu, predmet semiotike su odnosi logike i jezika, te je ona opća znanost o sustavu znakovlja (...)" (Opća enciklopedija, 1981: 373).

7. S ova dva pojma (semiotika i semiologija) srodan je i termin *semantika*: to je znanost "o značenjima; grana lingvistike koja proučava pojedine riječi, njihove oblike i grupacije kao nosioce određenog smisla (značenja), tj. kao sredstva za označavanje određenih predmeta, pojava i odnosa materijalnog i psih. svijeta. Prema tome istražuje li se značenje jezičnih sredstava u jednom određenom stadiju pojedinog jezika ili se proučava evolucija i mijenjanje značenja u toku jezičnog razvoja, razlikuje se sinkronična (statička, deskriptivna) i dijakronična (dinamička, evolutivna) semantika (...). Umjesto riječi semantika, koju je u lingvistiku uveo M. Breal svojim kapitalnim djelom *Essai de semantique*, neki lingvisti upotrebljavaju izraz semasiologija ili semiologija (...)" (Opća enciklopedija, 1981: 372, 373). Navod je, na žalost, bez oznake autora.

S druge strane, ovdje uzimam Ecovu postavku da svatko tko studira znakovne sisteme koji nisu obavezno zavisni o lingvistici mora govoriti o semiotici (Eco, 1979: 30). A ono čime se bavi opća semiotika, kaže Eco, "nisu ni prirodni rodovi, ni vještački rodovi, ni funkcionalni rodovi: njen predmet je odnos posredništva, uvjeti pod kojima neka interpretativna djelatnost može prepoznati bilo koji predmet kao semiotički entitet" (Eco, 1989: 168).⁸ Nadalje, po njemu, "semiotika proučava *kodeve kao kulturne fenomene* i, nezavisno od stvarnosti koje se mogu provjeriti i na koje se znaci odnose, treba jedino ispitati kako su se, u određenome društvenom tijelu, učvrstila pravila ekvivalentnosti između neke oznake i nekog značenja (ovo drugo se može definirati jedino preko *interpretanta*, koji će ga označiti pomoću drugih oznaka) i artikulacijska pravila između elemenata paradigmatskog repertoara. (...) Proučavanje znakovnih sistema može se i treba obavljati u sferi *kulturnih konvencija* koje upravljaju komunikacijskom razmjenom" (Eco, 1973: 256).⁹

Francuski profesor Pierre Guiraud, s druge strane, pristalica je naziva semiologija. Po njemu ona je znanost "koja proučava znakove: jezik, kodove, signalizacije itd. Prema ovoj definiciji, jezik je dio semiologije. Međutim, svi se uglavnom slažu da jeziku treba priznati povlaštenu i samostalan položaj i zato semiologiju definiraju kao 'proučavanje nelingvističkih sistema znakova'" (Guiraud, 1983: 5).

Iz njegovih radova vidljivo je da poistovjećuje i izjednačava pojmove semiologija i semiotika, a priklonjen je Saussureovom tumačenju termina: "Jezik je sistem znakova koji izražavaju ideje, i u tome se on da usporediti s pismom, sa azbukom gluhoonijemih, sa simboličkim ritualom, s formama učtivosti, s vojničkim znakovima, itd. On je samo najvažniji od tih sistema. Može se, dakle, zamisliti jedna znanost koja bi ispitala život znakova u društvenome životu; ona bi bila dio društvene, pa, prema tome, i opće psihologije; mi ćemo tu znanost nazvati *semiologijom* (od grčkog *semeion*, 'znak'). Ona bi nas učila što su znakovi, koji zakoni njima upravljaju. (...) Lingvistika je samo dio te opće znanosti; zakoni što će ih semiologija otkriti moći će se primjenjivati i na lingvistiku, koja će tako biti uključena u jednu sasvim određenu oblast u skupu ljudskih činjenica" (Saussure, 1969; cit. prema Guiraud, 1983: 5, 6).

Da bi pokazao da se radi o sinonimima, te da pokrivaju jednu te istu disciplinu, Guiraud se poziva na mišljenje Peircea koji kaže da je u svom općem značenju logika "samo druga riječ za *semiotiku*, jednu gotovo nužnu ili formalnu znanost o znakovima". Opisujući ovu doktrinu kao "gotovo nužnu" ili formalnu, Peirce ima u vidu da "svojstva ovakvih znakova

8. Svi srpski *prijevodi* su transponirani na hrvatski jezik.

9. "Semiotika se, prema njemu, bavi svime što se može uzeti kao znak, a znak je sve ono za što se može smatrati da značenjski zamjenjuje nešto drugo. To 'nešto drugo' u trenutku u kojem ga znak zamjenjuje ne mora nužno postojati" (Petrić, 1989: 42).

posmatramo onako kako to možemo i, polazeći od takvih posmatranja", u procesu koji će bez ustručavanja nazvati apstrakcijom, "dolazimo do nužnih sudova o tome kakva *trebaju biti svojstva* znakova koje koristi znanstvena inteligencija" (Guiraud, 1983: 6).

Međutim, mi se ne moramo zamarati ovom raspravom, te je možemo zaključiti s Ecovom postavkom da je semiotika filozofska "zato što, kao i filozofija, reagira činom *čuđenja* tamo gdje (kako bi rekao Peirce) nailazimo na neke vrlo zanimljive prilike koje bi se mogle objasniti pod pretpostavkom da su one slučaj nekog općijeg pravila, i da, shodno tome, usvojimo tu pretpostavku". I dalje: "Primjećuje se da opća semiotika ne mora nalaziti sličnosti po svaku cijenu, a mora znati i rasvijetliti razlike. Semiotika je savršeno u stanju kazati u kojem smislu su oblak i rečenica (...) znakovi, iako su sasvim različitog tipa. U svakom slučaju, opću semiotiku odlikuje zanimanje ovim tipom problema, a ne standardni odgovori koje vam daje" (Eco, 1989: 165, 166).

Ducrot i Todorov drže da je u novijim semiotičkim proučavanjima neprimjetno došlo do jednoga pomijeranja: kako je iluzorno govoriti o odnosu značenja, iskazivati ga, semiotičari se okreću odnosu simboliziranja, koji je sekundaran, i koji između istorodnih entiteta ne uspostavlja onu, po svojoj prirodi nužnu (i, osim samome sebi, neizrecivu), vezu kakvu među njima uspostavlja znak, nego vezu koja je motivirana i kroz koju se, samim time, otkrivaju mehanizmi koji djeluju u jednome društvu. Područje simboličkog, koje se obično vezuje za etnologiju, povijest religije, psihologiju ili psihoanalizu postaje na taj način predmet semiotike (Ducrot, Todorov, 1987: 160).¹⁰

4.2. Temeljni pojam - znak

Vjerojatno je temeljni pojam s kojime se moramo suočiti *znak*. Što je to znak? Ne možemo se, naravno, zadovoljiti paušalnim objašnjenjima koja se pojavljuju u našoj etnologiji i kulturnoj antropologiji, a preuzeti dijelom od C. Geertza i E. Leacha.

Znak je za Saussurea kombinacija pojma i akustične slike, koje on naziva *označenim i označiteljem*. On naglašava komunikacijsku prirodu jezika po kojemu je jezik sustav znakova koji izražavaju ideje. Jezik je samo najvažniji od tih sustava, a lingvistika dio opće znanosti o znakovima koju naziva semiologijom (Saussure, 1983). Guiraud pak kaže da je "funkcija

10. "Naš suvremeni znanstveni interes za srednjovjekovnu kršćansku ikonografiju (...) se temelji podjednako na suvremenim teorijskim stanovištima semantike i semiologije prema problemima likovnog govora, kao i jezika uopće, i nalazi se u samom žarištu ključnih pitanja znanosti: odnosa znaka i značenja, medija i komunikacija" (Ivančević, 1985: 13).

znaka da priopćava ideje putem *poruka*. To podrazumijeva predmet, stvar o kojoj se govori ili referent, tj. *kod, sredstvo* prenošenja i, naravno, *pošiljaoca i primaoca*". On precizira da je znak "stimulans - to jest čulna supstanca - čiju mentalnu sliku naš duh vezuje za sliku drugog stimulusa koju treba oživiti u cilju općenja" (Guiraud, 1983: 9, 27).

U retorici simbol spada u tzv. figure zamjene, a taj odnos zamjene Ducrot i Todorov izbjegavaju, kada u svome enciklopedijskom rječniku znanosti o jeziku definiraju znak, pitajući se hoće li reći da je znak nešto što stoji umjesto nečega drugoga, odnosno nešto što ga zamjenjuje. Taj odnos izbjegavaju, pa kažu da će znak oprezno definirati kao entitet koji može postati dostupan čulima, te za određenu grupu korisnika predstavlja, kao takav, oznaku za nešto što je odsutno. Onaj dio znaka koji može postati dostupan čulima se od Saussurea naziva označiteljem, odsutni dio označenim, a njihov međusobni odnos značenjem (Ducrot, Todorov, 1987: 174).

Engleski antropolog Edmund Leach modificira razne teorije o znakovima zbog potrebe da stvori terminologiju koja se može prilagoditi neverbalnoj i verbalnoj komunikaciji. On izdvaja dva ključna momenta: 1. znaci se ne javljaju izolirano; znak je uvijek član skupa kontrastnih znakova koji funkcioniraju unutar određenoga kulturnog konteksta; 2. znak informaciju prenosi samo onda kada se kombinira s drugim znacima i simbolima iz istoga konteksta (Leach, 1983: 23, 24).

Peirce je znak shvatio kao trovalentnu strukturu, koja u osnovi ima simbol ili *reprezentant*, koji je doveden u odnos sa *predmetom* koji predstavlja, a na vrhu ovoga trokuta je *interpretant*, koji garantira vrijednost znaku i u odsustvu tumača (Eco, 1973: 43).¹¹

Roman Jakobson je u svome uvodu na prvome Međunarodnom kongresu semiotike precizirao da je "svaki znak odnos upućivanja", dok se u *Filozofijskom rječniku* za znak kaže da je on "nosilac značenja, nešto što posjeduje značenje, predmet koji nešto znači, predmet koji upućuje na neki drugi predmet. Ono što znak znači naziva se najčešće 'significatum' ili 'designatum'. Nijedan predmet nije sam po sebi ni 'signum' ni 'significatum'; on može biti jedno ili drugo samo u odnosu na neki drugi predmet, u procesu simbioze (...)" (Filipović, 1984: 362).

Najviše pažnje obratiti ćemo Ecovoj definiciji znaka. "Umberto Eco u jednoj je prigodi javno posumnjao u teorijski potencijal znanosti o znakovima. Zadaća određene teorije, naime, ne završava kad ona jasno izdvoji svoj predmet, nego tek kad ga obradi temeljitije od svih ranijih pristupa" (Petrić, 1989: 42). Eco decidirano kaže da je suvremena semiotika dovela u pitanje pojam znaka i to u dva smisla. S jedne strane, procijenila

11. Slična tumačenja podržava i autor uvoda u *Rječniku simbola*, za kojega su znakovi sredstva komuniciranja na razini imaginativne ili intelektualne spoznaje, koja ima ulogu zrcala i ne izlaze izvan područja predodžbe (Chevalier, 1987: viii).

je da je previše širok i neprecizan: tako je rastočila znak u mrežu *figura* ili izraza, ili sadržaja; ili je ipak odlučila povlastiti samo značenjsku stranu. S druge strane, odabrala je znak kao previše usku jedinicu u tkivu iskazanoga teksta u igri lingvističkih činova, u procesu komunikacije, u konverzijskoj interakciji, u praksi u kojoj se stvara smisao, u semiozi. "Tamo gdje je tradicija govorila *de signis*, danas se nalazi koloplet disciplina, prilaza, sada već akademskih podjela" (Eco, 1989: 161).

On postavlja pojam znaka filozofski da bi se "definirale bilo riječi, bilo oblaci ili dugmad, u onoj mjeri u kojoj se mogu smatrati kao *nešto što stoji umjesto drugog po modalitetu inferencije*" (Eco, 1989: 168). Međutim, s druge strane je dovoljno da se "prepozna da znak nije (samo) ono što zamjenjuje nešto drugo: prije svega (...) ono što zamjenjuje njegove interpretativne mogućnosti. *Znak je upravo ono što se može tumačiti*" (Eco, 1989: 177).¹²

Tamo gdje je značenje eksplicitno (kao u modernim znanostima), napominje Guiraud, znak je obično proizvoljan, jer bi svaka analoška veza mogla promijeniti značenje pripisujući označenom svojstva označitelja. Ali znakovi su najčešće motivirani; međutim budući da povijesni razvoj teži ukinuti motivaciju koja se gubi, znak funkcionira kao čista konvencija. To se događa s većinom riječi artikuliranoga jezika, ali i s velikim brojem znakova u simbolikama, mantikama, protokolima i drugim društvenim kodovima (Guiraud, 1983).

Upozorio bih na izjavu Bensea, koji vrlo sažeto precizira (što se slaže i s Ecom) da se u semiotici "znakom" smatra bilo što što se tumači kao "znak" (Bense, 1977), a pri kraju razmatranja o pojmu znaka navesti ću Barthesov prijedlog, gdje kaže da mnogi semiološki sistemi imaju supstancu izraza čija bit nije u označavanju: to su često predmeti opće upotrebe koje je društvo iskoristilo za označavanje: odjeća nas štiti, hrana služi za jelo, ali one ipak služe i za označavanje. On predlaže da se ovi semiološki znaci, po porijeklu utilitarni, funkcionalni, nazovu (slično radi i Eco) *funkcijama-znacima*.¹³ U prvome trenutku (njegovo razlaganje je čisto operativno i ne podrazumijeva stvarnu temporalnost) funkciju prožima smisao; ta semantizacija je neizbježna: *čim postoji društvo, svaka upotreba pretvorena je u znak te upotrebe*: kišni ogrtač upotrebljava se radi zaštite od kiše, ali ta upotreba neodvojiva je od samoga znaka izvjesnih

12. Po semiotici znak se ne određuje na osnovu ponašanja koje on izaziva ili na osnovu stvarnih predmeta koji bi ga potvrdili, već jedino *na osnovi enkodiranog značenja koji određeni kulturni kontekst pripisuje jednoj oznaci* (Eco, 1973: 216).

13. "Na Hjelmslevljevu tragu Eco umjesto pojma znaka u raspravu uvodi pojam znaka-funkcije; rezultat složenih metodoloških operacija je rastvaranje čvrste koncepcije znaka u promjenljivu mrežu odnosa osjetljivu na promjene socijalnih i historijskih konvencija, čime opća semiotika postaje izrazito zanimljiva čitavom nizu drugih humanističkih disciplina ili jednostavno nepozvana ulazi u područje njihovih kompetencija" (Petrić, 1989: 42).

atmosferskih prilika. S obzirom na to da naše društvo proizvodi samo standardizirane, normalizirane predmete, ti predmeti su neizbježno ostvarivanja jednog modela, govori u okviru jednoga jezika, supstance jedne značenjske forme; da bismo dobili predmet bez značenja, trebali bi zamisliti neku potpuno improviziranu napravu koja se ni po čemu ne oslanja na postojeće modele: gotovo neostvariva pretpostavka, ma o kojem društvu bila riječ. Ova opća semantizacija upotreba ima, po Barthesu, bitni značaj: ona potkrijepljuje činjenicu da nema druge stvarnosti osim suvisle i trebala bi voditi konačnom podudaranju sociologije sa socio-logikom. Ali kada je znak već jednom utemeljen, društvo ga vrlo lako može ponovo funkcionalizirati, govoriti o njemu kao o upotrebnom predmetu: na kakav krzneni kaput gledati će se kao da isključivo služi zaštiti od hladnoće; ova povratna funkcionalizacija, kojoj je potreban drugostepeni jezik da bi postojala, nikako se ne podudara s prvobitnom funkcionalizacijom (uostalom, čisto idealnom): predstavljena funkcionalizacija odgovara jednoj drugoj semantičkoj ustanovi (pokrivenoj), kojom vlada zakon konotacija. Znači, kaže Barthes, funkcija-znak ima - vjerovatno - antropološku vrijednost, jer predstavlja upravo onu jedinicu u kojoj dolazi do povezivanja tehničkog i značenjskog (Barthes, 1979).

SHEMA II.

Klasifikacija znakova, prema C. Sanders Peirceu (Eco, 1973: 113):

Znak

1. u odnosu na sebe samog:

kvalitativni znak (qualisignum): kromatska senzacija, vokalni ton

odnosni znak (sinsignum): predmet ili događaj; riječ predstavlja odnosni znak ukoliko je individualni odgovor na zakonodavni znak

zakonodavni znak (legisignum): konvencija, zakon, naziv kao konvencionalni jezički odnos

2. u odnosu na predmet:

ikona: duhovna slika, slika uopće, dijagram koji ima isti oblik kao predstavljena relacija, metafora. Ima urođenu sličnost s predmetom.

pokazatelj: graduirana skala, logički operator, signal, uzvik, demonstrativna zamjenica. Upravlja pažnju na neki predmet pomoću slijepog impulsa.

simbol: imenica, pripovjetka, knjiga, zakon, institucija. Za razliku od prva dva, ovaj je konvencionalan.

3. u odnosu na interpretanta:

rema: propozicijska funkcija. Ali i termin u odnosu na iskazani znak, koji predstavlja izjavu i na argument, koji je rasuđivanje.

iskazani znak (dicensignum): izjava. Ispunjenje rema. Definicija.

argument: silogizam

SHEMA III.

Gornjoj shemi može se pridodati još jedna - svakoj definiciji znaka može odgovarati neki fenomen vizualne komunikacije (Eco, 1973: 118):

Znak

1. u odnosu na sebe samog:

kvalitativni znak: mrlja boje na nekoj apstraktnoj slici, boja odijela, itd.

odnosni znak: portet Mona Lise, direktno preuzimanje nekog televizijskog prijenosa, plakat na ulici (...)

zakonodavni znak: neka ikonografska konvencija, model križa, tip "hrama sa kružnom osnovom" (...)

2. u odnosu na predmet:

ikona: portet Mona Lise, neki dijagram, struktralna formula (...)

pokazatelj: strelica koja označava pravac, vlažna mrlja na zemlji (...)

simbol: znak zabranjenog pravca, križ, neka ikonografska konvencija (...)

3. u odnosu na interpretanta:

rema: bilo kakav vizualni znak kao izraz neke moguće izjave

iskazni znak: dva vizualna znaka povezana tako da stvaraju neki odnos

argument: složena vizualna sintagma koja uspostavlja odnos između znakova različitog tipa. Na primjer, skup saobraćajnih znakova: "(pošto je) put klizav, brzina (je) ograničena na 60 km".

4.3. Poslije znaka

Kako će biti pokazano u ovome radu, torba egzistira prvenstveno kao znak i tako će se obrađivati. U čemu je razlika između znaka i simbola?

"Znak se bitno razlikuje od simbola po tome što je proizvoljan (arbitraran), i što označitelj i označeno (objekt ili subjekt) ostaju jedan drugome tuđi, dok simbol pretpostavlja *homogenost označitelja i označenog u smislu dinamičnosti organizacije*. (...) Bilo bi (...) pogrešno vjerovati da sve veća apstraktnost znanstvenog jezika vodi simbolu; simbol je prepun konkretnog. Apstrakcija ispražnjuje simbol i rađa znak; umjetnost, naprotiv, izbjegava znak i gaji simbol. (...) Simbol je, dakle, mnogo više od običnog znaka: on upućuje s one strane značenja, ovisi o tumačenju, a ono opet o nekoj vrsti sklonosti. Ispunjen je afektivnošću i dinamikom. Ne samo da na određen način predočuje prekrivajući, nego, isto tako na određen način, gradi rušeći. Poigrava se mentalnim strukturama" (Chevalier, 1987: viii, ix). Već i sama ova razlikovna definicija može biti dovoljna da shvatimo opoziciju između dva pojma. Vrlo često se razlika zanemaruje, a, što je najgore, to se događa u znanstvenim radovima (koji bi morali biti sasvim određeni o onome što govore) zbog nepoznavanja materije i teorije (koja i nije tako nova i moderna).

Raspravljajući o arbitrarnosti znaka, Saussure spominje i simbol. Kaže da se, kako bi označili jezični znak, ili točnije označitelj, nudi i riječ *simbol*. Međutim, on zbog načela arbitrarnosti i nemotiviranosti to izbjegava, a govoreći zašto, objašnjava što je simbol: u karakteru je simbola da ne bude nikada posve proizvoljan - on nije prazan, implicira rudiment prirodne veze između označitelja i označenoga (Saussure, 1983).

Simboli se prepoznaju u mnogim poljima čovjekovog djelovanja - religija i umjetnost su najčešći i najspominjaniji primjeri.¹⁴ Kada govori o

14. Filozof Ernst Cassirer smatra da čovjek ne živi više samo u fizičkom svemiru, već i u simboličkom svemiru. Jezik, mit, umjetnost, religija dijelovi su toga svemira. On se ne može suočiti neposredno sa zbiljom nego preko simbola (Cassirer, 1978). Rothacker u svojim predavanjima drži da "samo nekoliko riječi, na primjer, može u nama zazvati široka područja zbilje (Gehlenov pojam simbola), što na eminentan način rasterećuje, pojednostavljuje hod kroz zbilju. Zahvaljujući simbolima moguće je veliko pojednostavljenje" (Rothacker, 1985: 57). Anđelko Badurina kroz optiku kršćanstva simbol definira kao "*symbolon* '(dogovoreni) znak prepoznavanja; općenje; ugovor' = *ymballein* 'sastavljati, uspoređivati' = *syn* 's, skupa' + *ballein* 'bacati'. Prirodan i konvencionalan (ili stvaran) znak neke nevidljive realnosti. U većini slučajeva postoji vizualna ili sadržajna povezanost između znaka i sadržaja, ali može postojati i čisto odgovorna povezanost na temelju nekog događaja (npr. golubica mira i maslinova grančica). Upotreba simbola umjesto jasno prepoznatljive realnosti karakteristična je za ezoterijske kultove. Upotreba simbola prisutna je u svim religijama. U kršćanstvu je osobito bila razvijena u prvim stoljećima, kada su se kršćani morali sastajati potajno, i kada je simbol prenosio za pogane nerazumljivu, ali za kršćane potpuno jasnu poruku. U

likovnoj umjetnosti, Uspenski smatra da se, s jedne strane, pod simbolom za razliku od običnih znakova, mogu razumjeti takvi (minimalni) elementi slike čije značenje ne zavisi od konteksta koji ih okružuje. "Drugačije bi se moglo reći da je značenje simboličkih znakova uvjetovano isključivo njihovom semantikom (tj. paradigmatičkim odnosima), ali ni u kojem slučaju ne onim sintaksičkim (sintagmatičkim) odnosima u koje ulaze. S drugačije točke gledišta i na užem planu, pod simbolima u likovnoj umjetnosti mogu se razumjeti znakovi drugoga reda s obzirom na slike koje imaju neposredno značenje i predstavljaju znakove prvoga reda; drukčije rečeno, u pitanju je situacija kada neki znak u cjelini (tj. izraz i sadržaj zajedno) služi, sa svoje strane, za označavanje nekog drugog sadržaja" (Uspenski, 1979: 300). Primjetićemo da Uspenski ponekad brka pojmove simbol i znak, te da se javlja određena nedoumica terminološkog smisla. Međutim, sadržaj je jasan - simbol je određen kao nešto drugo ili, ako hoćete, nešto više od znaka.

Sa Uspenskim se slaže i poljski autor Mieszyslaw Porebski: "Simbol, naime, nije neka tamo rasplinuta predstava ili doživljaj, nije neki od mnogih sličnih, ponavljanih 'znakova', već je on jednokratni konkret u kome se neposredna značenja i konvencionalna značenja susreću i međusobno dopunjavaju, još obogaćena tehnološkim aspektom, odnosom prema supstancijskom gradivu čija trajnost ili - naprotiv - promjenljivost, nepostojanost također ima svoj udio u sistemu 'simboličkih značenja'" (Porebski, 1978: 71).¹⁵

Distinkciju između simbola i znaka naznačava i Jean Campbell Cooper (Cooper, 1986); simbol nikada ne može biti puka forma, kao što je to znak, niti se pak može razumjeti drukčije nego u kontekstu njegove religijske, kulturne ili metafizičke pozadine, tla iz kojega je ponikao. Simbol je ključ za oblast koja je veća od njega samoga i veća od čovjeka koji ga upotrebljava. "Kao što je Kolridž rekao: 'Simbol (...) uvijek u sebi ima one stvarnosti koju čini shvatljivom; te premda iskazuje cjelinu, sam ostaje živi dio toga jedinstva čiji je reprezentant"'. Kao i autor uvoda u *Rječniku simbola*, Cooper se slaže da se simbol "ne sastoji jedino u izjednačavanju; on mora i otkriti neki bitni dio onoga što treba razumjeti; u njemu je sadržana prostrana oblast mogućnosti koja se neprestalno širi, i on omogućuje opažanje osnovnih odnosa između na izgled različitih formi ili pojava", te dodaje da jedan simbol "može imati i ezoterično i egzoterično značenje, tako da najočiglednije i najuobičajenije tumačenje nije nužno

tom se razdoblju često upotrebljavaju antički poganski simboli, ali im se pridaje drugo, kršćansko značenje" (Leksikon ikonografije ..., 1985: 532).

15. Na sličnome tragu je i Radovan Ivančević, koji u razmatranju o ikonologiji zapadnoga kršćanstva utvrđuje da je govor simbola blizak "metodi slikovnog pisma, ideogramima koji prenose šifrirane poruke onome koji poznaje značenje znaka, jer bi 'doslovno' čitanje odvelo na krivi put" (Ivančević, 1985: 51, 52).

potpuno i može biti tek poluistina: simbol može i otkrivati i skrivati" (Cooper, 1986: 7, 8).

U širem smislu, za Oliviera Beigbedera, simbol je pokušaj definicije svake apstraktne stvarnosti, osjećaja, ideje nevidljive čulima, u obliku slika ili predmeta. "Simbol je cjelina koja se ne može rastaviti: on sadržava subjektivan smisao" (Beigbeder, 1988: 3).

Simbol je za Geertza "bilo koja stvar, čin, događaj, kvalitet ili odnos koji služi kao prenosilac neke koncepcije - ta koncepcija je 'značenje' simbola" (Geertz, 1973: 91). Na drugome mjestu, kada nanovo razmišlja o simbolu, iznosi mišljenje o tome da jedni drže kako simbol upućuje na sve ono što za nekoga označava neku drugu stvar: sivi oblaci su simbolički predznak skore kiše. Prema drugima, ovaj termin se odnosi jedino na izričito konvencionalne znakove ma koje vrste: crvena zastava je simbol opasnosti, bijela simbol predaje. Neki drže da je simbol samo ono što na posredan i figurativan način izražava stvari koje se ne mogu iskazati na neposredan i literaran način, tako da simboli postoje u poeziji ali ne i u znanosti, a simbolička logika je pogrešan naziv. Drugi, pak, ovim terminom označavaju ma koji predmet, postupak, pojavu, svojstvo ili odnos koji prenose neku zamisao - zamisao je "značenje" simbola. Ovo posljednje gledište Clifford Geertz prihvaća kao svoje (Geertz, 1965).

Filozofijski rječnik simbol definira kao "znak znamen, biljeg koji predstavlja, označuje neki pojam ili na njega podsjeća, smisljena slika, lik koji utjelovljuje i u sebi reprezentativno sadrži smisao nekog predmeta ili apstraktne pojave, koja je ekvivalent njihova značenja, a u sebi nosi asocijativnu i sugestivnu komponentu; osjetilni prikaz nečeg duhovnog (...)" (Filipović, 1984: 301).

I Leach raspravlja o kontrastu simbol - znak: "(...) očigledno je da će pitanje treba li konkretan *signum* smatrati *znakom* ili *simbolom* ovisiti o tome kako se on upotrebljava. Slova latinice upotrijebljena u matematičkim jednadžbama jesu *simboli* ali onda kada se upotrijebe u kontekstu verbalne transkripcije imaju približno utvrđene konvencionalne fonetske vrijednosti i postaju *znaci*. U ovom drugom kontekstu, svako konkretno slovo je bez značenja ako stoji samo za sebe, dok kombinacija podskupova 26 raspoloživih znakova-slova može predstaviti stotine tisuća raznih riječi u stotinama raznih jezika" (Leach, 1983: 23).¹⁶

16. Zanimljivo je da i autori, kojima to nije primarna tema, razmišljaju o distinkciji između znaka i simbola. Tako, na primjer, Louis-Vincent Tomas u svojoj *Antropologiji smrti* o istoj temi kaže: "Simbol nije znak vezan za stvar nekim proizvoljnim sporazumom, jer pretpostavlja istinsku vezu između predmeta i ideje koju označuje taj predmet. Prema Ž. Pijažeu: 'Simbol treba definirati kao vezu sličnosti između označujućeg i označenog, dok je znak *proizvoljan* i nužno počiva na sporazumu. Da bi se znak mogao stvoriti, dakle, zahtijeva se društveni život, dok simbol može izgraditi već sama jedinka (kao u dječjoj igri). Uostalom, samo se po sebi razumije da simboli mogu biti podružljeni, budući da je kolektivni simbol

Peirce simbol određuje kao znak koji je definiran svojim dinamičkim objektom samo u onom smislu u kojem će biti interpretiran. Njemu Peirce pridaje proizvoljnost koja podsjeća na onu Saussureovu proizvoljnost odnosa označitelja i označenog.

Primjer prerastanja indeksa u simbol, koji se nadovezuje na Peircevu misao, vrlo je slikovito predočio Johnatan Culler u svome djelu o Saussureu kao osnivaču moderne lingvistike (Culler, 1980). Dakle, on podvlači da postoji mnoštvo konvencionalnih indeksa koji su za semiologa posebno važni i zanimljivi jer čine ono što se može nazvati konvencionalnom društvenom mitologijom jedne kulture. Po njemu je najbolji primjer ono što se može nazvati statusnim simbolima. Kao što ukazuje i naziv, to nisu samo indeksi statusa, nego simboli statusa i iako nemaju neku uzročnu ili bitnu vezu sa statusom koji označavaju, konvencije društva unaprijedile su ih u rang simbola i oni imaju više značenja nego što bi to njihova uzročna ili indeksna priroda omogućavala.

Guiraud pojam simbol upotrebljava u "njegovom tradicionalnom značenju", tj. za njega simbol predstavlja stvar po analoškoj vezi te je dakle ikonografske prirode (Guiraud, 1983).¹⁷

Eco se eksplicitno ne izjašnjava o simbolu. Toga se dotiče rijetko i na jednom mjestu kaže, slično Barthesu: "Jasno je da je funkcija prijestolja 'simbolična', kao što je jasno da je u odnosu na svakodnevno odijelo (koje služi za odijevanje) večernje odijelo (koje kod žena 'otkriva', a kod muškaraca 'loše' pokriva, jer se pozadi produžava u vidu lastavičjeg repa ostavljajući otkriven stomak) 'funkcionalno' jer, zahvaljujući kompleksu konvencija koje konotira, omogućava izvjesne društvene odnose, potvrđuje ih, pokazuje njihovo prihvaćanje od strane onoga koji njime priopćuje vlastiti rang, vlastitu odluku da poštuje izvjesna pravila, itd.". Naglasit će Eco da se "odnos između simbola i njegovih značenja može mijenjati, rasti, deformirati; simbol ostaje isti, dok se značenje obogaćuje ili siromaši" (Eco, 1973: 223, 41). On taj neprekidni dinamički proces naziva "smisao".

Simbolizacija je, dakle, označivanje s pomoću ugovorenih znakova - simbola, te pridržava utjelovljivanje, oličivanje, visoko značenje. Simbolizaciju definiraju i Ducrot i Todorov, pa je ona za njih manje ili više

tada obično pola-znak, pola-simbol: jedan čisti znak je, naprotiv, uvijek kolektivan" (Thomas, 1980: 304).

17. Raymond Firth na drugačiji način promatra simbol, koji je za njega instrument s dvije oštrice. "Kada se, kao u slučaju nacionalnih zastava, pridružuje nekoj strukturi moći i vlasti, postaje službeno određenom predodžbom, pa je moguće neslaganje s vrednotama što ih prenosi. Simbol uvijek predstavlja društvo ili hegemonijsku moć u društvu, ali se njegova komponenta 'osjećaj' razlikuje pa dosljedno tome hegemonijska moć može biti upotrijebljena za poduzimanje korektivnih mjera. Na taj način neko društvo ne ograničava se samo na izbor svojih simbola; ono izabire i onaj stupanj reakcije protiv njih koji je sklono podnijeti" (Firth, 1977: 342; prijevod prema Rihtman-Auguštin, 1992: 36).

postojano povezivanje dvaju jedinica iste razine (tj. dva označitelja ili dva označena). Bave se i odnosom znaka i simbola te napominju da je praktičan postupak, putem kojega se mogu razdvajati, razmatranje dvaju elemenata koji stoje u vezi. Kada je posrijedi znak ti elementi su nužno različiti po svojoj prirodi, a kada je u pitanju simbol oni moraju biti istorodni. Ta opozicija daje mogućnost razjašnjenja problema proizvoljnosti znaka, koji je u lingvistici aktualnim učinio de Saussure. Odnos između označitelja i označenog je nužno nemotiviran - oni su različiti po svojoj prirodi i nezamislivo je da jedan grafički ili glasovni niz slični na neko značenje. U isto vrijeme, taj odnos je nužan, u smislu da označeno ne može postojati bez označitelja i obratno. Nasuprot tomu, u slučaju simbola, odnos između onoga što simbolizira i onoga što je simbolizirano je ne-nužan (ili proizvoljan), a ponekad i ono što je simbolizirano postoji nezavisno jedno od drugoga. Baš zato, odnos može biti samo motiviran - u suprotnome, ništa ne bi navodilo na to da se on uspostavi (Ducrot, Todorov, 1987: 178). Slično ovome postoji i *komparativna simbologija* koja je, po svome tvorcu Victoru Turneru, uža od semiotike i šira od simboličke antropologije po vrsti i opsegu činjenica koje obrađuje (Turner, 1989: 36).

4.4. Ostali semiotički instrumentarij

Eco izraz *denotacija* stvara "mučnu situaciju". Po njemu su u suvremenome dobu označavanje i denotacija "bile pomjerene tako da definiraju odnos između označiteljskoga glasa i stvari na koju se on odnosi, ili se na kraju upravo odnosio u lingvističkoj upotrebi, tako da je izraz 'denotacija' počeo dobrim dijelom (ili potpuno) ukazivati na ono što je za srednjovjekovne autore bila *suppositio*. Danas u filozofiji jezika (ili bar u onoj koja ima anglosaksonsku tradiciju) denotacija nekoga izraza je cjelina predmeta na koje se izraz odnosi, a denotacija nekoga potvrdnog iskaza jeste odgovarajuće stanje stvari. U tome smislu se denotacija može poistovijetiti s referencom, a *denotatum* nekoga lingvističkog entiteta će biti njen referent. (...) Denotacija je odnos koji vezuje neki izraz s dijelom sadržaja s kojim je koreliran, a konotacija će se rezervirati, u brazdi druge, ništa manje stare tradicije, za sporedne i posredovane označitelje" (Eco, 1989: 171, 172).

Postoje mišljenja da je denotacija jednoga simbola u matematičkim sistemima određena vrsta stvarnih predmeta na koje se upotreba toga simbola odnosi, a da je konotacija skup osobina koje treba pripisati pojmu koji taj simbol označava. Eco se ne slaže s ovim postavkama i kada ih opisuje, prikazuje primjer psa: denotacija "psa" po njima denotira vrstu svih pravih pasa, a konotacija "psa" podrazumijeva one zoološke osobine pomoću kojih znanost razlikuje psa od ostalih četveronožnih sisavaca (Eco, 1973: 40).

Eco razlikuje "primarne funkcije" koje su denotirane i "sekundarne funkcije" koje su konotirane; za njega je to semiotička mehanika jer sekundarne se funkcije oslanjaju na denotaciju primarnih (Eco, 1973: 225). Tako "predmet može denotirati neku funkciju i konotirati izvjesnu ideologiju funkcije, a može konotirati i druge stvari" (Eco, 1973: 222). Po njemu (i to vrlo naglašeno) postoje "simbolične" i "funkcionalne" konotacije.

Nadalje, on razjašnjava odnose primarnih i sekundarnih funkcija kroz povijest. Dakle predmet koji je u upotrebi može imati slijedeće mijene:

1. Gubi se značenje primarne funkcije, a sekundarne se zadržavaju u znatnoj mjeri (daje se primjer Partenona ne kao mjesta obavljanja kulta, ali s prihvaćanjem dijela simboličkih konotacija).
2. Zadržavaju se primarne funkcije, a gube se sekundarne.
3. Gubi se primarna funkcija i gotovo sve sekundarne, koje se dopunjavaju potkodovima obogaćivanja (npr. piramide se više ne posmatraju kao kraljevske grobnice, izgubio se simbolički, astrološki i geometrijski kod, ali one konotiraju druge stvari).
4. Primarna funkcija postaje sekundarna.
5. Gubi se primarna funkcija, javlja se neka druga primarna, a sekundarne se gube (ili deformiraju) zbog kodova bogaćenja (npr. kolijevka iz Tirola pretvara se u korpu za držanje novina).
6. Najzad, primarne funkcije su neodređene od početka (Eco, 1973: 229).

Možemo reći da se ovakvim načinom može suvislo objasniti jedan značenjski *hod*, dekodiranje i ponovo kodiranje. Takvi značenjski obrati mogući su, dapače vrlo česti u kulturi čovjeka.

Barthes napominje da sustav koji na sebe prihvaća znakove drugoga sustava da od njih načini svoje označitelje jest sustav konotacije. "Rekli bismo dakle odmah da je doslovna slika *denotativna*, a simbolička *konotativna*" (Barthes, 1981: 74).

Čini se da najjednostavniju definiciju izražava Guiraud: "Denotaciju čini označeni, objektivno shvaćen i kao takav. Konotacije izražavaju subjektivne vrijednosti vezane za znak s obzirom na njegovu formu i funkciju: 'argotična', 'poetska' ili 'znanstvena' riječ konotiraju označeno koje ta riječ izražava; isto to čini i 'hipokoristika', 'afektivna konstrukcija'. Uniforma denotira čin i funkciju a konotira prestiž i autoritet koji se za njih vezuju. Denotacija i konotacija čine dva osnovna i suprotna oblika značenja; iako se kombiniraju u većini poruka, ove posljednje možemo razlikovati po tome je li u njima prevladavaju denotacija ili konotacija: znanosti pripadaju prvom tipu, a umjetnosti drugome" (Guiraud, 1983: 33). Termine *metonimija* i *metafora* u upotrebu je uveo Jacobson, a u antropologiji Lévi-Strauss pravi gotovo identičnu razliku terminima paradigmatski - sintagmatski.

Leach određuje da metonimija implicira kongvitet (susjedstvo), i grubo rečeno, ona se javlja tamo gdje dio stoji umjesto cjeline, dok metafora

zavisi od deklarirane sličnosti. On zaključuje da su "veze znakova veze kongviteta, te stoga mahom *metonimijske*, dok su veze *simbola* proizvoljne tvrdnje o sličnosti, te otuda mahom *metaforičke*" (Leach, 1983: 26).

Eco je ovdje vrlo precizan: metafora "imenuje jedan predmet pomoću drugoga predmeta, a ovaj se, u odnosu na onaj prvi, postavlja kao termin prikrivene sličnosti", a metonimija "imenuje predmet pomoću nekog drugoga predmeta koji se s onim prvim nalazi u nekom bliskom odnosu" (Eco, 1973: 95).

Već spomenuti Jakobson je opoziciju između metafore (sistem) i metonimije (sintagma) prenio na nejezične govore: tako u metafori prevladavaju substitutivne asocijacije, a u metonimiji sintagmatske asocijacije (Barthes, 1990: 177, 178).

Na ovome mjestu ćemo se zaustaviti. Mislim da je ova terminologija sasvim zadovoljavajuća za daljnji rad. Termini koji nisu dovoljno poznati, a s kojima ćemo se susretati na budućim stranicama, biti će definirani u sažetom obliku u samom tekstu.

4.5. Naznake o semiotici u Hrvatskoj

Semiotičkim i/ili semiološkim istraživanjima u Hrvatskoj se ozbiljnije bave zamalo isključivo lingvisti i jezikoslovci. Teorija je još u povojima i moje je mišljenje da još uvijek nije dostigla stupanj iskorištenosti koje objektivno i zaslužuje.¹⁸

Govoreći o semiotici, spomenuti ću nekoliko autora: na prvome mjestu zagrebačkog lingvistu Dubravka Škiljana (Škiljan, 1978, 1985 i 1985a), zatim Marka Tadića (Tadić, 1988), te Mirka Petrića, koji se nažalost u javnosti javljao samo kao kolumnist (Petrić, 1989, 1989a, 1989b i 1989c).

U knjizi *Govor realnosti i realnost jezika* Škiljan, nesumljivo najistaknutiji autor od ove trojice, pokušava ispitati kakva je funkcija znaka u definiciji jezika i kakav je odnos jezika prema drugim komunikacijskim sustavima koji su također sastavljeni od znakova (Škiljan, 1978).

On precizira da "u svim određenjima znaka, od antike do danas, postoji unatoč njihovoj raznolikosti, bar jedan zajednički nazivnik: naime, u svima njima znak je definiran kao stanovit element koji prikazuje i za čovjeka

18. U Općoj enciklopediji, bez naznake autora, definiraju se semiotika i semiologija na slijedeći način: "*semiologija*, znanstvena disciplina koja se bavi proučavanjem razvitka i uloge kulturnih znakova, ili znakova kulture, u životu ljudskih skupina. Također opća teorija znakova te je u tome smislu sinonimna sa semantikom i semiotikom"; "*semiotika*, opća teorija o znakovima i simbolima; posebno proučavanje naravi, odnosa i uloge jezičnog znakovlja. U tome smislu podudara se sa semiologijom. Prema R. Carnapu i Ch. Morrisu, predmet semiotike su odnosi logike i jezika, te je ona opća znanost o sustavu znakovlja (...)" (Opća enciklopedija, 1981: 373).

zamjenjuje neki drugi element. U suvremenoj terminologiji paralelno i često isprepletano upotrebljava se nekoliko izraza: znak, simbol, signal, indeks" (Škiljan, 1978: 107).

Škiljan zaključuje ono što smo i mi već vidjeli, naime da nas raznolikost i nepreciznost suvremene terminologije upozorava "zapravo na bitni problem pri definiranju znaka. Naime, sasvim je očito da je čovjekov život u društvu, dakle čovjekova egzistencija nemoguća bez komunikacije, a za komunikaciju su neophodni znakovi. Pitanje je samo što sve treba smatrati znakovima. Čovjek je u svojem življenju i u svojem djelovanju bitno upućen na druge ljude, i svaki se pojedinac neprestano na razne načine eksteriorizira, da bi obavijestio druge sudionike društva o najrazličitijim stanjima i situacijama u kojima se nalazi. Jedan se dio tih eksteriorizacija vrši pomoću znakova. Isto tako svako društvo i njegovi pojedini dijelovi - društvene grupacije - upotrebljavaju određene kategorije znakova kao stalne i konvencionalne društvene obavijesti individuumima. I napokon, ljudi su iskustvom stekli sposobnost da u svijetu koji ih okružuje tumače izvjesne prirodne pojave kao oznake nekih drugih fenomena. Prema tome, znakovima, oznakama i indikatorima zacijelo pripada golem broj pojava u čovjekovom svijetu - od jezika, prometnih znakova, raznih komunikacijskih kodova do mode, reklame, umjetnosti, te do simptoma bolesti, meteoroloških fenomena ili položaja zvijezda, na primjer" (Škiljan, 1978: 108, 109).

Škiljan je definirao i pojmove koje smo prije razmatrali: semantika je lingvistička disciplina koja izučava plan jezičnog sadržaja na svim njegovim razinama, od morfema, preko riječi i sintagme, do rečenice i diskursa (Škiljan, 1985a: 122); semiologija je opća znanost o svim sustavima znakova koji se pojavljuju u čovjekovu društvenom životu (isto: 19 i 188); semiotika je univerzalna semiologija koja bi izučavala zakonitosti vezane uz sve tipove oznaka (isto: 192); denotacija je ekstezivno ili eksplicitno značenje riječi, onaj sadržaj, koji općenito prihvaćaju svi govornici nekog jezika (isto: 124); konotacija je intenzivno ili implicitno značenje, koje riječ zadobiva u određenoj situaciji za pojedinog govornika (isto: 124); metafora se danas najčešće definira kao skraćena poredba, a metonimija je jedna riječ koja zamjenjuje drugu zbog neke bliskosti na planu sadržaja (isto: 119).

Na kongresu *Simboli identiteta*, održanom u Zadru u listopadu 1989. godine, čula su se zanimljiva mišljenja o simbolima i znakovlju, a u vezi s kulturnim identitetom. "Simbolička aktivnost ljudskog duha, tj. proizvođenje znakova i davanje značenja i smisla svemu što jest u ljudskom svijetu, temeljna je i iskonska njegova funkcija, bez koje ne bi bilo moguće ni kulturno-duhovno stvaralaštvo i tvorevine, ni opstanak čovjeka uopće" (Skledar, 1991: 9). Za Skledara je znak (simbol) "osjetilno predočena i uočljiva duhovna tvorba, a osnovna mu je funkcija da iskaže, predoči neki predmet, pojavu ili pojam, a značenje je duhovni sadržaj koji određuje

pojmove i pojave u čovjekovom svijetu i koji se saopćuje u materijaliziranom obliku - sistemom znakova. Prema tome, značenja, povezana u sustave s drugim značenjima, nužna su i nezaobilazna sastavnica određenih kulturnih sklopova i kulturnih identiteta" (Skledar, 1991: 10). Isto tako su i simboli "značajan strukturalni dio kulturnog identiteta, veoma važan čimbenik za život, očuvanje i afirmaciju pojedinih kultura i kulturnih identiteta" (Skledar, 1991: 13).

Zanemariti ćemo Skledarovo nedovoljno precizno distanciranje simbola i znaka, te promotrimo još jedno razlaganje o istoj temi (kulturni identitet), u kojemu Ines Prica mnogo čvršće rukuje terminologijom. "Kategorija simboličkog kulturnog identiteta (to jest ona koja 'barata' simbolima kao izrazom kulturnog identiteta), kao operativni pojam u analizi kulture nerijetko rađa zabune. Ako izuzmemo mogućnost da ta sintagma sadrži pleonazam kao puki jezički kvalitet onda znači da ona uključuje simbole, odnosno da računa na postojanje nekog kulturnog identiteta koji je prije kao opredmećenost (opredmećenost simbola u nekom vlastitom označujućem, i opredmećenost kulturnog identiteta u određenoj sociokulturnoj grupi), nego kao metajezični pojam kulturne analitike" (Prica, 1991: 73).

Ovo je sasvim dovoljno za upoznavanje s hrvatskom semiotikom i srodnim promišljanjima, s napomenom da Skledar i Prica semiotiku, odnosno preciznije problematiku simbolike, razmatraju usputno, u sklopu širih kulturoloških razmatranja. Naravno, treba uzeti u obzir i druge autore, od kojih su neki ovdje i spomenuti (Petrić, Ivančević), a koji zbog informativne prirode ovoga poglavlja nisu uvršteni u pregled hrvatske semiotike.

Jedno od najozbiljnijih razmatranja moderne semiotike na teorijskome planu, po mojim dosadašnjim saznanjima, dao je prof. Škiljan, ali samo u okviru lingvističkih proučavanja. Tim više je opravdanije bavljenje nekom problematikom na način ili uz pomoć semiotike, u nadi da će ona, iako sa zakašnjenjem, pronaći mjesta u hrvatskoj društveno-humanističkoj (ili kulturološkoj a time i kulturno antropološkoj) teoriji.

4.6. I. dodatak: rječnik stručnih izraza

Gotovo svi pojmovi i njihova razjašnjenja u ovome rječniku pojavljuju se i u tekstu, tako da nije bilo potrebno navoditi njihove izvore. Tim više što se svi autori i radovi (knjige, članci) navode u literaturi. Rječnik je napravljen zbog lakšega snalaženja u nazivlju koje nije tako često i uobičajeno u hrvatskoj etnološkoj i kulturno antropološkoj literaturi.

Denotacija

označeni, objektivno shvaćen i kao takav; odnos koji vezuje neki izraz s dijelom sadržaja s kojim je koreliran

Dvostruka metonimija

funkcija identifikacije; utvrđivanje, pomoću jednostavnoga približavanja, identičnosti dviju činjenica ili odnos implikacije

Enkodiranje

prepoznavanje konvencionalnosti

Fenomen

rijetka (izuzetna) pojava; nešto znamenito; neobičan slučaj, čudo, rijetkost, izuzetak, iznimka

Fenomenologija

znanost o pojavama, znanost nezavisna od iskustva, opisivanje i analiziranje pojava u nekom određenom području

Funkcija-znak

ima antropološku vrijednost, jer predstavlja onu jedinicu u kojoj dolazi do povezivanja tehničkog i značenjskog; znaci po porijeklu utilitarni, funkcionalni

Ideologija

sfera znanja primaoca i grupe kojoj on pripada, njegove sisteme psiholoških očekivanja, njegove duhovne stavove, njegovo stečeno iskustvo, njegova moralna načela

Kod

putem njega poruka postaje razumljivom; termin sugerira dekodiranje i razumljivost; sredstvo prenošenja

Konotacija

izražava subjektivne vrijednosti vezane za znak s obzirom na njegovu funkciju i formu; na sebe prihvaća znakove drugog sustava da od njih načini svoje označitelje

Kulturna jedinica

bilo što kulturno definirano i označeno kao entitet

Metafora

deklarirana sličnost; veze simbola; imenuje jedan predmet pomoću drugoga, a ovaj se postavlja kao termin prikrivene sličnosti

Metajezik

(znanstveni) jezik koji služi za opisivanje nekoga drugoga (jezičnog) sistema

Metonimija

implicira kongvitet (susjedstvo); javlja se tamo gdje dio stoji umjesto cjeline; veze znakova; imenuje predmet pomoću drugoga predmeta koji se s njim nalazi u bliskom odnosu

Označeno

onaj dio oznake na koji se preslikava neki fenomen iz univerzuma

Označitelj

onaj dio oznake koji je pogodan da se ostvari u nekoj materiji i tako bude dostupan čovjekovoj percepciji

Oznaka

svaka pojava koja za čovjeka supstituira neku drugu pojavu, koja označuje neki fenomen koji nije ona sama

Pola znak/pola-simbol

simbol može izgraditi sama jedinka, pa je kolektivni simbol tada obično pola-znak, pola-simbol

Retorika

proces ideološkog preokretanja stvarnosti u njoj suprotnu sliku; prikrivanje sistematske i semantičke prirode iskaza koji su joj podvrgnuti tako što će ekvivalentnost pretvoriti u logiku; razgrađivanje sistema znakova izvan nje (na razini denotacije); konotacijsko značenje znaka

Semantika

(lingvistička) disciplina koja izučava plan (jezičkog) sadržaja na svim njegovim razinama, od morfema, preko riječi i sintagme, do rečenice i diskursa

Semiologija

opća disciplina koja proučava znakove, a ujedno promatra lingvističke znakove kao specijalno područje; translingvistika koja prikazuje sve znakovne sisteme s pozivanjem na lingvističke zakone

Semiotika

studiranje znakovnih sistema koji nisu obvezatno zavisni o lingvistici; proučavanje kodova kao kulturnih fenomena

Semioza

praksa u kojoj se stvara smisao; fenomen, tipičan za ljudska bića, kod kojih ulazi u igru znak, njegov predmet (ili sadržaj) i njegovo tumačenje; semiozu teorijski obrađuje semiotika

Simbol

mного više od običnog znaka: on upućuje s one strane značenja, ovisi o tumačenju, a ono o nekoj vrsti sklonosti; znak znamen, biljeg koji predstavlja, označuje neki pojam ili na njega podsjeća, smisljena slika; osjetilni prikaz nečeg duhovnog

Simbolizacija

označavanje pomoću ugovorenih znakova-simbola, te pridržava utjelovljivanje, oličivanje, visoko značenje

Simbolizam

1. literarni i umjetnički način izraza simbolista; 2. sistem simbola

Simbolizirati

služiti kao simbol čega; reprezentirati, izraziti ili identificirati pomoću simbola

Simbolski

upotreba, konstituiranje ili predočavanje simbola

Smisao

neprekidni dinamički proces; odnos između simbola i njegovih značenja se može mijenjati, rasti, deformirati - simbol ostaje isti, dok se značenje obogaćuje ili siromaši

Značenje

ono po čemu neki predmet, događaj ili postupak nešto znači, bitna komponenta svakog odista ljudskog djelovanja i opstojanja; značenje jednog djela, postupka ili događaja nije identično s njegovom egzistencijom, datošću, pojavnošću; značenje je nešto unutrašnje, skriveno, neočigledno, što tek treba pronaći, otkriti, dokučiti

Znak

kombinacija pojma i akustične slike, označenog i označitelja; stimulans čiju mentalnu sliku naš duh vezuje uz sliku drugog stimulusa koju treba oživjeti u cilju općenja; nosilac značenja, nešto što posjeduje značenje, predmet koji nešto znači, predmet koji upućuje na neki drugi predmet

5. NOŠNJA I MODA

5.1. Funkcija i značenje nošnje

Jedan uopćeni prikaz funkcije i značenja nošnje je neminovan. U tome prikazu nećemo se susretati s našim objektom istraživanja, već sa cjelokupnim korpusom nošnje, da bi naše razmišljanje profilirali na određenje uloge torbe kao funkcionalnog i/ili značenjskog *odjevnog* predmeta (o ovoj temi vidi i u Rihtman-Auguštin, 1976; Vodopija, 1976; te Opća enciklopedija, 1979 pod Narodna nošnja i Opća enciklopedija, 1980 pod Odijevanje).¹⁹

Kada se govori o funkciji i značenju nošnje (ograničimo se ipak na Hrvate) mora se promatrati više aspekata:

- *tko nosi nošnju,*
- *bitni elementi nošnje kod muškaraca i žena,*
- *elementi nošnje kod djece i drugih marginalnih grupa (starci i sl.),*
- *razlikovni elementi s obzirom na nacionalnu i etničku pripadnost,*
- *što znače razni fenomeni unutar pojedinih nošnji, ili u globalu, itd.*

Funkcija nošnje (i kod Hrvata) je vrlo jasna - ona ljude štiti, uljepšava i razlikuje. Štiti od vrućine, hladnoće i oborina. Kao odjevni predmet nošnja u svome ljetnom ili zimskom obliku služi kao najadekvatnija čovjekova zaštita. Pri tome je sasvim nebitno kako je pojedini narod ili kultura riješio taj problem. Bitna je funkcija zaštite od nečega. Kako se nošnja sve češćim i jačim vezama među narodima sve više unificirala, tako je nastajala i podjela odjeće na osnovne elemente: gaće, hlače, košulja, suknja, haljetak, kaput, obuća. Hrvati nisu iznimka u europskom prostoru što se tiče rješavanja problema nošnje kao zaštite od ne-vremena. Ovaj aspekt je, nadam se, dosta jasan.

Uljepšavanje nošnjom je već raščlanjenije pitanje. Do izražaja dolazi ženska nošnja s nakitom i muška "ratnička" ili svečana nošnja. Kao primjer svečanoga ("ratničkog" ili "junačkog") uljepšavanja muškaraca, mogu poslužiti sinjski alkari i njihovi momci.²⁰ Iako im je oružje van upotrebe

19. Simpatično razmišljanje o nošnji donosi Ljubo Babić: "Od cjelokupne pučke umjetnosti narodna je nošnja ponajviše podvržena promjenama. Nošnja se mijenja neprestano, i sigurno je, da je primala mnoge elemente od gradske nošnje ili od gospodske nošnje u prošlosti. Ali bi krivo imali oni, koji bi u cijelosti prihvatili misao, da je narodna nošnja samo neki zaostatak odložene gradske garderobe. Kraj gradske promjenljive mode postoji i seljačka moda, koja tijekom vremena asimilira sebi modne gradske elemente" (Babić, 1934: 21).

20. "Dok je nošnju momka oblačio seljak, alkarsku je nesumljivo nosio viši društveni sloj. Alkarsko ruho nije rađeno od domaće vune koju je priređivala i tkala žena u autarktičnom domaćinstvu gdje se proizvodilo sve za vlastite potrebe, a samo najnužnije kupovalo. Materijal od kojeg se izrađivalo ruho alkara fina je i čak

već stoljećima, oni se njime kite, uljepšavaju.²¹ Čak je i danas u Sinju čast biti alkarom ili alkarskim momkom iako to dovodi (i dovodilo je) pojedince do velikih materijalnih troškova koji su na granici ekonomske izdržljivosti. Zato cijela rodbina pomaže i podržava takva muškarca. Tu je bitan kulturni ovoj u kojem se takav sistem prihvaća. Muškarac kao *junak* je simbol ljepote u zagorskoj Dalmaciji i dinarskim područjima koje nastavaju bilo Hrvati bilo Srbi. Takve nošnje, koje služe uljepšavanju, većinom imaju elemente *više* nošnje, one koja se van svečanosti nikako ne bi nosila. I nemaju svi pravo nositi takvu nošnju - to pravo treba zaslužiti ili izboriti.

Ženski aspekt nošnje kao uljepšavanja kod Hrvata je dosta svakodnevniiji. Žena se jednostavno mora uljepšavati. Njena prirodna ljepota joj nije dovoljna da bi se uspjela udati (što je jedan od primarnih ciljeva u tradicijskoj kulturi većine Južnih Slavena). Zato se u slobodnim trenucima, na slavljinama, sijelima, djevojka mora *ukrasiti* da bi privukla pažnju. Ovdje se mora praviti distinkcija između udate žene i neudate djevojke. Iako se i jedne i druge ukrašavaju, postoje bitne razlike koje svako tko živi u istom kulturnom miljeu poznaje, te tako može prepoznati status osobe koju promatra. Kršenje pravila je zabranjeno, ne u smislu formalnog zakona, već nepisanoga pravila koje je održavalo strukturu tradicijskoga mišljenja i ponašanja.

Nakit kod žena je najrazvijeniji oblik ukrašavanja (o nakitu vidi šire u Vrtovec, 1985). I on tom funkcijom ukrašavanja spada u dio nošnje Hrvata. Načinjen je od raznih materijala, nosi se različito i ponekad simbolizira različite stvari. U jednom je jednak svima. Što mlađa žena to ljepši i bogatiji nakit. Bio on čeoni, vratni, oko ruke ili pasa, cilj mu je samo jedan - da istakne ljepotu nosioca. Ali u toj ljepoti nađu se i druge funkcije. Na primjer, pojas od kauri školjaka (nesumljivo nakit) služi za magijsko poboljšanje plodnosti mlade žene i česta je pojava u dinarskim krajevima Hrvatske. Međutim, ovdje nakit promatram kao funkciju ljepote i kao takav se može nositi samo uz prigodnu odjeću.²²

skupocjena tkanina koju su šivali i ukrašavali posebni majstori ili majstorice u Sinju" (Vidović-Begonja, 1987: 88).

21. "Nošnje alkara i momaka koje se ističu ljepotom boja, kroja i ukrasa resi i dopunjava bogato raznoliko oružje koje daje još svečaniji ton povorci i natjecanju. (...) Osim što je oružje služilo za obranu i napad, raskošnim primjercima muškarac je ukrašavao svoju nošnju. Izradi i ukrašavanju oružja posvećivala se velika pažnja, pa se po tome vidi istančan ukus majstora i vlasnika koji je raskošnim primjercima pokazivao svoj društveni i ekonomski položaj. (...) Oružje koje je služilo za ratovanje bilo je jednostavne izrade, za razliku od raskošnoga koje se nosilo prigodom raznih svečanosti. (...) Kao što se nošnje pojedinih alkara i momaka razlikuju prema funkciji koju vrše, tako se isto po vrijednosti i bogatstvu razlikuje i njihovo oružje" (Gamulin, 1987: 92).

22. "U nastojanju da odrede pojam i porijeklo nakita, neki etnolozi i teoretičari drugih humanističkih znanosti smatraju da je nakit univerzalni jezik koji je

Zanimljivo je da mnogi griješe kada smatraju da nakit kod muškaraca ima *isključivo* ukrasnu funkciju. Na primjer, mnogi pomorci na Jadranu su nosili u prošlim vremenima (do 20. st.) zlatnu naušnicu. Njena prvotna namjena bila je da se, ako se pomorcu nešto dogodi u stranoj zemlji, s njom plate troškovi liječenja, pogreba ili prijevoza u domovinu. Tek u pričama i filmovima ikonografija naušnice je preuzeta kao oznaka gusara ili pirata.

Razlikovni element nošnje poklapa se s ova dva, gore navedena, elementa. Nošnja može razlikovati udate od neudatih žena, "junake" od običnih ljudi, pomorce od poljodjelaca, bogatije od siromašnijih i slično. Ti razlikovni elementi su obično izraženi u nekom detalju - nakitu, boji odjeće, vrsti oglašnja i sl. Razlike u gospodarskom statusu pojedinih ljudi već su izraženije. Prirodno, imućniji nose bogatiju odjeću, možda izrađenu u nekom gradu ili od kupovnih materijala, dok siromašni (tzv. "narod" u hrvatskoj starijoj klasičnoj etnologiji) nose jednostavnu odjeću od domaćih materijala bez nekih ukrasa.²³

Razlikovna funkcija izražena je osobito u malim zajednicama unutar jedne nacionalne skupine. Iako osjećaj zajedništva postoji, male zajednice *imaju potrebu* za razlikovanjem od drugih, većinom susjednih i bliskih zajednica. Kako je nacionalna svijest (hrvatskoga) naroda počela šire bujati s Ilirskim preporodom u 19. stoljeću, može se pretpostaviti (?!) da je razlikovanje prije toga vremena bilo gotovo *isključivo* na nivou takvih malih zajednica. S druge strane, iako se u bliskoj prošlosti propagirala ideja *o istom narodu*, razlike između Hrvata i Srba (na prostorima Hrvatske) izražene su u

čovječanstvo stvorilo, da je kićenje i ukrašavanje tijela staro koliko i samo čovječanstvo, da se na nakitu - materijalu iz kojeg je izrađen i na promjeni njegovih simboličnih motiva - ogleda smjena ekonomskih snaga (...). Povijesni put kojim je prolazilo umjetničko oblikovanje nakita počeo je u daleko brončano doba. Od tada pa sve do našeg nakita 19. i 20. stoljeća tom su se putu pripajale staze novih tehničkih i tehnoloških spoznaja; mijenjalo se i poimanje vrijednosnog sadržaja nakita. Čak i u ne tako dalekoj prošlosti nakit je bio jedan od pokazatelja društvenog statusa, ekonomske moći, vjerske pripadnosti pojedinca u datoj seoskoj zajednici. U nakitu je istodobno bilo sadržano i estetsko poimanje kolektiva i pojedinca i simbolika magijsko-apatropejskog karaktera. Danas smo skloni prvenstveno isticati dekorativnu funkciju nakita, pridavati mu gotovo *isključivo* ukrasno značenje. pa ipak, ako samo malo bolje pogledamo kojim i kakvim se nakitom čovjek resi i kojom ga prigodom pokazuje okolini, saznajemo mnogo i o materijalnim i duhovnim kvalitetama njegova vlasnika" (Vrtovec, 1985: 5).

23. "U vrijeme kada je nastala naša etnologija, u Hrvatskoj, u Srbiji, pa čak i u Sloveniji devedeset posto stanovnika bili su seljaci koji su po svom socijalnom položaju uopće, a posebno po znakovima 'svoje' kulture (kako bi rekao A. Radić) bili u vidljivoj oporbi spram gradskog stanovništva. Pri tome ne mislim reći da je gradsko stanovništvo bilo društveno ili klasno kompaktno, no razlika je, pogotovu ona vanjska, bila tako očita da se možda i zbog nje vrlo lako prelazilo preko mnogoznačnosti pojma narod i neprikladnosti tog pojma kao odrednice predmeta" (Rihtman-Auguštin, 1976: 113, 114).

sitnicama, detaljima. Baš to i navodi na zaključak da su razlike dubinske a ne formalne, površinske, jer kako drugačije objasniti trajanje nekih sitnih (razlikovnih) detalja u nošnji kroz stoljeća.

Djeca su u ovoj problematici vrlo malo istraživana i nije im pridodana osobita pažnja. Možda je to zbog neznanja, ali može se zaključiti da je prva *bolja* odjeća oblačena u mladenačkim danima. Dijete, bilo muško ili žensko, nosilo je elementarnu odjeću tek toliko da ne bude golo. Nikakvih bitnih karakteristika nisu imali, osim u nekim krajevima (većinom u sjevernoj Hrvatskoj) i to za vrijeme proslava. To je i razumljivo kada se uzme u obzir gospodarsko stanje većine južnoslavenskih (hrvatskih) seljaka. Kmetovi su imali i drugih briga, a djeca su bila jednostavno izvor *produženja vrste* (ovo ne treba doslovno shvatiti, jer je ljubav, pa i fizička, trajna kategorija o kojoj uopće ne želim raspravljati na ovome mjestu). Tek sa stjecanjem radnih sposobnosti i primicanjem dobi za ženidbu ili udaju, moglo se odvajati "od usta" za njihovo oblačenje.

Starci, muškarci i žene, nosili su uglavnom ono što bi sačuvali tijekom godina. Inače im je nošnja bila ogoljena, kako je i pristajalo tradicijskoj strukturi mišljenja na ovim prostorima. Starica u crnini jasno daje na znanje da je udovica. Zapravo ovdje nije bitna crnina, već ogoljenost odjeće - bez ukrasa i nakita.

Ista stvar je i s korotnom odjećom. Mlađe žene i muškarci (udovice i udovci) nosili su korotnu odjeću nekoliko godina, ovisno o tradicijskom ustroju. Za to vrijeme se jasno davalo na znanje da dotična osoba nije za udaju ili ženidbu. Tek kada bi prošao korotni rok (a to se pokazivalo oblačenjem uobičajene nošnje), osoba se ponovo vraćala u normalno stanje. Tu je funkcija i značenje nošnje vrlo jasno izražena u poruci koju šalje promatraču. Bez suvišnog razmišljanja doznajemo po odjeći u kojem je statusu neka osoba, žena ili muškarac.²⁴

24. Jelka Radauš-Ribarić o problematici nošnje u Hrvata kaže, između ostaloga, slijedeće: "Nošnja koju odijeva stanovništvo određenoga područja ponaša se kao živi organizam prilagođen sredini u kojoj se nalazi. Ona se uklapa u sliku kraja, ona otkriva osnovne grane gospodarstva, iz nje se čitaju klimatski uvjeti, na njoj se odražava blagostanje šire zajednice, bez obzira na imovinsko stanje pojedinca. No narodna nošnja krije u sebi i tragove onih povijesnih događaja koji su u prošlosti kraja bili značajni i koji su ostavili svoj pečat u njenom oblikovanju. Konačno narodna je nošnja slika vještine, likovnog shvaćanja i stvaralačkog dometa naroda, koji je i u tom za život neophodnom rekvizitu, našao medij kroz koji je progovorio iz dubine svoga bića, da bi na svoj način i svojim govorom izrazio svoju težnju za ljepotom. Tri faktora, tj. prirodna okolina, kulturno povijesni utjecaji i vlastiti stvaralački poriv naroda prisutni su uvijek u oblikovanju narodnog ruha i zbog toga nošnja predstavlja jedno od najkompleksnijih dometa narodnog stvaralaštva.

Ali ruho što ga je narod oblikovao kroz stoljeća, osim praktične, upotrebne namjene i više ili manje ispoljenih likovnih značajki, ima u sebi i dublji smisao, onaj irealni, magijski, kome su podređene često i praktična i likovna komponenta. Način odijevanja u krugu zatvorene seoske sredine sadrži povrh svega još i određena

Ovakva elementarna problematizacija nošnje pojavljuje se u većini etnografskih prikaza i ja nisam zadovoljan takvim načinom rada. Osobito kada se uzme u obzir da se na ovaj način vrlo lako upada u zamku nedovoljne povijesne razrade, o kojoj je bilo riječi na prethodnim stranicama.

Promotrimo još jedan prikaz *narodne nošnje*, obznanjen u Općoj enciklopediji (1979: 682, 683), vrlo prikladan za osvjetljenje ove problematike:

"Odjeća koju nosi narod, uglavnom negradsko pučanstvo, kao zaštitu i ukras tijela. Ona je izraz osjećaja regionalne i društvene pripadnosti te povezanosti s tradicijom jedne grupe ljudi. Materijal, oblik i namjena pojedinih dijelova narodne nošnje odraz su prostornog smještaja određenog naroda i pov. zbivanja u njemu. Iz narodne nošnje često su vidljivi staleška pripadnost, zvanje i dob pojedinaca. Ona obuhvaća odjeću (od pregače do višeslojnih nošnji) zajedno s pojasevima, vrpcama, rukavicama; obuću (sandale, opanci, cipele, čizme); pokrivala (perjanice, kape, marame, šeširi i sl.); torbe i nakit. Razlike u narodnim nošnjama uvjetovane su i različitim geografskim faktorima. Vrlo važnu ulogu ima klima, koja u nekim krajevima omogućuje potpunu otkrivenost tijela (samo T prevlake kod južnoamer. Indijanaca, ili pregače kod plemena juž. Afrike), a drugdje traži višeslojnu, toplu, krznenu odjeću (bunde kod Eskima). Na različitim područjima različiti primjerci biljnog i životinjskog svijeta daju specifične materijale za izradu narodne nošnje (npr. u Šleskoj kape od bukove gube; kod Bušmana ogrlice napravljene od kružića ljuske nojeva jajeta; lanena i konopljena platna kod panonskih i vunena tkanina kod dinarskih južnih Slavena i sl.). Narodna nošnja odraz je hist. zbivanja unutar samog naroda (npr.

pravila ustaljena vjekovnom tradicijom, pravila kojih se narod strogo pridržava i od kojih su odstupanja rijetka. Kroz ta, narodnom predajom ozakonjena pravila, nošnja dobiva i društveno značenje, ona postaje pokazateljem društvenog statusa pojedinca u seoskoj zajednici, ona je vidljivo vanjsko obilježje tog položaja, u neku ruku lična karta svakog člana te zajednice, u prvom redu ženske čeljadi u tom specifičnom društvu. Svaka životna faza, svaki događaj i značajna promjena u životu od djetinjstva, preko djevojaštva, doba zaruka i udaje, mladovanje poslije svadbe, postizanje materinstva, zrela dob i udovištvo - sve se to često može otčitati u ruhu koje pojedina žena oblači. Kad se uz sve ove navedene komponente što obilježavaju narodnu nošnju ukaže još i na razlike između radne odjeće i blagdanskog ruha te na varijante u ruhu predviđenom i propisanom na neki određeni blagdan, pa usto na obrednu nošnju neizostavnu u pojedinim običajima, onda postajemo donekle svjesni koliko ćemo bogatstvo raznovrsnih tipova, vrsta i suvrstica sresti u narodnom ruhu i kako je to narodno blago neiscrpiva riznica koju tek treba otkrivati, upoznavati i shvatiti vrijednosti što ih ono u sebi krije" (Radauš-Ribarić, 1975: 4).

cipele s velikim kopčama u Schwarzwald u pokazuju utjecaj građanske nošnje XVII st.) i onih koja ga dovode u doticaj s drugim kulturama, a to su najčešće ratovi i seobe naroda (npr. kod južnih Slavena dinarskog područja pojas svilaj varijanta je orijentalnog silaha). Staleška pripadnost, status u društvu, zvanje, dob i shvaćanje lijepoga često su naznačeni u samoj nošnji, ali i u različitim načinima češljanja, bojenja lica i tijela, u bušenju ušiju, nosa, usana, brušenju zubi i deformiranju dijelova tijela (npr. muškarci plemena Zulu u jugoist. Africi nose vrlo malo nakita, a njihovi ratnici nose krunu od perja na glavi i ovratnike od životinjskih repova; da bi se približile svome idealu ljepote, djevojke južnoafr. plemena Tonga šilje zube, a pripadnici naroda Maja iz Srednje Amerike izobličavali su lubanju). Prodor civilizacije izložio je propadanju i preobrazbama neke nar. tekovine, među kojima i narodne nošnje. Taj je proces bio i još je uvijek vrlo očit na području Evrope. Pov. razvoj evr. nošnje prikazuje da je do XVII st. postojala jasna razlika u odijevanju između seljaka i plemića. Raslojavanje seljaštva već od prvih početaka nove, industr. ere donosi krupne promjene u svim oblicima života. Razlike u nošnji seljaka i građana postepeno se povećavaju. Već u XVII st. građani razvijaju svoj tip odjeće, koji se razlikuje od seoske nošnje, ali i od plemićke odjeće, vrlo često podvrgnute stranim utjecajima (španjolska i kasnije francuska moda). Potkraj XVIII st. naglo se razvija industrija i promet, a time jača utjecaj građanskih tekovina na život sela. To se odražava i na načinu odijevanja seljaka. Muškarac je, zbog odlaska na odsluženje vojnog roka, boravka u ratovima, bavljenja trgovinom i sl., pokretljiviji od žene, češće je u doticaju s građanima, uočava i brže prihvaća njihov način odijevanja. Kod žena se narodna nošnja duže zadržala. Što se tiče materijala i oblika, narodna je nošnja pretrpjela različite promjene: domaći su materijali u početku bili nebojeni ili su bojeni kod kuće pravljenim bojama, najčešće biljnoga podrijetla. Poslije se za to upotrebljavaju kupljene, industrijski pravljenije boje. Sve se češće domaći materijali zamjenjuju kupljenima, industrijski pravljenim materijalima. U doba kriza i ratova naglo se gube izvorni oblici narodnih nošnji, bilo njihovih pojedinih dijelova ili, kao u novije vrijeme, cjeline. Zbog društvenih promjena, u toku vremena smanjuju se područja na kojima je narodna nošnja još u upotrebi. Ostaci narodnih nošnja pronalaze se kao odbačeni dijelovi u radnoj odjeći starijih ljudi i siromašnijeg sloja seljaka u zabitijim mjestima. U nekim krajevima narodna se nošnja očuvala u kućama bolje stojećih seljaka koji u svečanim prilikama nose narodno, svečano ruho. Tako narodna nošnja prestaje biti uobičajena odjeća određene zajednice i time gubi svoje bitno obilježje. Danas se narodne nošnje, kao dokumenti materijalne kulture raznih naroda, čuvaju u

etnografskim zbirkama širom svijeta. U novije vrijeme javljaju se pokušaji obnavljanja proizvodnje originalnih narodnih nošnji (uglavnom za potrebe lokalnih folklornih društava), čak i u mjestima gdje je ona sasvim nestala".

Promatrajući ovaj pregled nošnje podvukao bih nekoliko elemenata. Govori se o gradskim utjecajima na "narodnu nošnju", a da se pri tome zanemaruje utjecaj te "nošnje" na "odjeću" građana. Kao suprotni primjer mogu navesti ilirce, koji su svoje vizije pretakali i u odjeću na koju su nanosili dijelove tradicijske hrvatske i južnoslavenske ornamentike, dijelom i kroja. Ili ogroman trud i energija u radu Kamila Tončića, ravnatelja i osnivača prvoga etnografskoga muzeja u Hrvatskoj (osnovan 1910. godine kao *Pokrajinski muzej za narodni obrt i umjetnost u Splitu*; vidi Tončić, 1913), koji je pokušao revitalizirati narodnu nošnju. Također i Salamona Bergera, osnivača zagrebačkoga Etnografskoga muzeja, koji ima skoro istu nit vodilju (vidi Berger, 1930). Nažalost njihovi pokušaji propadaju a nošnja polako prelazi u sferu kiča te folklorističku dosadu koja desetljećima vrlo uspješno drži nezainteresiranom "gradsku" populaciju. Dapače, stvorio se, u posljednjih 50-ak godina, osjećaj stida pa i gađenja prema toj uljudbenoj tvorevini.

Slijedeće što mi se ni najmanje ne sviđa, je to što se umjetno proizvela dihotomija (dvojstvo) *nošenja nošnje i odijevanja odjeće*. To je klasična shema u etnologiji, gdje etnolozi na djelu *proučavaju druge*, pa se tako može razlučiti naša odjeća i njihova nošnja, kulturna odjeća i primitivna nošnja. U isto vrijeme ovi izrazi konotiraju još nešto: "seljaci" nose nošnju, a "građani" odijevaju odjeću, dakle seljaci zapravo nesvjesno, instiktivno pokrivaju tijelo, dok to građani čine svjesno, namjenski. Srećom ove konstatacije su izvučene iz etnoloških prikaza, a ne iz stvarnog stanja koje je ipak bitno drugačije. Mišljenja sam da se ovakvih konstrukcija u bilo kojoj raspravi o nošnji ili odjeći moramo odreći želimo li biti ozbiljnije shvaćeni.

Osim u etnografskim prikazima i monografijama, ponekim povijesnim izvorima, te grafičkim mapama (koje su, nota bene, sumljive u pogledu vjerodostojnosti), gdje se još mogu pronaći izvori za nošnju, odjeću puka? Radovan Ivančević nudi jedan od odgovora: prateći proces mijena i odstupanja slika kršćanske provenijencije od izvornoga teksta ili starijega likovnog predloška, može se konstatirati primjena određena načela vrednovanja - što je "svetost" veća, to se konzervativnije prikazuje, odnosno manje i sporije se njegov prikaz mijenja. "Ovaj se zakon možda najizrazitije očituje u odjeći likova, odjeći kao jednom od atributa. Glavni protagonisti kršćanskog neba: Krist, Bogorodica, apostoli, zadržavaju na slikama svoju, *antiknu* odjeću najduže, sve do naših dana, a manje važni likovi - iako se javljaju simultano uz njih, dakle u istom povijesnom

vremenu - putuju kroz povijest prateći odjećom promjene mode" (Ivančević, 1985: 28).

Ovo je tim značajnije ako se prate prikazi, slike ili reljefi lokalnih majstora. U tome nama etnologima ili pak kulturnim antropolozima najviše mogu pomoći, i toj temi pridonijeti, povijesničari umjetnosti zbog jednostavnog poznavanja materije o kojoj govorim. Iako, moram priznati i složiti se s vrlo raširenim mišljenjem, do sada takve pomoći nije bilo u tolikom broju da bi se zaključilo o kontinuiranom zanimanju.

5.2. Govor etnografije torbe

Kako su određeni fenomeni dospjeli do svoga mjesta u civilizaciji i kulturi? Zašto žene nose suknje? Zašto muškarci nose hlače? Što to znači? Ta i slična pitanja postavljao sam sebi kada sam razmišljao o nošnji. Fenomenološki pristup, obogaćen semiotičkim instrumentarijem pomoći će mi da rasvijetlim barem jedan od fenomena nošnje, torbu. A nju zaista nisam mogao zadovoljavajuće obraditi na način kako je gore prikazano.

Ipak etnografija je ovdje potrebna, bez obzira na to koliko etnografski opisi doprinose temi koja se na ovome mjestu obrađuje. Najupotrebljiviji etnografski opisi nalaze se u monografijama *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Takve prikaze početi ću s monografijom Otoka, sela blizu Vinkovaca (Lovretić, 1990):

Na "posleni dan", kaže dakle Lovretić,²⁵ "bez *torbe* ne ide Otočanin nikuda. Pribaci je o desno rame, tako da mu je o livom kuku. To je torba sa poklopcem, koji je često ko i kožu kožicama našaran. U njoj nose ovčari, govedari, svinjari i konjari sebi ranu: meso, slaninu, sir, kru, sol, luk, pa ako ukradu digod koji klip kukuruza, oni s njim u torbu" (Lovretić, 1990: 74).

Opisuje i *torbe, kesice i prtenke*: "I torbice i kesice su od komadića beza, što ostane, a prtenke su ili bile oplatke ili od bolje pređe, pa budu i lukate, četverocipne i u daske i šarene, snovane i pritkivane predom svake šare" (Lovretić, 1990: 95).

Privlačani (muškarci) "u poslen dan imadu (...) kožnatu torbu sa širokim kajišem. Kajiš pribace priko desnog ramena, a torba jim visi o livom kuku, pa kako ponosito odaju, podboče se livom rukom o torbu, da su gledati još ponosniji". Vrbanja, Podgajci, Račinovci,

25. U latiničkim tekstovima pismena oblika \bar{g} , \bar{n} i l transliterirana su u oblik *gj*, *nj* i *lj*; poljsko pismo *l* ostavljeno je u izvornom obliku, dok je pismo transliterirano kao *ś*. Grčko pismo, sanskrt, hindu, gotica i ćirilica (ruska, srpska i makedonska) transliterirani su latinično. Poluglasovi u staroslavenskom i ruskom jeziku prikazani su apostrofom. Pismena \check{Z} , \check{S} i \check{C} ostavljena su u izvornom obliku zbog nemogućnosti zamjene hrvatskom latinicom. Naglasci su izostavljeni. Ovo se odnosi na etnografske i rječničke izvore.

Gunja, Strošinci, Soljani i Rajevo selo imaju "torbe crvene, vunene" (Lovretić, 1990: 96).

Frano Ivanišević u monografiji o Poljicima (teren u zaleđu Dugog Rata i Omiša) vrlo detaljno opisuje torbu (Ivanišević, 1990):

"Ne more bit prave težaške kuće, da u njoj nije po nekoliko *toraba* manji i veći. Od dvi su sorte (vrsti): koje se tkaju na uzgorita, imaju osnovu crnu, a potku crljenu izmišanu modrin, bilin, crnin i zelenin žican. Ovakva je torba za put, zove se *na bosansku* i nosi se na oba ramena (u Kostanjin zovu je: *torba za uprt*). Na njoj su peklje, kroza nje provuče se uzica opletena od bile i crne vune na oba kraja iskićena. (Torba navezena zove se *kličana*). Kraji se zavežu za peklje, šta su uvučene na oba roglja kroz torbu. Kad se potegne za uzice, skupu se peklje; ako li je potriba torbu otkljet, potegne se tamo i amo za peklje, u čas je otvorena. Ta se torba obično nosila na oba ramena, svaka uzica priko ramena i još tako niki nosu; ali najveći dija sada nosi priko jednog ramena držeći za obe uzice; ili se natakne na lumbrelu, tako da torba dođe do straga ramena a lumbrela pridržana rukon priko ramena. Niki opet obisu torbu o jednoj uzici o desno ili livo rame, a drugu uzicu zavežu, neka se ne pomiče kroz peklje. - *Rušnice* zovu se male torbe na isti način otkane, ali liplje izrađene, nosu se u rukan, uzice ne provlaču se kroz sve peklje, nego zaveže se na jedan ili drugi kraj kod šava, 'di je torba sašivena. Ta torba zove se i *nevistaška*, jer nosi je na ruci mlada nevista, kada ide na vinčanje i kad je pratu svati u crikvu na izvod. - *Čobanska* zove se isto mala torba, u kojoj čobani nosu kruva na pašu. - *Strunjača* je torba, koja se tkaje na položita krosna. Po njoj štrike bile, crne i crljene, nike široke po tri prsta, a nike samo dvi žice. Uzice su in ka' i na crvenin torban, lipo je otkana, pa se nosi na put misto crljene torbe, ali ponajviše služi po kući za domaće potrebe. Nije otkana od same vune nego pomišana sa kostreti od koza. - Ima i bili' toraba od same bile vune, dva štrika crna ili crljena sa strane. U Kostanjin i Podgrađu zovu je *simenjača*, jer se u njoj nosi sime u polje. - *Zobnice* jesu torbe, iz koji daje se konjin zob. Otkane su od vune i kostrijeti ka' i strunjača; nisu onoliko velike ka' i strunjača, ne imaju svuda okolo pekalja, nego samo dvi, za koje se svežu uzice (...)" (Ivanišević, 1987: 150).

I Ivan Žic (Žic, 1901) se osvrće na predmet ovoga istraživanja, iako u manjem obimu od ove dvojice gore (selo Vrbnik na otoku Krku):

"Za prenašat stvare i nosit sobun rabe *torbica*, *bisagi*, *šaket*, *maža*. T o r b i c a je od velni setkana na černe biri, široka je, koliko je zasnovana, a delga, koliko se 'oće. To sukno od torbic se prigne po polovici va dejinu, živca se dva i dva zašiju skupa, gori podrubi i zašije centurin, ali veže uza (vez, spag) i torbica je gotova.- B i s a g i su dvi torbice na jednom vratu. 'Seka za se zove se *bisaga*. Na ustih

ima bisaga prešveni punče od naplati, a skroz njih 're špag, da se more 'seka zaprit. - Š a k e t i m a ž a je od platna ušvena, koti i torbica, samol je šaket kratak a širok, maža pek je delga i uska" (Žic, 1901: 47).

Milan Lang također ima nešto reći o torbi u starom Samoboru (Lang, 1911):

"Stari Samoborci nosili su izvan kuće, kad je bilo treba, i kožnate i platnene *torbe* iskićene crvenim vunanim resama i širokim remenom. Još i danas nađe se po koja takva torba. Nju pribaci gazda preko ramena, metne u nju brašna i još koju potrebnu stvar, kad se otputi u šumu, vinograd i dr. po poslu. Više se upotrebljavaju torbe od debela prostoga platna i s takovim trakom mjesto remena. I one se nose preko jednog ramena, te vise po drugoj strani ili natrag uz bok. Neke su otvorene, a neke imadu pokrov i jedan ili dva gumba, da se mogu zakopčiti. Takove torbice prave ponajviše djeci školskoj, da u njima nose školske stvari, pa i po koji komadić kruha, kolača ili jabuku (...)" (Lang, 1911: 174, 175).

Posljednja monografija iz *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*, u kojoj se može naći nešto o torbi je ona o Varošu (selo kraj Slavonskog Broda) Luke Lukića (Lukić, 1919):

"*Torbe* su jednožičave, tkane i šarenke. Jednožičave i tkane zovu se i bile torbe, jerbo su bile i brez ikake šare. Šarenke su šarene torbe. S jedne su strane više našarane, a s druge manje. Onaj tal, koji je nuz tilo prislonjit, manje je našaran, od noga, koji je iznapolja. Jednožičave su torbe od deblje pređe otkane, a tkanjene su tkane predom po pamuku. Šarene su torbe pamučne, vulom i razne farbe vunicom išarane. Torbe nemaju poklopca.

Sve tri forme torbi tku same žene. Bile se i jednožičave nosu na posal, a u njima je jelo, dok se šarenke nosu u crkvu il iduć na greblje. Bile i tkane torbe imaju oprtu. To je od pređe spleteni kraj, koji je na obadva kraja dol prišit. Šarenke imaju kupovni, crljeni ili plavi kraj, koji se nuz torbu sasvim dol prešije, da se šarenka more na rame metit.

Šarenke nosu žene na livom ramenu, dok bile i tkane nosu ljudi, da i samo za oprtu uvatu i u ruku, ritko kad na leđi, nosu. Bile torbe trebaje i kad se na sijanje ide, jer se iz nje žito grabi i baca. Bile su i tkane torbe sve od tri rifa, dok su šarenke od rifa" (Lukić, 1919: 103).

Nakon ovih monografija, na torbu se osvrće i najveći hrvatski etnolog Milovan Gavazzi u svojoj nesumljivo najčuvenijoj knjizi *Vrela i sudbine narodnih tradicija* (Gavazzi, 1978), zapravo zborniku prije objavljenih tekstova u inozemnim časopisima:

"Nemoguće je zamisliti opremu pastira odnosno pastirice na Balkanu bez t o r b e (ili čak više torbi). Takva je torba ponajviše tkana od vune, često ukrašena jednostavnim (paralelnim) prugama ili

određenim geometrijskim motivima ili je jednobojna, a sve u mnogobrojnim, regionalno različitim varijantama. Često se takve torbe od (kozje) kože ili platna u obliku kese s otvorom za stezanje, tako po (zapadnom) području Rodopa i u Trakiji i to za kruh, meso, sol i dr. (bugarski *čanta, čenta*); nose se obješene preko ramena ili na leđima, a uz jednu ponekad još jedna ili dvije torbe za gajde. Spomenuti treba još vrstu pastirske torbe, ponajviše od kože, u kojoj se drži sol za ovce (za sada poznata likovno samo iz sjevernoga dijela unutrašnje Dalmacije)" (Gavazzi, 1978a: 97).

Ranije spominjana Marijana Gušić u pregledu izložene građe Etnografskoga muzeja u Zagrebu (Gušić, 1955) također opisuje torbu na prostorima Hrvatske:

U nošnji Konavala kraj Dubrovnika "za dalji izlazak iz kuće žena redovito ima u ruci vunenu *torbicu*. Na polasku u grad, ona nosi sa sobom oveću *torbicu*, da u njoj spremi nešto hrane i da natrag u njoj ponese kupovinu, nabavljenu u gradu. Struka i torbica također su bitni dinarski elementi u konavoskom inventaru" (Gušić, 1955: 145). Primjer nošnje u Lici: "kod polaska iz kuće svatko u Lici kao i uopće u našim planinskim krajevima nosi *torbu* i to tako da je muški *uprte* preko ramena" (Gušić, 1955: 174).

U nošnji Vrljke u Dalmaciji "klječanima pregačama odgovaraju i *torbe*, pa u kordunaškim i ličkim torbama vidimo bijne rese i klječanje vunicom tamnih boja, dok dalmatinske torbe pokazuju živi kolorit u uzorku, koji se u različitim izdanjima javlja i na dalmatinskim pregačama.

Iz Bukovice prikazujemo djevojačku *torbu pletivaču* s bujnim, tamnocrvenim kitama. Torbu djevojka nosi u ruci s pletivom i vezivom idući na paši za stokom. Ovaj je naš primjerak starinski, kakvih se sad već rijetko može naći, a takva je i *torba smrskača* iz Vrljke, nazvana tako po tom, što se gornjem dijelu *smrska* i tako nosi o ramenu.

Obje kordunaške torbe, jedna starijeg, danas izgubljenog oblika s Plitvičkih Jezera, a druga *uprtnjača*, kakva je i sad mnogo u upotrebi, iz okoline Slunja na Kordunu, imaju kite od kostrijeti. *Kozina, kostrijet*, uz ovčju vunu mnogo služi u dinarskom tekstilu za grublje predmete" (Gušić, 1955: 187).

Dakle, kako prići problemu torbe? Osvrnuti ću se sada (kao što to dijelom čini i Armanda, 1991) na zbirku dokumenata *Opisi kmečkoga oblačilnoga videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja* (Baš, 1984) i *Opisi*

oblačilnega videza na Slovenskem v 17. in 18. stoletju, (Baš, 1989), te ponovo na knjigu *Tumač izložene građe* (Gušić, 1955).²⁶

Torba se u Bašovim knjigama navodi 22 odnosno 12 puta i to samo jednom uz ženu. U izvorima se decidirano kaže da muškarci nose torbe "na poteh" ili na "daljših poteh". "Stoga je moguće zaključiti da torba u 'oblačilnom videzu' Slovenaca u prvoj polovici 19. stoljeća u prvom redu funkcionira kao torba putnika, onog tko putuje, udaljuje se od doma" (Armanda, 1991: 154).

Gušić koja torbu obrađuje kao "element rukotvorstva a manje kao dio nošnje" napominje da "kod polaska iz kuće svatko u Lici kao i uopće u našim planinskim krajevima nosi torbu i to tako da je muški uprte preko ramena" (Gušić, 1955: 174). Još ću samo upozoriti na jedan Gavazzijev navod gdje se kaže da je nemoguće "zamisliti opremu pastira odnosno pastirice na Balkanu bez torbe (ili čak više torbi)" (Gavazzi, 1978a: 97). Ovih navoda ćemo se prisjetiti tokom rječničke analize.

Torba se pojavljuje i u hrvatskim prezimenima (najpoznatiji je primjer *Globusove* kolumnistice Tanje Torbarine); prezimenom su se mnoge osobe dovodile u vezu s nekim predmetom duhovnog ili materijalnog aspekta kulture, pa tako na tome tragu imamo prezime *Torbica* (usp. Šimunović, 1985: 22, 23). Također su i neki stari obrti motivirali prezimena, kao torbar - *Torbar*, *Torbarac* (Šimunović, 1985: 109, 110). Uz ova postoji i prezime *Sakula*, još stariji oblik (Bjelanović, 1988: 210).

Domaći torbari su bili poznati i van domovine. Naime valovi naših radnika iz Dalmacije i Dalmatinske zagore odlazili su u inozemstvo za vrijeme i poslije 1. Svjetskoga rata. Uglavnom su odlazili u Češku i Poljsku i tamo su se bavili trgovinom. Zvali su ih *torbarima*, *galantarima* ili *trbonošama*. Malom trgovinom, koju nose u košu a obješenu na rame i prislonjenu na trbuh, teško i gorko su zarađivali svoj kruh (usp. Vrčić, 1985: 33).

Zanimljivo je da se i etnografskim postavama i izložbama torba većinom stavlja u ruke ženi, rijetko muškarcu, što odražava suvremeno shvaćanje *mode* a ne stvarno stanje, koje je i činjenično utvrđeno.

Što nam, dakle, govori ova kratka i površna etnografija torbe? Može se primjetiti da je ona vezana ili uz posao ili uz izbivanje iz doma. Muškarac je, barem se tako može zaključiti iz ovoga kratkog prikaza, osnovni nosioc torbe. Razjašnjenje toga stanja biti će predočeno u slijedećim poglavljima.

Ukrasi na torbi (kao i torba sama) relativno se rijetko spominju u literaturi. Dalmatinska zagora, gdje prevladava klječana torba, najspominjanija je regija u Hrvatskoj i šire na prostorima Južnih Slavena.²⁷

26. Temu torbe zajedno sam počeo obrađivati s Asjom Amandom (Armanda, 1991), te su nam i neki izvori isti.

27. Možda treba istaknuti jedno od mnogih sličnih, karakterističnih zapažanja: npr. u *Dinarskoj zoni se zapažaju romb i svastika najviše na tkaninama od kojih je jedna i torba* (Pantelić, 1984: 83), itd.

Već spominjani Angelos Baš obradio je povijesne dokumente u kojima se pojavljuje opis odjeće Slovenaca (Baš, 1984 i 1989). To je vrijedan izvor i za temu torbe. Naglasiti ću neke navode iz tih dokumenata, gdje se vidi da torba, osim za putovanje, služi i kao zamjena za nedostatak džepa u odjeći:

"(Slovensko Štajersko, 1853) pri vseh je tornister, tj. torba, taška ali kešca neogibna sestavina obleke; torba je potrebna že zato, ker so oblačila Slovencev praviloma brez žepov" (Baš, 1984: 20, 21).

"(Slovensko Štajersko, 1860) moški nosijo (...) obešeno mično torbo (turba, taška), ker oblačilom manjkajo žepi" (isto: 22).

"(Naborni okraj Ormož, 1813) torbice imajo obliko preprostih lovskih torbic in so tako rekoč vade mecum za Slovenca, ki nima v svoji obleki nikakršnega žepa" (isto: 42).

"(Dolenjsko, Bela Krajina, 1842) moški ne nosijo torbic samo na daljših poteh, temveč nenehno, tako da nihče ne stopi čez prag, ne da bi si oprtal torbico" (isto: 88).

"(Osilnica ob Kolpi, 1838) tako imenovani Belokranjec nikakor ne pozabi torbe okrašene z večbarvnimi volnenimi resicami, na usnjenem jermenu, brž ko se kam napoti, posebej ne bolj daleč" (isto: 99).

"(Med Vrhniko in Postojno, 1798) moški nosijo, če so na poti, tudi pisano torbo, tkano ali sešito iz starega sukna" (Baš, 1989: 32).

"(Med Ernovžem in Slovensko Bistrico, 1798) Skoraj vsi nosijo na hrbtu majhno pisano vrečo, kakor lovsko torbo, v njej imajo na potovanjih najnujneše potrebščine" (isto: 11).

"(Gorenjsko, 1787) ker imajo moški le redko v svojih oblačilih žepe, nosijo čez ramo na jermenu majhen tornister" (isto: 23).

"(Kočevsko, pred 1787) ker nima v obleki žepov, nosi, kakor Kranjec, čez levo ramo majhen tornister" (isto: 28).

Toliko o torbi u (monografskim) etnografskim prikazima. Prošetajmo sada malo po globusu i kroz vrijeme te letimično promotrimo gdje se sve prikazuje torba (u knjigama, muzejima i sl.): na graničnome dalmatinsko-bosanskome području pri Šator-planini imamo zapis o kožanoj (kožnoj) ovčarskoj torbi za sol - hrv. *slanica* (Nimac, 1940: 113); kod Dedeagača u Trakiji Gavazzi bilježi kožanu pastirsku torbu za živežne namirnice - bug. *čanta* (Gavazzi, 1978a: 96); u Ivčević Kosi je snimljen stari ovčar u tradicionalnoj opremi s kožanom torbom (Hećimović, 1940: 98); kožna torba na prostorima bivše Čehoslovačke ("kožena kapsa kastrovačamiškara") služila je kao dio pribora za kastriranje svinja (Abelova, 1980: 59); u Bessarabiji, Moldavija, mlada udata žena za blagdan nosi klječanu torbu o desnom ramenu; u provinciji Orenburg (Baškir) u muškom svadbenom kostimu nosi malu torbicu o pojasu (Kalashnikova, Pluzhnikova, 1990: 62, 106); u Americi se sredinom 19. stoljeća na Aleutima također nosila mala torbica (Peter the Great Museum..., 1989: 23); u srednjem vijeku u Provansi je bio običaj da muž pokloni svojoj ženi

pojas s kesom i dodacima. U ostavštini župana Dese spominje se i jedna mala kesa od zlata (Bourrilly, 1928: 98); kese (tobolci) predstavljaju skupocjene predmete u kojima se obično nosio sitan novac koji je služio za milostinju (Rathbone-Goddard, 1927: 35); pored luksuznih kesa koje su nošene kao ukras uz ženski pojas, izrađivane su i kožne kese, sa svojom pravom funkcijom da se u njima drži novac. Ova vrsta kesa nosila se također o pojasu i često se spominje u raznim raspravama, kada su trgovci napadani od razbojnika i kada su im ovi oduzimali kese zajedno s novcem (traju do otprilike 19. stoljeća). Posebno su rađene za žene, pa se tako i opisuju u dubrovačkim dokumentima; još dublje u povijest dolazimo do Skita koji su imali torbu sličnu našoj lovačkoj (jedna takva nađena u "humku 2" u Paziriku, 5. st. prije Krista): u Paziriku nije nađeno nijedno žensko oglavlje, s izuzetkom dugoga vela i drvene kape sa pletenicom od kose, ali je bilo obilja pojaseva, torbi i torbi s remenom (za preko ramena), od kojih su mnoge bile optočene krznom dok su druge dekorirane umetnutim šarama (Talbot-Rice, 1961: 65); u ranom srednjem vijeku imamo podatak da su se noževi nosili u naročitoj kesici od kože ili drugog materijala koja je visjela o pojasu. To jasno pokazuje predstava hrvatskog odličnika na reljefu iz Biskupije (sl. 46/9). Na istom reljefu vidljivo je da je tunika opasana pojansom o kome vise mač i kesica za novac (Garašanin, Kovačević, 1950: 125, 183, 192); u Azerbejdžanu je također upotrebljavana torba - "mešok dlja produktov" (Gosudarstvennyj muzej..., 1989: 190); itd.

5.3. II. dodatak: prikaz nekih etnografskih dokumenata

(...) sasvim je očigledno da se počevši od discipline koja postoji kao povijest služilo dokumentima, pomoću njih i o njima se pitalo. U njima se tražilo ne samo ono što su oni htjeli kazati, nego i ono što su oni uistinu kazivali, kao i to u kojemu su svojstvu oni mogli to tvrditi ako su bili istiniti ili lažni, dobro informirani ili neznačajni, autentični ili iz druge ruke. Ali, svako od ovih pitanja i svaka od ovih velikih kritičkih trzavica usmjeravali su se prema istome cilju: iznova sazdati, polazeći od toga što ukazuju ovi dokumenti - a ponekad i upola riječi - prošlost koju oni isijavaju i koja se sada izgubila daleko iza njih. Dokument je uvijek bio razmatran kao jezik jednoga glasa sada svedena na tišinu, ali s mogućnošću da se odgonetne njegov nepostojani trag. No, jednom promjenom, koja ne datira od danas, ali koja nesumljivo još nije okončana, povijest je izmijenila svoj stav s obzirom na dokument: kao svoj prvi zadatak ona sebi ne postavlja interpretiranje niti određivanje onoga što dokument istinski kazuje, kao i to koja je njegova izražajna vrijednost, nego da iznutra radi i obrađuje. Ona ga organizira, raskraja, raspoređuje, uređuje, razdjeljuje na nivoe, ustanovljava

nizove, serije, razdvaja ono što je pogodno od onoga što nije, otkriva elemente, određuje jedinice, opisuje odnose. Dokument nije, dakle, više za povijest ona inertna materija kroz koju ona pokušava rekonstruirati ono što su ljudi rekli ili učinili, ono što je minulo i o čemu je jedino ostao trag poput onoga traga što ga ostavlja brod za sobom na moru: ona pokušava da u samome dokumentarnom spletu odredi jedinice, skupove, nizove, odnose. Potrebno je odvojiti povijest od slike u koju se ona na duže vrijeme upokojila i u kojoj je našla svoje antropološko opravdanje, opravdanje tisućugodišnjega i kolektivna sjećanja koje se pomagalo materijalnim dokumentima da bi iznova pronašlo svježinu svojih uspomena. Ona je rad jedne dokumentarne materijalnosti (knjige, tekstovi, povijesti, registri, akti, zdanja, ustanove, propisi, tehnike, predmeti, običaji itd.) koja uvijek i svugdje, u svakom društvu, predstavlja bilo spontane bilo organizirane oblike prerada i popravaka. Dokument nije sretan instrument za povijest koja je u samoj sebi i s puno prava bila sjećanje. Povijest - to je izvjestan način ustrojavanja i obrade dokumentarne mase koja je neodvojiva od jednoga društva. - Michel Foucault (1974)

Ovdje će, kao ilustracija, biti predloženo nekoliko primjera tekstova u kojima je obrađivana ili spominjana torba.

*

Torba je nužna potreba svakog seoskog domaćinstva. Upotrebljava se od najranijih vremena kao pomagalo za nošenje i prenošenje različitih predmeta. Nekada je to sastavni i obavezni dio odjeće ili obilježje određenog statusa.

Vrstu torbe načinjenu od luba (drvene kore), upotrebljavali su čobani za sakupljanje sitnih plodova, jagoda, kupina, gljiva ...

U "uprtnjačama" je nošen različit teret: otkano platno, rubine, predmeti za prodaju nošeni na vašare, određene namirnice i predmeti donošeni iz grada, hrana nošena radnicima na njivu. Nekada je to bila i prostirka sa koje se na njivi jelo. Zatim nosili su je sijači:

"Sijač uzme prtenu torbu ili prtenku, u kojoj je svezan srebrn novac (da rana bude čista), naspe u nju simena, obisi priko glave, da visi na desnom ramenu i ispod livog pazuva na uprtama" i sije.

Takve torbe u većini domaćinstava upotrebljavaju se i danas u skoro neizmjenjenoj funkciji. Žene ih jedino najčešće nose prebačene preko ruke. Pored ovih tkane su razne manje torbe, torbice i kesice u kojima su žene nosile svoj ručni rad, "milošće" kada odlaze u posjetu prijateljima i rodbini, razne sitnice kada pođu u grad, ili starije žene svetu vodu, "sviće" i šibice kada idu na groblje.

Kako su u prošlosti u ovim krajevima veće zadruge, a i inokosne porodice, imale više goveda, svinja i ovaca, često su imale i unajmljenog čovjeka

govedara (čordaša), svinjara ili čobanina. Odlazeći za stokom o kojoj je trebalo brinuti takav čovjek obavezno je imao torbu izrađenu od prerađenog govedeg ili telećeg boksa, svinjske ili ovčje kože u koju je smještao hranu i najnužnije predmete: kesicu sa trudom i ognjilom, duvankesu, šilo ili predmete vješao za karike na remenu, npr. tikvice, "kepčije", nož s koricama i drugo.

Čobani su nosili torbe veće ili manje polukružnog oblika sa preklopom izrađene od ovčje kože sa runom ostavljenim izvana. Čobanin je takvu torbu imao prebačenu preko ramena, a u ruci je nosio drvenu "kuku".

Kao što su imali torbe svinjari i govedari takve su nosili konjari i kočijaši spremajući u njih hranu kada su odlazili na put. Stariji, imućniji muškarci u mnogim našim selima također su redovno nosili takvu torbu.

Pored imućnih seljana ovu torbu sve češće su nosili lugari i lovci pa je dobivala i prostor za patrone.

Torbe izrađene od kože na ovom području u prošlosti su isključivo nosili muškarci. Osim svakodnevne upotrebe nošene su i u svečanim prilikama: u vrijeme svadbe ili prilikom raznih običaja, što se održalo i do današnjih dana.

(Lj. Gligorević: Torbe - oblik narodnog izražavanja, Gradski muzej Vinkovci, Vinkovci, 1982)

*

Uopšteno gledano, torbe služe za prenos određenih dobara, a mogu predstavljati i ukras. Mogu se razlikovati po veličini ili izgledu, zavisno od namjene. Prema tome, opisivana kolekcija sadrži dosta velik broj torbi, a svaka od njih je interesantna i specifična sama po sebi. Ipak, sve se mogu podijeliti u dvije veće grupe: one koje se nose svakodnevno i torbe za izuzetne prilike.

Opisane torbe iz kolekcije Odjeljenja za etnologiju nose se svakodnevno i imaju različitu namjenu. Međutim, ovim prikazom nismo iscrpli temu, jer pored pomenutih, kolekcija sadrži i torbe bogato ukrašene, drugačije od prethodnih, koje služe u nekim izuzetnim prilikama. Kao što smo već vidjeli, torba je imala važnu ulogu u životu ljudi zbog praktičnosti pri prenosu određenih dobara, ali je imala i estetsku ulogu. Bogato ukrašena torba mogla je biti ukrasni dio odjeće, prostorije ili pak ukrasni dio konjske opreme.

Muški torbak sa kaišem je sastavni dio muške narodne nošnje. U kolekciji se nalaze tkani torbaci, od vune sa poklopcem i torbaci od kože. Nošeni su u izuzetnim prilikama, jer su sastavni dio muške svečane nošnje.

Torba kao ukras u kući takođe je svrstana u ovu grupu. Radi se o torbici (samo je jedna u kolekciji) od sjemenja tikve i zrna kukuruza, a radile su je djevojčice.

Pored toga što torba ima upotrebnu i dekorativnu funkciju, evidentna je i njena uloga u običajima i vjerovanjima našeg naroda. U etnološkoj literaturi o običajima i vjerovanjima stanovništva Bosne i Hercegovine

samo se usputno pominju torbe. Prema takvim, fragmentarnim podacima, može se zaključiti da se torba upotrebljava u svadbenim običajima, nekim godišnjim običajima ili magijskim radnjama radi plodnosti usjeva.

Na primjer, zabilježen je podatak da u Livanjskom polju nevjesta kao dar mladoženjinoj kući donosi zobnicu, bisage, uže i torbu. U Neumu i okolini torbe služe u raznim običajima, jer se u njima nose pokloni. Na Bjelašnici mlada u ruhu donosi torbu kao dar mladoženji.

U Semberiji je, u sklopu božićnog ciklusa, bilo povorki vertepa. Tom prilikom, jedan od učesnika nosi ovčarsku torbu na kojoj su zvona, a služila je za darove koje dobije od seljaka. To ilustruju sljedeći stihovi:

... Dadoše mi kolačić na štapić,
u torbici sira i kašičicu ...

Torba u nekim krajevima služi kao pomoćno sredstvo u magijskim radnjama za plodnost usjeva. Tako, na primjer, u Bosanskoj krajini se na Badnje večer sve kašike iz kuće stave u torbu, jer se vjeruje da tada ptice neće jesti žito. U ovom slučaju, kašike su asocijacija na ptice.

Primjera koji ilustruju vjerovanja u vezi s torbom relativno je malo. Na primjer, u Donjem Birču (okolina Vlasenice) vjeruje se da će dijete ozdraviti ako se zatraži hljeba od Ciganke, iz njene torbe, što je i opšte vjerovanje za naše prostore.

(M. Martić: Kolekcija torbi Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Nova serija - Etnologija, br. 45, Sarajevo, 1990, str. 50, 52, 53, 54, 55)

*

(...) ornamentikom vunene torbe, danas kada je narodna nošnja potpuno napuštena, pojedinac daje na znanje svoju pripadnost hrvatskom ili srpskom etnosu.

Dok kod torbi, po ornamentici, bojama i tehnicima možemo razlikovati arhaične i recentne primjerke, vunene vreće za žito i brašno, ako su domaće iako novije izrade, sačuvale su svoj starinski izgled. Mogli bismo reći da su najuočljivije razlike nestale s prestankom upotrebe narodne nošnje, a danas se trag tome vidi u već spomenutoj ornamentici vunениh torbi.

(I. Šestan: Okolica Gračaca kao stjecište kultura, Etnološka tribina 16, Zagreb, 1993, str. 166, 169, 171)

*

Kod kuće rade i torbe suknene i prtene (vunene i platnene). Suknena se ne nalazi nigda u samo jednoj boji, nego izpisana: bijelo, crljeno, plavetno, zeleno, a riedko samo bijelo i crno (vlaška torba), dok je prtена uvijek jednostavno bijela. Na torbu su prišvene uprte; a po vrhu su prtljice (ostanci osnove se skupa sašiju), kroz koje je promolita uzica, da se može stegnuti torba, kad i kako se hoće. Nosi se u torbi i za torbom. Za torbom nose košulje na pranje, žitak u malin i iz malina (mlin) i t. d. Upotrebljavaju i vreće i žaklje. Vreće kupuju a žaklje sami rade. Kod kuće

rade i male vreće od domaćega platna sašvene; u njima se nosi žitak u malin.

(*T. Severović: Narodno odielo i obuća, nakit i češljanje u Stojdragi u Žumberku, Etnografska istraživanja IV, Hrvatski državni Etnografski muzej, Zagreb, 1943, str. 83*)

*

Kožnatu torbu nose uvijek, kad idu iz doma, izvana na kaputu, a u svetac obično pod kaputom.

Torbe platnene uske nose dječaci u školu i pastiri na pašu, a u širokima se nosi žitak u mlin i na Vuzem kruh na blagoslov. Na ove su nalik torbe, iz kojih konji zoblju; torba se konju za platnene remene objesi na glavu, gubac se turi u torbu, da ne može zob rastepati.

Žakel (vreća) služi za žitak u mlin nositi i za druge stvari.

(*J. Kotarski: Lobor. Narodni život i običaji, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, JAZU, Zagreb, 1915, str. 83, 85*)

*

Torbice određene za svakodnevne svrhe izrađivale su se pretežno od bijele vune, a nosile su se i torbice od zagasito crvene vune. Na obje strane konavoske torbice nalaze se po tri do četiri utkanice izrađene raznobojnom vunom. Utkanica je izražena u obliku vodoravnih pruga koje su ispunjene geometrijskim motivima, kvadratićima i uskim crticama u nizu, koje stoje okomito na vodoravnu prugu. Otvor torbice ukrašen je vunanim kitama, resama koje su provučene kroz petlju. Kroz petlje je provučena i uzica pomoću koje se torbica uprće na leđa ili se nosi u ruci.

Za svečanije prilike konavoske su žene nosile torbice izrađene od obojene, zagasitocrvene vune. Površina torbice je bila ukrašena raznobojnom utkanicom u obliku geometrijskih motiva, slično onima koje smo spomenuli kod radne torbice od bijele vune.

Torbe od vune raznih veličina i ukrasa nalazimo u upotrebi u svim našim regijama u kojima se koristila vuna kao tekstilna sirovina za izradu odjeće. Uz žensku Konavosku nošnju vunena je torba bila ne samo dio radnog već i svetačnog ruha. Muškarci su najčešće nosili bijelu torbicu i to na putu, kod odlaska u grad i drugdje.

Vreće mlinarice su se izrađivale od bijele ili prirodosmede vune, a ponekad se u tkanju vunena nit miješala s kozjom dlakom - kostrijeti. Slično kao i radne bijele torbice, vreće su imale utkanicu od raznobojne vune. Uz otvor i sa strane vreće nalaze se petlje kroz koje se provlače debele uzice kojima se vreća vezivala.

Vreće mlinarice služile su za transport žita na konjima do mlinica, ali i za prijenos drugih raznih predmeta, kao npr. za prijevoz djevojačkog ruha prilikom svadbenog pira.

Bisage - dvostruka torba, gotovo su istog izgleda kao torbice, samo su znatno većeg oblika. Ukrasne utkanice s geometrijskim motivima nalaze se

na vanjskom dijelu bisaga, dok je na unutarnjem dijelu, koji se prebacuje na sedlo konja, taj ukras nešto skromniji.

Bisage su služile za transport na konjima, i to za prijenos darova prilikom prijevoza djevojačkog ruha, ali i u drugim obiteljskim svečanostima kada su se nosili razni darovi (npr. kod krštenja novorođenčeta ili kod slavljenja krsnog imena).

Vunene vreće i bisage različitih veličina i ukrasa poznate su i na čitavom dinarsko-planinskom području, pa i dalje u regijama gdje je stočarstvo i prerada vune osnovna grana gospodarstva.

Torbice kakve su danas poznate, iako imaju i ukrasnu funkciju, prije svega nalaze svoju praktičnu primjenu kao sredstvo za prenošenje manjih količina tereta.

Slično je i s vrećama mlinaricama i bisagama.

(K. Benc-Bošković: Konavle, tekstilno rukotvorstvo i narodna nošnja, Etnološka istraživanja 2, Etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb, 1983, str. 103, 104, 105)

*

Torbica vezena perlama: Dobila sam je kao duhan-kesu. Jedino nisam znala kome je služila. Valjda onima koji su pušili: pradjedu Gjuri (s lulicom)? Tako je rekao djed Josip (s Virdžinkama). U struci sam saznala da je predmet zapravo ženske naravi, torbica bidermajerskog doba. Ako je ikada i bio duhan-kesa, to mu je bila sekundarna funkcija. Ne znam uz čiju je suknju ležao obješen i na kojem plesu. Ako to skrušeno priznam, možda će me povesti sa sobom slijedeći put.

(Ž. Čorak: Krhotine. Prilog poznavanju hrvatske provincije u devetnaestom stoljeću, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1991, str. 147)

*

Osim liturgijskog pribora od karolinške zlatarske umjetnosti sačuvalo se više relikvijara među kojima najznačajnijoj skupini pripadaju oni u obliku torbe, jer tim oblikom jasno odaju svoje podrijetlo iz tekstilnih uzoraka. (...) U najstarije primjerke carskih dragocjenosti ubraja se Stjepanova torba u kojoj je prema legendi prvotno bila zemlja s krvlju prvog mučenika. (...) Ove spremnice često sadrže i ostatke držala za lance ili remenje, te se pretpostavlja da su spremnice pratile svoje vlasnike na uobičajenim mnogobrojnim putovanjima toga vremena.

(M. Backes, R. Dolling: Rađanje Evrope, Otokar Keršovani, Rijeka, 1970, str. 122, 125, 127)

5.4. Modni razvoj torbe

Na početku modne analize torbe bilo bi uputno predočiti jedan pregled razvoja torbe u 19. i 20. stoljeću. Kako u moje polje interesa ne spada

povijesni pregled ove vrste, citirati ću tekst Vesne Božanić-Serdar²⁸ koja u kratkim crtama opisuje modne trendove fenomena torbe:

"Torba, u Splitu poznatija kao borša, bila je oduvijek potreba svakog čovjeka. Različitih oblika i veličina imala je i razne namjene. Služila je za nošenje plodova s polja, hrane, obrtničkog alata, knjiga, odjeće, za trgovinu i slično, ali je bila i sastavni dio ženske garderobe. Maštovito dizajnirane torbe za različite upotrebe mogu se vidjeti na djelima srednjovjekovnih majstora, renesansnih i baroknih slikara, a u 19. st. osim na likovnim djelima, pojavljuje se i na fotografijama. Iz tog vremena sačuvani su neki primjerci koje i danas možemo vidjeti u muzejima.

Ženska torbica s početkom 19. st. bila je najčešće u obliku vrećice ukrašena raznobojnim vrpčama i ručnim radovima (svilovez, zlatovez). Nosila se i torba po obliku slična pismo - torbi izrađena, primjerice, od safijana (fino izrađena ovčija ili kozja koža), baršuna i koloriranog bakroreza sa pozlaćenim kratkim lancem kao ručkom. Izgled torbe ovisio je tada osim o modi i o društvenom staležu.

Ručne torbe u formi kakve danas poznajemo ušle su u upotrebu u kasnom 19. st. kada je žena sve više ulazila u svakodnevni radnički svijet. Poslovne žene oko 1910. g. često su nosile velike torbe (doktorske, činovničke), jer to je još uvijek period nezaposlenih žena koje kupuju robu na račune, putuju privatnim prevozom, imaju kućna vrata koja im otvaraju sluge, te se ne šminkaju u javnosti (osim možda brzog namaza puderom). Bilježnica s telefonskim brojevima, lisnica za sitne pare i maramica bilo je sve što im je bilo potrebno. Veličina i oblik bili su više određeni modom, nego onim što bi žene željele staviti u njih.

Tokom 1. svjetskog rata moda nošenja ručnih torbi se raširila, pa se javlja potreba za podjelom torbe: za dan, za popodne i za večernje izlaske. Iako je nedostajalo kože, mnoge su torbe bile napravljene u tvornicama, ali ih je većina europskih zemalja uvozila iz Njemačke. Za večernje izlaske bila je popularna tzv. *Dorothy*, torbica lakopovučljivog konopa, izrađena u stilu ampira.

U ranim 20-im godinama, kada je došlo do pune i različite proizvodnje, stil se počeo mijenjati. Izgleda da se to nije previše odrazilo na večernju torbicu, jer su zadržani neki romantički oblici. Tako je npr. u kolovozu 1922. g. francuski magazin "Art-Gout-Beaute" zapazio da su vrlo aktuelne male ručne torbe izvornih *Regensi* (1810-1820) i *Victorian* (1837- 1901) oblika.

Bilo kako bilo, kad su cigarete i šminka dodani ženskim potrepštinama trebalo je doći do izmjene u večernjim torbama. Tada

28. Tekst je objavljen u popratnome katalogu izložbe *Borša, borša, borša*, održane u Etnografskome muzeju u Splitu svibnja 1992. godine.

je nastala tzv. *Vanity*, torba dizajnirana prvenstveno za šminku. Osim nje moderne su bile torbe od metalnih pločica povezanih lancima i od tekstila s točkastim uzorkom. Najpopularnija torba za nošenje sitnica bila je tzv. *Pochette* ili pismo-torba. Taj mali razvijeni oblik okarakterizirao je *dnevnu* torbu tog perioda. Za ukrašavanje su se koristili svi dekorativni motivi (egipatski, futuristički, kubistički), od ručnih radova naročito gobleni, te kožne aplikacije s motivima art decoa. Dekoracija, boja i kvaliteta izrade postale su važne koliko i dekoracija odjeće. Pravilno nošenje takve torbe (bez ručke) iziskivalo je određenu vještinu pogotovo kod modno svjesnih članica tog vremena, kad bi se npr. usudila kombinirati je s pelerinom - držati je laktom uz tijelo, a imati šešir koji klizi preko nosa.

Neposredno pred 2. svjetski rat modni trendovi diktiraju torbu sa obaveznim metalnim *biglom* i ručkom, a nedugo nakon rata prvi put se pojavljuje duga ručka i moda nošenja preko ramena. Velika torba nosi se za dan, a mala za popodnevne i večernje izlaske što se zadržalo do kraja 60-ih godina.

'Moderna vremena' donose sve više oblika i veličina torbi, izrađenih i za razne prilike. Iako postoji tipična torba 50-ih, 60-ih ili 70-ih godina, nema nekog obavezno određenog stila. 50-ih dolazi u modu plastika, pa se od nje izrađuju i torbe, koje se u početku upotrebljavaju samo za plažu. 60-ih godina za dan se upotrebljava torba slična današnjoj aktovki, a za izlaske se vraća u modu mala torba sa ručkom za poslijepodne i pismo-torba za večer. Ako je torba za večer bila s ručkom, trebala je biti presvučena svilom, čipkom, vezena, izrađena perlama i slično. 70-e diktiraju velike, a 80-e čak ogromne torbe i potpuno potiskuju iz upotrebe popodnevnu torbu.

90-e godine donose štošta, ali ne možemo ih definirati, jer moderno je gotovo sve. Kreatori nalaze nadahnuće u starim stilovima, a neki oblici su već postali klasika. U stvari, u modi je originalnost. Bitno je umijeće poigravanja s materijalima da bismo stvorili *nešto novo* i malo ludosti da bismo poslije to nosili" (Božanić-Serdar, 1992).

5.5. Govor mode

Moda se, po Barthesu, "kreće između dva sna, već prema tome umnožava li časopis ili, naprotiv, zaustavlja društvena označena; čini se da tisak namijenjen širokim masama donosi naturaliziranu modu, koja obiluje funkcijama-znacima, dok tisak u većoj mjeri 'aristokratski' donosi radije čistu modu" (Barthes, 1974: 174). Dakle, ona, slažem se s Barthesom, označava svijet i sama se označava, na jednoj strani izgrađuje se kao program vladanja, a na drugoj kao raskošni prizor. Moda, koja je izmakla kao stvarni znak, je prisutna kao prikriveni poredak.

Barthes, nadalje, zaključuje kako se moda usmjerena na denotaciju "izravno uključuje u sistem koji je *zatvoren* u svoja označavajuća i koja sa svijetom opći samo preko suvislosti koju predstavlja svaki sistem znakova", a usmjerena na konotaciju "ona je posredno uključena u jedan *otvoreni* sistem, koji sa svijetom opći putem eksplicitne nomenklature društvenih označenih" (Barthes, 1974: 165). Moda je, dakle, za njega sistem označavajućih, tj. klasifikatorska djelatnost, prije semiotička nego semantička kategorija.

Neosporo je da je u suvremenom oblačenju torba nezamjenljiva. Neosporo je i to da u suvremenoj kulturi torbu kao modni detalj nose uglavnom žene, dok je muškarci koriste samo za posao i kao takva je oblikom striktno određena. "Uopće gledano, pojavnost torbe je u ženskom odijevanju daleko učestalija nego u muškom. Zbog takve recentne nesimetrične distribucije torbe unutar spolova o torbi se može govoriti kao o *spolnoj odjevnoj oznaci žene*" (Armanda, 1991: 153). O ničemu drugome i ne može biti riječ, jer kako smo vidjeli u etnografskom materijalu, i kako ćemo tek vidjeti u jezičnom, torba se u tim sistemima većinom vezala uz muškarce i poslove koje su oni obavljali.

Sama odsutnost modnog nošenja torbe kod muškaraca (iako i takva postoji, te joj je pridodan prosti naziv "pederuš"), i velika zastupljenost kod poslovnih ljudi za potrebe posla koji obavljaju, kazuje da je na nivou muškaraca torba, više ili manje, nastavila egzistirati u prvobitnom značenju. Kod žena je nastao pomak te je torba prihvaćena kao isključiva spolna oznaka. Tim više, što je svima poznato da je sadržaj ženske torbice sasvim *marginalan*, nevažan, gledamo li ga iz kuta utilitarnosti. Međutim, promotrimo li taj sadržaj na način kao što je to ovdje određeno s torbom, vidimo da je i on oznaka spola. Pa i Dorfles utvrđuje da je nošenje torbice preko ramena u odijevanju muškaraca interseksualni običaj u kulturi svakodnevice (Armanda, 1991: 156).

S druge strane, funkciju torbe kod muškaraca preuzima džep (koji se u jezičnom materijalu, predloženo u slijedećem poglavlju, izjednačava s torbom), dok to kod žena nije slučaj. Potvrđuju to i autorice djela *The Pictorial Encyclopedia of Fashion* kada kažu: "ženska ručna torba je ekvivalent muškoga džepa. Postepeno je postala nezamjenjiv dio ženske haljine²⁹ i načinjena je od najrazličitijih materijala. Materijal, oblik i veličina diktirani su modom koja se često mijenja" (Kybalova, Herbenova, Lamarova, 1972: 471; prijevod prema Armanda, 1991: 153).

Armanda ispravno zaključuje na osnovu izjave M. Duras ("Ne nosim tašnu. Moj život se izmjenio zbog toga.") da je ne nositi torbu detalj koji zaista čini suštinu stvari (Armanda, 1991: 157).

Mnogobrojne knjige, koje sam pregledao, a koje govore o modi, torbu stavljaju većinom u ruke žena. Za primjer spomenuti ću *Enciclopedie*

29. Ovdje se vjerovatno misli na "odjeću" (dress).

illustree du costume et la mode (Kybalova, Herbenova, Lamarova, 1988) u kojoj se, u slikovnom materijalu, pojavljuju žene s torbom 17 puta, muškarci 5 puta i dijete jednom.³⁰

Etnografski i modni aspekti nošenja torbe biti će jasniji kada obradim jezične implikacija pojma torbe, u kojima će se točno vidjeti kako i zašto su muškarci ili žene bili *označavani* torbom.

5.6. III. dodatak: razvoj odijevanja i torbe

Kako mnogi koji čitaju ili slušaju o temi ove vrste u pravilu postavljaju vrlo opravdane upite o odijevanju, vremenskom razgraničenju i razvoju mode i odjeće, i sl. u slijedećim priložima mogu se naći odgovori na neka pitanja koja šire objašnjavaju problematiku razvoja kako torbe, tako i odijevanja uopće.

*

Na ruci i u ruci

Je li moda skromna ili raskošna - profinjena ili prosta - time upravlja vrijeme koje je rađa. Na prvi pogled čini se da su je stvarale ljepotice toga doba. A zapravo je bila naprosto odraz duha vremena. Koliko god prebirali po stoljećima, psihologija mode uvijek je ista: "želja za promjenom!... Za kojom čeznu više muškarci nego žene", tako o uvjetovanosti mode piše davne 1930. godine novinarka Zagorkina *Ženskog lista*. Današnja moda i kulturne navike zacijelo bi se iz njihova kuta učinile anarhičnima i bez strogih zakonitosti, iako se i tada već ističe "duh vremena" kao glavni kreator mode i trendova. A jedna od važnih "sitnica", čiji su zakoni danas uvelike ublaženi, u odnosu na nekadašnje, obveze su i pravila gospođ(ic)a u vezi s modnim dodacima. Primjerice, nosite li rukavice?, ili, nosite li rukavice kao estetski dodatak ili jednostavno da ruke zaštitite od hladnoće? Nalaze li vam torbice precizan koloristički i stilski "odgovor" u rukavicama, cipelama, šeširu? Kad se potroše argumenti tipa "objektivne okolnosti" i "subjektivne sklonosti", preostaje da se pozabavimo kulturnim navikama i demokratičnošću mode, koja ni na jednostavno pitanje kako izgleda moderna torbica ili rukavice danas ne daje jednoznačan odgovor. Kao što ne propisuje nekadašnjom strogošću kodekse nošenja torbica ili rukavica, izuzev kad je riječ o izrazito svečanim "večernjim" modelima.

Od satena do plastike Kompaktna torbica bez suvišnih ukrasa, minimalističke geometrije; pismo-torba; (pre)velike torbe sportskih linija, s nizom pretinaca praktičnih za radni dan... samo su neki od modnih prijedloga što se nude kao obvezna dopuna današnjoj ženskoj garderobi.

30. Žena s torbom: sl. 24, 218, 267, 399, 464, 469, 480, 481, 482, 483, 684, 795, 796, 797, 798, 801, 960; muškarci s torbom: sl. 5, 13, 14, 214, 215; dijete s torbom: sl. 976.

Protivno osamdesetima, devedesete nisu opterećene markantnošću žene koja snažno osvaja donedavna izrazito muški poslovni svijet. Poslovna žena je "apsolvirala" svoju pripadnost tom svijetu i danas ne preza svoj izgled obilježiti žensk(ast)im atributima. S druge strane, način i stil odijevanja, pa tako i modnih dodataka, "kroji" se po mjeri dnevnih obveza i načina življenja uopće, pa svaki tip žene nalazi svoj ekvivalent i u određenoj liniji i tipu modnih dodataka, poput torbice ili rukavica.

Svaka sličnost s nekadašnjim modnim linijama nije slučajna, ali se u devedesetima trend-linije desetljeća unatrag svakako drukčije interpretiraju. Tako, primjerice, torbice-kutijice, kakve su lansirale četrdesete, a kreatori ih se prisjetili i devedesetih, bitno drukčije artikuliraju stilski izbor, a prihvaćaju ih sasvim različite grupe modnih potrošača.

Pedesete su torbu iz ruke preselile na rame, gdje i danas uglavnom počiva taj neizbježni ženski dodatak. Početkom šezdesetih, među klasične materijale za torbice uvelike se "umiješao" uljez - plastika, kako i priliči futurističkim novotarijama vremena. Hippy-pokret je u svom stilu torbe omekšao, a osamdesete su ih "uozbiljile" naporedno s novim ambicijama, sada već emancipiranih žena.

Iako se iz današnjeg kuta gledanja, izgled žena šest ili sedam desetljeća unatrag čini prototipom reprezentativne pratilje-ukrasa, s malom satenskom torbicom pod rukom i elegantnim rukavicama, i tada se već pisalo o "ženskom pokretu" i društvenom angžmanu koji nalaže i praktičnu, "skromniju" modu. (...)

Imperativi elegancije

(...) O važnosti torb(ic)e po ukupni dojam suvišno je raspravljati. Kao jedan od najstarijih modnih detalja koji do danas nije izgubio na važnosti (upravo suprotno), o njoj su i te kako vodile računa već žene iz vremena francuske revolucije. Govori se, naime, da ih je prva "uvela" Madame Pompadour, čije su torbice bile svilene i vezene perlama, okrugle i na vrhu skupljene, viseći na dugoj vrpici (po njoj su dobile i ime). A, kao što zaključuje gospođa Jelinek, bez torbice se ne može ni zamisliti korektno odjevena, elegantna žena.

(*J. Dozan: Na ruci i u ruci, Novi Svijet, br. 5, g. I, Zagreb, 12.03.1994., str. 40, 41*)

*

Odijevanje zaštićivanje čitavoga tijela ili pojedinih dijelova raznovrsnim pokrivalima od prirodnih i umjetnih tvari. Nastala je iz osnovne potrebe da čovjek zaštiti svoje tijelo od štetnih vanjskih, u prvom redu klimatskih utjecaja (vlage, hladnoće, vrućine, kiše). Primitivni narodi tropskih krajeva ili ne nose nikakve odjeće ili je svode na minimum (pregačica s pojasom, povezak oko bokova); u subtropskim krajevima nose neku vrstu košulje (često s plaštem), a u arktičkim područjima krznena odjeća pokriva čitavo tijelo izuzev lice. U sporednoj namjeni pojedini odjevni predmeti ili njihovi elementi dobivaju magično značenje (zaštitu od uroka) ili funkciju ukrasa.

Pojam odjevnih predmeta obuhvaća u najširem značenju, pored gornje odjeće - kaputa, hlača, prsluka, ogrtača, bunda, plašteva, pelerina, džempera, vesta, bluza, sukanja, haljina, kostima, kompleta, košnih kabanica i krznenih kaputa - još donju odjeću - gaće, gaćice, košulje, potkošulje, potsuknje, kombineje, steznike, grudnjake, noćne košulje, pidžame; pokrivala za glave - kukuljice, kape, fesove, šubare, rupce, klobuke, šešire, cilindre; čarape i po funkciji njima srodne predmete - obojke, uvijače, gamaše; obuću - visoke i niske cipele, kratke i duboke čizme, opanke, kaljače, sandale, kućne cipele, papuče, natikače; rukavice, kravate i šalove. - Čovjek je već u paleolitiku poznao primitivne oblike odjeće od krzna, perja, lišća i drugoga prirodnog materijala. Od neolitika dalje primjenjuju se kod izradbe materijala za odjevne predmete tehnike pletenja, pređenja i tkanja, a kao sirovine upotrebljavaju se već koža, vuna i različita biljna vlakna (lan, konoplja). U toku duga razvoja pridolaze nove sirovine (pamuk, svila, juta), kojima se kasnije pridružuju viskozna vlakna (umjetna svila) i guma, a u najnovije vrijeme sintetična vlakna (najlon, perlon, orlon, terilen) i sintetične plastične mase (polivinil, vinilit). Zadatak je odjeće u prvom redu da regulira gubitak tjelesne topline. Taj je gubitak (zbog zraka koji izolira) manji kod krzna i rahlo tkanih materijala (vunениh tkanina, flanela, trikoa), a veći kod gusto tkanih glatkih materijala (platna, pamučnih tkanina, prirodnih i umjetnih svila). Svijetle tkanine odbijaju zrake topline i svjetla, pa se zbog toga upotrebljavaju najčešće za tropsku i ljetnu odjeću; tamne tkanine koje te zrake ne odbijaju, nego ih upijaju, omogućuju stvaranje toplotnog sloja oko tijela, pa se zbog toga rado upotrebljavaju za zimsku odjeću. Materijal odjevnih predmeta treba da bude popustljiv za zrak i vlagu, kako bi omogućivao redovito izmjenjivanje zraka između kože i odjeće i reguliranje isparivanja znoja. U razvoju odjeće kroz tisućljeća postepeno se sve više naglašava i estetski faktor. Privilegirani društveni slijevi u svim su vremenima i svim civilizacijama nastojali i načinom odijevanja istaknuti društvenu razliku između sebe i širokih nar. slojeva. Primitivni narodi te razlike naglašavaju tetoviranjem i bojenjem tijela, frizurom i nakitom i tako normiraju društveni položaj pojedinaca (poglavica, ratnik, vrač). Razlike u odijevanju i kićenju služe često kod primitivnih naroda i diferenciranju pojedinih plemena (u Evropi npr. kod škot. klanova). Težnja da se i vanjskim načinom naglasi razlika u društvenom položaju između laika i crkv. funkcionara očituje se već stoljećima u posebnoj nošnji svjetovnog svećenstva i redovnika. Zbog razlikovanja od plebsa, plemstvo je u Evropi u srednjem vijeku rado prihvaćalo elemente i materijal odjevnih predmeta koji su kao noviteti dolazili iz udaljenih zemalja, u prvom redu iz Bizanta i Bliskoga istoka (osobito nakon križarskih ratova). Građanstvo je u tom smislu bilo konzervativnije od plemstva, iako još uvijek liberalnije od seljaštva. U zap. Evropi, a i u našim primorskim komunama, gradski su magistrati, ponegdje još u XVIII st., regulirali način odijevanja gradskog stanovništva, tražeći da

se čuva tradicionalna nošnja i izbjegava uvođenje pomodnih odjevnih predmeta. Kad oblike odjeće određuju tradicija i običaji jedne zajednice ili određenog kulturnog kruga, odn. razdoblja, govori se o nošnji. U srednjem vijeku u gradovima su se razvile, kao vanjsko obilježje diferencijacije, staleške nošnje, tipičan način odijevanja pojedinih staleža (vitezovi, svećenici, obrtnici). Srednjovj. cehovska tradicija sačuvana je u pogledu odijevanja još i danas kod pojedinih obrtničkih struka (odjeća dimnjačara, bijela kuharska kapa, kožnata pregača kovača), a odjeća ili dijelovi odjeće nekih redovnica i monahinja relikti su srednjovj. ženske građanske nošnje. Nekadašnje službene nošnje održale su se samo u crkv. službama, a u civilnim se službama javljaju izuzetno (npr. u Engleskoj). Pojedini elementi službene nošnje, npr. talari, bareti, u nekim su se zemljama još sačuvali na sudovima (suci, odvjetnici) i visokim školama (rektori, dekani, pedeli). Posebna su kategorija među nošnjama uniforme, kod kojih su točno normirani vrsta tkanine, boja i kroj. Uniforme nose pripadnici vojske, nekih društava, pojedinih zvanja i javnih službi. Ponekad su se u uniformama očuvali stari oblici narodne nošnje (grč. euzoni, škot. highlanders). Oblici odjeće stanovnika gradova i većih centara bili su uvijek podvrgnuti jačim promjenama koje su se zbivale u relativno kratkim vremenskim razmacima kao odraz izmijenjena ukusa i preuzimanja stranih utjecaja (*moda*). Ti su strani utjecaji u zap. Evropi u prošlosti tekli paralelno s polit. utjecajima pojedinih država. Tako je npr. u razdoblju XI-XVI st. Francuska diktirala modu; poslije, do XVI st. preuzimaju vodstvo uglavnom Flandrija i Burgundija; u drugoj pol. XVI st. Španjolska, a jedno stoljeće kasnije ponovo Francuska. - Dok gradska nošnja doživljava brze i nagle promjene, dotle seljačka nar. nošnja stoljećima zadržava tradicionalne konzervativne oblike, koji se mijenjaju polagano i samo u nekim pojedinostima (šalovi, rupci, donja odjeća, obuća). U mnogim zemljama, unatoč etničkoj jedinstvenosti, postoje velike razlike između nar. nošnje pojedinih područja, pa čak i pojedinih sela. Kod seljačke radne nošnje mjestimice su se sačuvali elementi prastarog načina odijevanja (slamnata i drvena obuća, plašt od čohe), što se vuče još iz prethist. i ant. doba. Kasnije su na nekim područjima (i na Balkanskom poluotoku) pridošli još elementi orijentalne kaftanske nošnje. Na seljačke svečane nošnje mnogo je utjecala modna odjeća tzv. viših krugova, građana i feudalaca. Tako su u stvari elementi mnogih svečanih nar. nošnja relikti "gospodske" nošnje, osobito iz razdoblja baroka do bidermajera (kod nas npr. nošnja seljaka-plemića u Turopolju).

Povijesni pregled evropskih nošnja. Najstarije oblike odjeće teško je rekonstruirati. Tek iz magdalenjena ima spiljskih crteža (u Španjolskoj) koji kod ženskih figura pokazuju dugačke haljine. Da se odjeća u to vrijeme i šila, dokazuju nalazi koštanih igala. Žensku nošnju u neolitiku ilustriraju, posve shematski, brojne glinene figure na kojima su prikazani haljetak s izrezom oko vrata, suknja i pregača, a katkad i haljina do gležnjeva; u

kasnom su neolitiku, čini se, žene nosile i vunene čarape ili neku vrstu uvijača. U grobovima brončanog doba (na Jyllandu) sačuvali su se ostaci originalne odjeće: kod žena dugačka suknja s pojasom, bluza, vunena mrežica u kosi i opanci; kod muškaraca haljetak do koljena s pojasom, plašt, kapa i opanci. Na nekim glinenim figuricama javlja se i široka zvonolika suknja i haljina do gležnjeva, te kapica na glavi. U željezno doba žene nose dugačku haljinu s pojasom; preko nje često je prebačen veo koji pokriva i glavu. Muškarci imaju haljetak do koljena i neku vrstu opanaka. U najstarijim pov. razdobljima na tlu se Evrope jasno ocrtavaju dva osnovna tipa odjeće: sredozemni s nekom vrstom košulje, odnosno pregače kao glavnim dijelom muške odjeće, i nordijski za koji su karakteristični kaput i hlače. Rani predstavnik sredozemnog tipa jest nošnja Krećana u II tisućljeću. Žene su nosile zvonoliku suknju s volanima, preko nje pregačicu i na grudima otvoreni prslučić s kratkim rukavima, a muškarci pregaču oko bokova s pojasom. Kod Grka muška, šivena platnena košulja s kratkim rukavima ili bez njih (*hiton*) seže do koljena; svečani hiton sezao je do gležnjeva. Izvan kuće oblače još vuneni plašt (*hlamys*) i veći plašt četverokutna oblika (*himation*). Glavu su pokrivali kožnatom (*kynea*) ili pustenom kapom (*pilos*) i niskim šešišom široka oboda (*petasos*). Žena je nosila dugački vuneni *peplos* s pojasom, preko njega rubac (*kredemnon*) koji je pokrivao glavu i gornji dio tijela, i ogrtač (*periblema*), a na glavi mrežastu kapu (*kekryfalos*) i dijadem (*stefane*). Kao obuća služe sandale (*sandala*) i čizme (*endromides*). U ant. Rimu odjeća je najprije bila vunena, a od carskog doba i pamučna, platnena te svilena. *Tunika* muškarca bez rukava ili s kratkim rukavima, i s pojasom, sezala je do koljena; ispod nje se nosila potkošulja (*tunika inferior*), a preko tunike se prebacivala *toga* eliptična oblika. Mjesto toge ili pored nje oblačila se za nevremena *lacerna* i *paenula*, kabanica bez rukava s izrezom kroz koji se provlačila glava. Slična lacerni bila je ratna kabanica *sagum*. Od "barbara" u sjev. provincijama Rimskog Carstva vojnici su preuzeli i hlače (*braccae*). Žene su nosile usku tuniku preko koje se oblačila druga, bogato nabrana tunika s pojasom (*stola*). *Palla* kod žena odgovarala je togi kod muškaraca. Kao i Grci i Rimljani su osobitu pažnju posvećivali dekorativnom udešavanju nabora na odjeći. Glave su pokrivali pustenom kapom (*pileus*), niskim šešišom (*petasus*) ili kapicom (*cucullus*), a na nogama su nosili cipele (*calceus*), sandale (*soleae*) i čizme s kratkom sarom (*caligae*). - Bizant, doduše, nastavlja tradiciju grčko-rim. odijevanja, ali pod jakim utjecajem Orijeanta biz. nošnja u toku razvoja kroz jedan milenij postaje sve raskošnija i gubi ant. karakter. Pod utjecajem kršćanstva odjeća pokriva čitavo tijelo. Muškarci nose tuniku koja u krajevima pod biz. vlašću dobiva u različito vrijeme različna imena (*talaris*, *divitision*, *purpurni kavabion*, *kokinon*, *blatasmion*, *blation*, *bagrjanice*). Dužina tunike varira od koljena do gležnjeva, a rukavi su dosta široki i dugački. Dugi rukavi postaju otada karakteristika muške odjeće. Pored talarisa javlja se *skaramagion* (perz.

podrijetla), tunika koja se sprijeda po sredini zakopčavala; nešto modificirana dobiva naziv *skanarikon*. Preko tunike prebacivao se plašt koji se na ramenima kopčao; na prednjoj je strani imao posebno prišiven četverokutni ornamentirani komad tkanine (*tablion*). Žene nose dugačku stolu s dugim rukavima, a preko nje kraću tuniku s rukavima ili bez njih. Uz tuniku se javlja i *granaca* s dugim i otvorenim rukavima te plašt, često s kapucom. Dugačak veo (*maforion*) prekriva glavu i leđa, a na glavi nose visoku gore otvorenu kapu (*tympanon*). - Gali i Germani unijeli su u ant. način odijevanja nove elemente - hlače, haljetak s rukavima i cipele. Duge hlače, koje velike ant. civilizacije nisu poznavale, nosili su u V st. Medijci i Perzijanci. Od njih su ih preuzeli Dačani i Skiti, a na kraju i Germani. Kelti su nosili kratke hlače, koje su preuzeli rim. legionari. Kratke su hlače relativno brzo iščezle iz upotrebe. Time su nastale bitne promjene u odijevanju. Iz mješavine ant. i novih "barbarskih" elemenata odjeće stvara viteštvo od XII st. dalje nove oblike nošnje. Einhard, u životopisu Karla Velikoga, veli da se car "oblačio kao i njegovi oci": imao je platnenu košulju i gaće, haljetak s dugim rukavima, hlače, na nogama uvijače i cipele te tamnoplavi plašt. Uskoro se, međutim, u franačkoj nošnji javljaju sve češće elementi biz. nošnje (Oton III već oko 1000. nosi tipični biz. krunidbeni ornat), a ant. *dalmatika* mnogo se upotrebljava. Žene nose dugačku haljinu s izrezom za vrat i s pojasom, ogrtač bez rukava i veo preko glave. Kod tzv. viših krugova javlja se prvi put platnena ili svilena košulja, a kao praktični odjevni predmet sve više ulazi u upotrebu ogrtač s kapucom. Oštro diferenciranje muške i ženske odjeće, koje je uvela romanika, održalo se (s prekidom u doba gotike) sve do najnovijeg doba. Križari, koji su na Istoku upoznali dugačku tuniku s rukavima, donijeli su je u vrijeme gotike u Evropu, gdje je postala glavni dio muške odjeće. Preko nje se nosi još jedna takva dugačka tunika bez rukava (*surcot, sorket*). Mnogo se nosi plašt, podstavljen često krznom, koje se u srednjem vijeku obilno primjenjuje. Ženska je nošnja sasvim slična muškoj, samo što postepeno postaje dulja (*skuti*). Cipele su dugačke, šiljaste, bez pete. Hlače nestaju iz upotrebe; od njihova gornjeg dijela razvijaju se kratke gaćice (*brouch*), obično od platna, a od donjeg dijela - dugačke suknene ili kožnate čarape. Romanički ogrtač s kapucom pretvara se u kukuljicu, koje šiljasti završetak postaje veoma dugačak. Tipična značajka rane gotike jest raznobojnost odjeće: u boji se međusobno razlikuju ne samo pojedini odjevni predmeti nego i dvije polovice istog odjevnog predmeta (*miparti*). Takva moda traje kod muškaraca (a ponegdje i kod žena) kroz čitav srednji vijek. Nastojanje da se što jače istaknu forme ženskog tijela dovodi do toga da izrezi rukava gornje tunike postaju sve veći (*fenetres d'enfer*) i u drugoj pol. XV st. od nje više nije gotovo ništa preostalo. Ista težnja opaža se i kod muške nošnje; umjesto dugačke tunike javlja se kratak haljetak koji tijesno prijanja uz tijelo, a sprijeda se zakopčava. Uza nj dolaze čarapaste hlače koje sežu od stopala do bokova, u visini slabina s preklopcem (*branquette*),

poput preklopca na tzv. tirolskim hlačama. Ubrzo haljetak postaje sve duži ili se preko kratkog haljetka oblači, u Burgundiji i Francuskoj već u XIV st., dugački, plaštu nalik, *huoppelande* sa širokim rukavima. U burgundijsko-franc. nošnji druge pol. XIV i prve pol. XV st. gotski način odijevanja razvija najbizarnije oblike: pretjerano duge šiljaste cipele, tijesna odjeća s veoma širokim rukavima, jastučići na ramenima (*mahoitres*), bogati i dugački skuti ženskih haljina (dužina je čak oznaka društvenog položaja), veliki dekolte na haljini sprijeda i straga, obilna primjena krzna (obrubi, manšete, kratki ogrtači), kod muškaraca široki plosnati šeširi s kojih vise svilene trake, visoke burgundijske kape, a kod žena pokrivala za glavu od metala, brokata ili baršuna u obliku rogova (*sella*) ili poput sirijske tanture visokog tuljca (*hennin*) na koji su pričvršćeni veo ili golema krila od uškrobljenog platna. U drugoj pol. XV st. zavladała je Evropom tal. renesansna moda. Dotada su muškarci u Italiji nosili kratak haljetak (koji se sprijeda kopčao) s dugačkim suknenim ili kožnatim čarapama ili sa sašivenim hlačama s branquetteom; cipele su bile jednostavne, prilagođene obliku stopala, a na glavi su najčešće nosili kape slične turbanima. Žene su nosile gornju i donju tuniku s dugačkim skutima i visoko smještenim pojasom, bez velikih dekoltea. Od pol. XV st. ulaze u modu mjesto jednobožnih čohanih i vunelih tkanina šarena svila, brokat i baršun. Za mušku nošnju karakteristični su pravilno ušiveni nabori, osobito kod ogrtača bez rukava s izrezima za ruke (*tappert*). Gornji haljetak i ogrtač s ovratnikom i rukavima sežu do iznad koljena (dugački ogrtač nose samo stariji ljudi), a na vrata i ispod rukava izviru rubovi košulje. Šešir dobiva obod savijen prema gore ili gubi obod te kao kapica pokriva tjeme. Donji haljetak postepeno postaje kraći, pa se na kraju pretvara u kratki kaputić koji se izravno povezuje s čarapama ili hlačama. Tipično je za tal. nošnju toga doba vezanje prorezanih dijelova odjeće (na rukavima, ramenima, grudima) vrpčama i gajtanima. Potkraj XV st. ženske haljine postaju nešto kraće, a dekolte četverokutan. U doba visoke renesanse (prva pol. XVI st.) prevladava u Evropi njemačko-švic. moda. Tkanja sa šarenim uzorcima postepeno nestaju. Odjevni predmeti izrađuju se od dvije tkanine, od kojih je svaka druge boje, a donja služi kao podstava. Kroz raspore na gornjoj tkanini (kod muškaraca najčešće na rukavima haljetka i na gornjem dijelu čarapastih hlača) vidi se nabrana podstava druge boje. Postepeno čitava odjeća dobiva raspore, a isto tako i cipele i bareti. Hlače s gornjom tkaninom, prorezanom od bokova do koljena u bezbroj traka, održale su se kod landsknehta sve do u XVII st. Odjevni su predmeti prostrani i široki, a osobito sprijeda otvoreni kratki muški ogrtač s rukavima, najčešće podstavljen krznom (*Schaube*). Takav ogrtač, produžen do gležnjeva (*robe, talar*), postao je dio službene nošnje gradskih funkcionara, a sačuvao se do danas u nekim zemljama (propovjednici, suci, advokati). Cipele sa širokom kopicom jako su izrezane, s glavu pokriva plosnati nahereni baret, često iskićen nojevim perjem. Raspori s bogato naboranom podstavom dolaze,

iako u manjoj mjeri, i kod ženske odjeće. U struku jako stegnuta haljina postepeno gubi dekolte i produžava se do vrata, gdje završava (kao i na haljetku muškarca) uskim nabranim čipkastim ovratnikom. Zvonoliki donji dio haljine ima bogate nabore, a gornji dio tijesno prijanja uz tijelo; raspori nemirnih oblika ograničuju se na ramena ili laktove. Glave pokrivaju žene raznovrsnim kapticama, koje prekrivaju čitavu kosu, i baretima ukrašenim nojevim perjem. U drugoj pol. XVI st. u evr. nošnji prevladava raskošna španj. moda; kao materijal upotrebljava se pretežno tamna svila i baršun, pogodna podloga za zlatni i biserni nakit. Muškarci nose visok šešir s uskim obodom, kratki "španj. ogrtač", koji poput krnjega stošca pokriva gornji dio tijela, kratke hlače obilno podstavljene kučinom, strunom ili sličnim materijalom ("budgevaste hlače"), haljetak do pojasa s jastučastim podlogom na prsima. U suprotnosti s tim, dugačke čarape od platna, čohu ili baršuna tijesno prijanjaju uz nogu. U Španjolskoj se javljaju prvi put i pletene čarape (1547), koje odsada potiskuju dugačke šivane čarape. Cipele su uže i manje izrezane nego dotada. Uska čipkasta vrpca oko vrata na sasvim zatvorenom haljetku razvija se postepeno u velik uškrobljen ovratnik od čipaka ili nabrana platna, koji je karakteristika španj. mode (*fraise, Duttonkragen, Krose*), a ima katkad i pola metra u promjeru; nose ga, jednako kao i manšete, i muškarci i žene. U pretjeranom isticanju širine bokova i horizontalne linije ramena mušku modu slijedi i žensku. Kod žena se kao novost javlja *korzet i krinolina (vertugale, verdingale)*. Postepeno skraćivanje struka nagovještava već pojavu barokne nošnje, koja traje otprilike jedno stoljeće (do poč. XVIII st.). U poč. baroka Evropom prevladava nošnja flam. građana. Hlače muškaraca sežu do ispod koljena, više nisu nadjevene jastučićima, a sprijeda se kopčaju gumbima. Na nogama se pojavljuju davno zaboravljene čizme s visokim petama i širokim sarama, odnosno sa suvracima, a ispod koljena izviruju iz sara manšete od čipaka (*sanons*) kojima se ukrašavaju čarape. Čipke se općenito mnogo primjenjuju kod odjeće. Veliki ovratnici više se ne škrobe, zatim se mjesto njih počinju upotrebljavati široki glatki ovratnici koji pokrivaju ramena, ili manji okrugli ovratnici, obrubljeni čipkama, kojima se krajevi vrpcom vežu ispod brade. Kratki ogrtač prebačen je preko ramena, a visoki šešir sa širokim obodom ukrašen je nojevim perjem. Kod ženske nošnje nestaje korzet i krinolina. Nekoliko haljina, jedna ispod druge, daju tijelu željeni volumen. Struk je kratak, a na širokim su rukavima čipkaste manšete. Od druge pol. XVII st. vodstvo u modi preuzima Francuska, a Pariz postaje modni centar Evrope. Iz Pariza su svakog mjeseca donosili u London (kasnije i u druge gradove) "les fameuses poupees", lutke na kojima su Parižani demonstrirali najnovije kreacije. Muška odjeća dobiva sve pompoznije oblike. Košulja s čipkastim rukavima, ukrašena s bezbroj svilenih vrpca (*galants*) postaje najdekorativniji odjevni predmet. Mjesto čizama ulaze u modu cipele s dugačkom ravno odsječenom kapticom. Hlače do koljena, široke i bogate naborima, otvorene su dolje poput haljetka

(*rhingraves*). U daljnjem razvoju čipke i vrpce uglavnom nestaju, a mjesto ogrtača uvodi se elegantniji *justaucorps*, uski kaputić do koljena sa širokim zarukavljem. Ispod njega nose se uske hlače do koljena (*culotte*), a na košulju se oblači haljetak do koljena s džepovima i uskim rukavima. Oko vrata stavlja se marama koja na prsima tvori *jabot*. Cipele su visoke, a na glavi se nosi šešir trougljak. Oko 1640. počinje moda nošenja *perika*, koja vrhunac razvoja doseže u *alonž-periki*. Analogan je muškoj periki *fontange* (u Engleskoj *tower*) kod žena: frizura aranžirana pomoću pletiva od žica, vrpca i čipaka. Dugačka haljina (*jupe*) seže do gležnjeva, rukavi su joj do lakata, a ispod njih proviruju bogate čipke s rukava košulje. U struku je na haljinu prišiven *manteau* od baršuna ili atlasa, s bogatim skutima i sprijeda otvoren. Korzet je i dalje u redovitoj upotrebi. U razdoblju regence (1715-30) nestaje pomalo pompoznosti i ukrućenosti u odijevanju. Sprijeda otvorena *contouche*, koju je Madame de Montespan nosila za vrijeme trudnoće, postaje model za žensku gornju odjeću. Krinolina daje haljini bez dugačkih skuta oblik lijevka, a na jednostavnoj niskoj frizuri nosi se kapica. Muškarci napuštaju alonž-periku. Haljeci i gornji kaputi dobivaju uska ramena, a košulja na prsima bogato je ukrašena čipkama. U doba rokokoja žene upotrebljavaju mjesto ljevkastih *paniersa* podsuknju kupolasta oblika preko koje se haljina širi u velikim glatkim plohama. Rukavi su do lakata uski, a onda se na njih nadovezuju bogate čipke (*engageantes*). Čitava se haljina ukrašuje čipkama, vrpčama, opšivenim naborima i umjetnim cvijetićima. Steznici se nose od najranije mladosti. Preko haljine oblači se sprijeda otvorena gornja haljina (*robe*), a izvezene svilene cipelice i bijelo napudrana kosa upotpunjuju žensku nošnju rokokoja. Kod muškaraca, svileni haljetak i kaputić s krutom podstavom od pojasa naniže, tvore (stršeći u stranu) suprotnost uskim ramenima. Bijelo napudrana perika postaje sve manja; kosa na zatiljku stavlja se u kesicu sa svilenom vrpcom (*crapaud*). Kasnije se plete perčin. S nošnjom rokokoja završava se razvojna linija koju je zacrtala renesansa. Za Luja XVI postepeno se stapaju elementi nošnje rokokoja s elementima engl. nošnje klasicizma. U poč. se još nastavlja tradicija rokokoja. Muškarci nose *justaucorps* ili vitkiji *frac*, dosta dugačak haljetak, hlače do koljena bijele, svilene čarape i crne cipele s kopčom. Ženska haljina postaje nešto kraća, a haljetak (*caraco*) s kratkim rukavima ima na leđima vertikalne nabore. Ispod dugačke haljine straga stavlja se jastučić (*cul de crin, cul de Paris*), a oko vrata dolazi rubac čiji se krajevi na prsima ukrštavaju a na leđima vežu (*fichu*); uz primjenu podstava i jastučića on ponekad dobiva velike dimenzije (*trompeuse*). Visoke frizure kite se vrpčama i perjem, pa čak i čitavim aranžmanima voća, cvijeća i sl. Istodobno engl. muška nošnja postavlja temelje današnjim oblicima odijevanja. Mjesto svile i brokata ulazi u upotrebu čoha i vuna, a praktične boje zamjenjuju pastelne tonove rokokoja. Nosi se pravokutno izrezani frak s visokim ovratnikom, kratki haljetak, dugačke hlače, visok šešir i čizme. U ženskoj se nošnji odražavaju neoklasicističke tendencije. Korzeta više

nema, haljina pada slobodno poput ant. tunike, a pojas dolazi ispod grudi. Za Francuske revolucije stvara se kod muškaraca nošnja kratka vijeka koju su uveli Jakobinci: *frigijska kapa* preuzeta od galijota, prostran haljetak bez rukava, *carmagnole* (iz seljačke nošnje) i dugačke široke mornarske hlače. Slikaru Davidu bilo je čak kasnije stavljeno u zadatak da stvori tip "republikanske nošnje". Njegov nacrt, koji nikad nije realiziran bio je romantična mješavina ant. detalja odjeće i madž. čizama. Iz antikizirajuće engl. ženske nošnje razvija se u Francuskoj "moda golotinje". I tu nestaje korzeta, a košulju nadomještava triko. Dugačka haljina (*chemise*) s kratkim ili gotovo nikakvim rukavima veoma je bogata naborima i dugačkim skutima (*a queue de singe*). Mnogo se nose sandale, a slamnati šešir, koji poput kapice uokviruje lice, dobiva sprijeda širok obod i zasjenjuje lice. Uz haljinu dolazi velik šal, a s ruke visi torbica. Oko 1800. gornji se dio haljine s četverokutnim dekolteom razvija kao posebni kaputić na koji se prišiva suknja. Preko haljine oblači se neka vrsta tunike od svile ili baršuna s bogatim skutima. Frizura je "grčka". Pomodarke tog razdoblja nazivaju se *merveilleuses*. Njihovi pandani kod muškaraca, *incroyables*, nose uske hlače i jahaće čizme, haljetak im je dolje ravno odsječen, kaput ima široke revere i izvrnut ovratnik, čitav vrat im je pokriven golemim povezom, a na šeširu je široki obod, sprijeda i straga visoko povijen (*a l'androsmane*). - Dok je za empirea (otprilike do 1820) entuzijazam za antiku sve jači, dotle se antikizirajuća ženska odjeća sve više udaljuje od antike. Rukavi su široko nabrani na ramenima, a gornja haljina s bogatim skutima ostaje još samo dio dvorske nošnje (*courrobe*). Kao ogrtač preko haljine nosi se kraći *spencer* ili dugački *redingote* s rukavima, i velik šal, a na rukama dugačke rukavice. U muškoj nošnji oko 1815. definitivno se ustaljuju dugačke široke hlače: *culotte* ostaje samo dio službene nošnje na dvoru. Bidermajer donosi u nošnji važne promjene. Žene počinju ponovo nositi korzet, pojas na haljini spušta se naniže, suknja ispod struka ostaje šira i dobiva nabore i volane, vrat je zatvoren, a široki ovratnik pada preko ramena. Posebno se naglašava kosa linija ramena. Rukavi se na nadlaktici znatno proširuju (*gigot*), a izrez za rukave spušta se sve niže. Šal nose žene i dalje, a male kapice postepeno dobivaju formu šeširića. Voluminoznost suknje postizala se oblačenjem nekoliko (čak osam!) podsukanja. Muškarci nose dugačke hlače, prslučić bez rukava, frak, pelerinu i cilindar. Boje su tkanina neupadljive, a odijelo se šije točno prema mjeri. Na bidermajer nastavlja se tzv. građanski rokoko (do otprilike 1870). Haljine se produžuju, a rukavi na njima postaju sve uži. Ogrtači su široki a suknja dobiva, primjenom nekoliko podsukanja, oblik polukugle. Da se izbjegne upotreba podsukanja, javlja se oko 1850. ponovo krinolina s bezbroj volana; franc. carica Eugenie nosila je na jednom plesu 1859. haljinu od atlasa sa 103 volana. Postepeno nestaje iz mode ogrtač, mjesto kojeg dolazi velik kvadratičan šal. Mala kapica veže se ispod brade svilenom vrpcom. Nekako u isto vrijeme dolazi u muškoj odjeći do značajne promjene: svi dijelovi odijela šiju se od

istobojne tkanine. Oko 1860. nestaju bidermajerski visoki ovratnici na košulji (*Vatermorder*) i povezi oko vrata, a zamjenjuju ih užkrobljeni ovratnici i kravate. U to doba već prevladava običaj da se muškarci u različito doba dana i različito oblače. U posljednjoj četvrti XIX st. ženska se moda vraća na davno isčezle oblike odijevanja. U haljinama i frizurama javljaju se reminiscencije na *manteau* i *fontange*, a mjesto nekadašnje cul de crina dolazi u sličnoj funkciji *tournure*. Muška odjeća obogaćuje se u to vrijeme novim odjevnim predmetima: to su *Gehrock* (crni dugački kaput kod kojeg se peševi prekrivaju), nešto kraći *cutaway* (*cut*) s lučno rezanim peševima i svijetlo ljetno odijelo s niskim slamnatim šešikom (*canotier*). Pod utjecajem Engleske javlja se u kontinentalnoj Evropi ženski kostim (kaputić i suknja uz koju se nosi bluza). Usprkos tome, Pariz i dalje daje ton evr. ženskoj modi, a u muškom odijevanju vodstvo ima Engleska. U biti muška se odjeća od kraja XIX st. nije mnogo mijenjala. Sve veće značenje dobivaju u novije vrijeme odijela sport. tipa, a frakovi i cilindri nestaju postepeno iz upotrebe. - Pretjerana upotreba korzeta (podrugljiv naziv *sans ventre*) izazvala je već u drugoj pol. XIX st. nekoliko pokušaja "reformiranja" ženske odjeće. God. 1851. predložila je A. Bloomer "reformnu odjeću": kaputić, kratku široku suknju i dugačke, "turske" hlače (*bloomers*). Ni taj ni mnogi drugi pokušaji nisu donijeli nikakav uspjeh. Tek nešto prije I svj. rata "kralj mode" P. Poiret definitivno uklanja upotrebu korzeta. Uzori za udobniju žensku odjeću traže se u Japanu: kimono se pojavljuje u različitim varijantama, pa čak i u kombinaciji s krinolinom. U stvari tek poslije rata dolazi do bitnih promjena u ženskom načinu odijevanja, kod kojega se počinje sve više naglašavati funkcionalnost. Vitkost se struka sve manje potcrtava, haljine postaju kraće (čak i samo do koljena), javljaju se kratki rukavi koje ženska moda već davno nije vidjela, prevladava "ravna linija", a čarape sve više dolaze do izražaja. Oko 1930, za razliku od dnevnih haljina, večernje haljine postaju dugačke; one tijesno prijanjaju uz tijelo i podvlače njegove konture (u suprotnosti s "ravnim linijom"), a dekolte otkriva u prvom redu leđa. Nekako istodobno žene počinju nositi, osobito kod rada i na ljetovanju, hlače koje su se dotada (od 1900) upotrebljavale samo za sport. poslije II svj. rata, kada su žene zbog praktičnosti i oskudice nosile jednostavne hlače, bluzu, vindjake ("vjetrovke") i marama na glavi, dolazi do nove orijentacije u ženskoj modi (*New look*, 1947).

(*Opća enciklopedija JLZ*, 6, Zagreb, 1980, str. 140, 141, 142, 143)

*

U poslijeratnom razdoblju tekovine suvremene gradske civilizacije prodiru i na selo, mijenjajući iz korjena dotadanje tradicionalne oblike života. To je vrijeme u nas, vrijeme potpunog prekida s narodnim tradicijama, nekada starim stotinama, u određenim slučajevima čak tisućama godina. Od starodrevnih životnih oblika i navika koji se napuštaju, narodna je nošnja među prvima na udaru, ona se kao dotadanje vanjsko obilježje jedne

zatvorene društvene sredine napušta, jer se razbijaju i okviri koji su tu sredinu odvajali od ostalog svijeta. U prvoj polovici 19. stoljeća narodna je nošnja značajna za cjelokupno naše seosko stanovništvo, koje čini gotovo devedeset posto žiteljstva na području Hrvatske, a specifičan način odijevanja uobičajen je u to vrijeme i u mnogim gradskim sredinama, osobito kod puka primorskih gradova i gradića kao i u varošicama brdovitog primorskog zaleđa te na sjeveru u slavonskim gradovima, kod onih gradskih stanovnika, kojima je i u gradskoj sredini poljoprivreda osnovna grana gospodarstva.

Sredinom 19. stoljeća počinju se međutim osjećati promjene u načinu odijevanja tih najširih slojeva naroda. Muškarci postepeno napuštaju narodnu nošnju, a u ženskoj se nošnji sve više pojavljuju najprije kupovne tkanine, a zatim i sve jači utjecaji suvremene gradske odjeće na tradicionalno ruho. Te promjene nastaju kao logična posljedica društvenih i političkih zbivanja u svijetu nakon revolucionarnih preokreta koji potresaju Evropu krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća, što se nužno odražuje i na tlu Hrvatske.

Početak stoljeća, za napoleonskih osvajanja, ruši se stoljećima izgrađivana ravnoteža među evropskim zemljama, slama se i velesila Venecija, a s njome i poredak na velikom dijelu hrvatskog primorskog područja, što je nekoliko vjekova bilo pod vlašću mletačkog lava. Na drugoj strani turska sila, koja još uvijek sjedi u srcu Balkanskog poluotoka, gubi svoju moć pa krajevi Hrvatske što graniče s turskim carstvom (Slavonija, Banija, Kordun, Lika, Dalmacija) počinju slobodnije disati i bezbrižnije živjeti. Sredinom stoljeća, tj. 1848. godine dolazi u Hrvatskoj (što se sada gotovo cijela nalazi u sklopu Austro-Ugarske) do vrlo značajne promjene koja se tiče upravo najširih slojeva naroda, a to je ukidanje kmetstva. velike mase seljačkog svijeta oslobađaju se zatvorenih okvira u kojima se stoljećima živjelo, radilo i potčinjavalo feudalnom gospodarstvu. Krajevi uz tursku granicu koji nisu bili obuhvaćeni feudalnim poretkom, ali su na sebi nosili teret neprekidne vojne obaveze za sigurnost granica i za interese carevine, razvojačeni su god. 1873. nakon nekoliko stotina godina vojnog režima, koje su proveli u okviru Vojne Krajine i 1881. god. sjedinjeni su s ostalom Hrvatskom.

Prva suštinska promjena koja se zbiva u životu seoskog stanovništva nakon tih događaja je raspadanje velikih obiteljskih zadruga na pojedine samostalne obitelji. (...)

To naravno nije jedini razlog propadanja nošnje u nas, što ga pratimo za posljednjih stotinjak godina - tamo od sedamdesetih godina prošlog stoljeća gotovo do naših dana. Ne smijemo previdjeti ni ostale važne uzroke koji su odigrali svoju ulogu u tom procesu, a to je u prvom redu razvitak tehnike. Kao posljedica tehničkog napretka znatno su brže i lakše prometne veze sa svijetom, onim svijetom izvan okvira najužeg zaviđaja. Na račun manufakturnih radionica razvija se tekstilna industrija, što daje zamah

trgovini, koja za svoje artikle stiže sve više i više potrošača i u seoskim sredinama.

Danas se u selima općenito ne nalazi više narodna nošnja u izobilju i velikom izboru kako je to nekad bilo osobito na sjeveru Hrvatske, gdje su u bogatoj Slavoniji i Baranji pa i Hrvatskoj Posavini škrinje i ormari bili dupkom puni robe svake vrsti, za svu kućnu čeljad, za sva godišnja doba, za svaku zgodu i priliku i u zalihama koje su doticale i za cijeli život. Tamo gdje se narodna nošnja još nosi, uglavnom je izgubila čistoću izvornosti, ljepotu izvedbe i raznovrsnost oblika. Pretežno je nosi stariji svijet, a to znači da je u upotrebi samo najskromnija njena varijanta, a i ta je obično već preslojena novijim gradskim elementima, kako s obzirom na materijal od kojeg se izrađuje, tako i na pojedine nove gradske utjecaje. U koliko se starinska nošnja ipak još čuva u škrinjama, često se međutim više ne zna kako se to nosilo.

(J. Radauš-Ribarić: Narodne nošnje Hrvatske, Spektar, Zagreb, 1975, str. 1, 2, 3, 4)

5.7. Reklamna poruka

"Ne hodajte 'gole'

Netko reče da žena bez torbice izgleda kao da hoda gola. Torbice kao neizostavan dio ženske garderobe nose se u svim prilikama: uz sportsku i večernju odjeću, mijenjaju samo format, stil i boju. Pečat jesensko- zimskim dnevnim modelima daju upravo boje: glavni su hit "žilava" crvena i prirodna smeđa. Od izrađene su, štampane, kože, prilično velike, nose se preko ramena i okićene su "zlatnim" detaljima. Djeluju vrlo sportski iako se nose s "ozbiljnom" garderobom. Modeli na slikama su od štampane kože, s dugim remenima za nošenje preko ramena i s pozlaćenim kopčama". - tekst uz sliku 1.

Nema boljeg uvoda u reklamnu poruku od ovoga, predloženoga gore, koji je objavljen u domaćem modnome tisku. Promotrićemo dakle, kako se tretira torba u modnoj reklami.

Evidentan je naslov gornjeg teksta: koliko god autor(ica) ugradio u njega ironije, njegov sadržaj nesvjesno odražava položaj torbe u modnoj kulturi i njenu značenjsku ulogu.

U reklami je značenje "slike neosporno intencionalno: određeni atributi produkta tvore a priori označeno reklamne poruke koje moraju biti prenesene što je moguće jasnije; ako slika sadrži znakove, sigurni smo da su u reklami oni potpuni, skladni u svrhu najboljeg čitanja: reklamna slika je iskrena ili barem glasna" (Barthes, 1981: 71, 72).

Gledajući sliku 2, 3 i 4,³¹ možemo primjetiti da u oči upada prva poruka, u biti jezična. "Njezina su hvatišta objašnjenja po strani" (Barthes, 1981: 72) i daju konkretnu poruku reklame. Na ovome mjestu zanemariti ću jezične poruke, koje nisu interesantne za temu ovog poglavlja.

Uklonimo li jezičnu poruku (dosljedno Barthesu) ostaje čista slika "čak i kada joj u anegdotskom smislu pripadaju etikete. Ona nam smjesta dostavlja niz diskontinuiranih znakova" (Barthes, 1981: 72). Usporedimo slike 5 i 6 - što na njima zapažamo? Torbu kao glavnu reklamnu poruku, kojoj je vlasnica žena. Kako doznajemo da je to žena? Po drugim znakovima - lakiranim noktima i "gracioznim" držanjem ruke. Time je u reklami torba nesumljivo određena kao ženska.

Slike 7, 8 i 9 ženu označavaju kao putnika. Dakako prvo značenje poruke na tim reklamama je torba (torbe) koje su svojim oblikom određene kao putne. Samim time mi doznajemo i namjeru žene koja stoji uz takve torbe.

Uz torbu, ženu označuju na reklamama i drugi označitelji: cipele s visokim potpeticama, šminka, kreme za lice, nakit i drugi (slike 10 i 11). Tako torba postaje na ovoj razini vrlo bliska simbolu ili u najgorem slučaju pola-simbolom a pola-znakom. Ona eksplicitno zamjenjuje i sama stvara dojam kao da se žena vidi na slici. Međutim, ne. Dovoljna je torba da bi znali da se radi o ženi.

Kada se na reklamnoj poruci nađu žena i muškarac zajedno, muška torba se oblikom i namjenom odvaja od ženske (slika 12); u drugom slučaju (slika 13) odmah raspoznajemo da je riječ o ženskoj torbi iako su muškarac i žena u prisnom kontaktu. Žena je sigurna u sebe jer *zna da u svojoj torbi ima sve što joj je potrebno*.

I najzad dolazimo do *leitmotiva* ovoga rada. Slika 14 prikazuje ženu. Opišimo njenu *anatomiju*: cipele s visokom potpeticom, ženske čarape, torba, lakirani nokti. Nigdje se eksplicitno ne kaže da je na reklami žena, međutim ove četiri nabrojene oznake ne daju nam ni malo prostora za sumnju tko je na slici prikazan. Tako se torba ovdje postavlja kao jedan od simbola, kao jedna od oznaka žene. Nije potrebno prikazati žensko tijelo, lice, odjeću - sve je tu. Sve osim žene, a mi ipak *znamo* da se radi o ženi.

I tu je upravo snaga znakovnog - simbolnog izražaja. Ideološki dobro potkovani, mi jednostavno, sustavom dekodiranja, znamo u jednoj poruci iščitati znakove i, sistemom automatskog promišljanja, utvrđivati smisao.

Kada razmislimo o onome što je prije rečeno i usporedimo to s ovim reklamnim oznakama vidimo određena razmimoilaženja.

Torba je ovdje prikazana metonimijski, a ne metaforički, a označavajuća funkcija vrši samo u jednom pravcu - naime, od torbe do žene.

I zaključimo: torba ovdje *jest* žena, ali zato žena *nije* torba. Pomak je ipak izvršen, što će naročito doći do izražaja kada promotrimo slijedeću, jezičku, analizu.

31. Sve reklamne fotografije presnimio autor iz stranih modnih časopisa.

Kada se torba pojavljuje u tiskovnim izvješćima i dnevnom novinstvu, a naročito u reportažama, postaje vrlo čvrsti i prepoznatljivi znak, a nadovezuje se na temu reklamne poruke. U osnovi je tehnički pristup predočavanja isti kao u modnoj reklami, ali je cilj dijametralno različit.

U pravilu se torba upotrebljava kao oznaka siromaštva, bogatstva ili tragedije (uporedi naslov *Cijeli život u jednoj torbi*). Ponekad užasno jake emocije koje konotira pojam torbe (*pojam* a ne *torba*, jer se, primjerice, pod naslovom *Cijeli život u jednoj torbi* krije zapravo ono što mi prepoznajemo pod pojmom *vreća*), zamjenjuje sve opise koji bi se za neke tragedije mogli nanizati. Duboku ukorijenjenost takvih konotacija razbistriti ću kasnije.³²

Kolikogod je modna reklama "ušminkana", kolorirana, poetična i usmjerena prvenstveno prema ženi kao objektu ljepote, toliko je ovaj segment grub, taman, epski i ponekad surov do najdubljih kutaka ljudskih emocija, te se prvi puta do sada, dakle, susrećemo s raslojavanjem konotacijskih značenja torbe.

32. Slike 1, te 15, 16, 17 i 18 presnimljene su iz splitskoga dnevnika *Slobodna Dalmacija*.

6. RETORIKA TORBE

Čovjek je okružen fenomenalnim svijetom iz kojega crpi označujuće, ali gdje čita i znakove. Priroda odaje semantiku sačinjenu od reda, harmonije i ritma. Čovjek se u nju uklapa slijedeći taj ritam. (...) Uzajamni odnos čovjek/priroda može se objasniti samo iz perspektive semioloških odnosa. - M. Houis (1971)

Najzad smo stigli i do najvažnije teme ovoga rada. Termin *retorika*, upotrijebljen u naslovu, "odgovara procesu ideološkog preokretanja stvarnosti u njoj suprotnu sliku", a funkcija retoričkoga sistema "je u tome da prikrije sistematsku i semantičku prirodu iskaza koji su joj podvrgnuti tako što će ekvivalentnost pretvoriti u logiku (...) od veze između svijeta i odjeće ona stvara predmet *običnog* izlaganja, pokrećući uzroke, posljedice, afinitete, jednom rječju, sve vrste pseudo-logičkih odnosa" (Barthes, 1974: 168). I mada retorika, tvrdi Barthes, "na izvjestan način razgrađuje sistem znakova obrazovan izvan nje (na razini denotacije)" ipak stvarnost utemeljuje značenje i to u trenutku kada nameće svoje granice, te "stvarnost nešto znači ukoliko je konačna, kao što to pokazuje klasifikatorsko ustrojstvo sistema denotacije" (Barthes, 1974: 163). Zaključuje on na drugome mjestu da općoj ideologiji odgovaraju konotacijski označitelji koji se posebije određuju prema odabranoj supstanci. Nazvao je te označitelje konotatorima a skup konotatora retorikom (Barthes, 1981: 81).

Zadatak antropologije je da dobavlja stvarnu uporednu retoriku, proisteklu i transcendiranu iz različitih osnova, s uvidom u retoriku i poetiku vlastite civilizacije (Hymes, 1980: 207, 208). Prema tomu, i Burke na jednome mjestu kaže: mi ne predlažemo toliko unošenje antropologije u retoriku koliko antropolozi faktor retorike prepoznaju kao bitan u svome vlastitome području (Burke, 1950: 43).

6.1. Govor jezika

Za antropologe je jezik dio kulture a ne zasebna pojava. Većina antropoloških problema odnosi se na ljudsku komunikaciju. Jezik je jedan od načina komunikacije, kao što su to i uobičajena pravila ponašanja, a antropolog osjeća da može i mora imati na umu oba načina istodobno. - Edmund Leach (1988)

Dakle, na ovome mjestu ću kroz jezički materijal analizirati torbu kao *znak* i time pokušati potvrditi postavke koje proizilaze iz analize etnografskog i

modnog, te slikovnog i drugog materijala (koje sam obradio u prošlim poglavljima).

Imati ćemo, tokom analize, na umu ono što je još Bronislaw Malinowski razlučio kao *context of situation* i *context of culture*, između kojih postoji uglavnom ista razlika kao i između ostvarivanja i mogućnosti. Dakle, Malinowski odvaja jezik kao način rada, što je po njegovom mišljenju tipično za primitivna društva, od jezika kao sredstva izražavanja misli, što po njemu pripada takozvanim civiliziranim društvima. Međutim, kasnije, on tvrdi da je u svakoj vrsti kulture, na bilo kojemu nivou, jezik sinonim društvene aktivnosti i da je značenje jednoga izraza potčinjeno njegovoj pragmatičnoj vrijednosti ili njegovoj *pragmatic efficiency*, tj. upotrebi u odgovarajućemu situacijskome kontekstu (Desideri, 1987: 50).

Torbu sam odredio *znakovno*, a ne *simbolno* zbog toga jer se ona ne poistovjećuje sa svojim označenim. Torba je simbolna oznaka kada je analiziramo samo kroz suvremenu modnu reklamu jer ona doista u tome materijalu simbolizira ženu (no, o tome je bilo više riječi prije). Ovdje, na nivou koji se spremam obraditi, torba je još uvijek znakovna odrednica i kao takva će u radu egzistirati.

Analiziranje će se vršiti na denotacijskome i konotacijskome planu, a naglasak nije na stvaranju neke *objektivne istine* o torbi, već na stvaranju jednoga *metateksta*, koji će uzimati u obzir denotacijske oznake i konotacijsku retoriku torbe.³³ Jezik će biti proučen na prvome mjestu jer, kao proizvođač i čuvar smisla, daje najzaokruženiju i najcjelovitiju sliku iz kompletnoga korpusa empirijskih područja koje sam ugradio u ovu analizu. Jezik određujem kao transkulturalnu pojavu i jezička analiza vršiti će se u tome kontekstu. Ne postoje granice, kako će se vidjeti, koje bi jezik u *značenjskome smislu* djelile jedan od drugoga. Samo kao takav se i mogao promatrati; korpus značenja vidljivih u jeziku jednak je onima, istina mnogo rjeđim, koje smo vidjeli u drugim kulturnim entitetima. Prema tome, ovdje ne analiziram jezike kao skupove gramatika, već kao skupove i nosioce značenja, odnosno smisla. Zato se i ne treba bojati vrlo eksploatiranoga Saussureovog mišljenja da je definiranje "stvari" preko "riječi" diskutabilna metoda.³⁴

33. Ova analiza bazira se na mome članku *Jezička analiza torbe kao oznake identiteta* (Braica, 1991), te ujedno upućujem na njega.

34. "Treba primjetiti da smo mi defenirali stvari, a ne riječi: ustanovljene razlike se ne moraju bojati izvjesnih neodređenih termina koji se ne poklapaju u raznim jezicima. Tako na njemačkom Sprache znači 'langue' i 'langage'; Rede odgovara otprilike francuskoj 'parole', ali dodaje tome i posebno značenje francuskog 'discours'. Na latinskom sermo znači prije 'langage' i 'parole', dok lingua označava francusko 'langue', itd. Nijedna riječ ne odgovara točno jednome od pojmova koje smo već precizirali; zato je svaka definicija načinjena povodom jedne riječi uzaludna; poći od riječi da bi se definirale stvari loša je metoda" (Saussure, 1969: 23).

Kako je već naglašeno, za značenjsku analizu torbe vrlo je bitan, rekao bih i najvažniji, materijal zapisan u rječnicima i općenito u jeziku. Ako takav, jezički, materijal ne promotrimo samo etimološki, već ako pokušamo u njemu pronaći prostorne i situacijske odrednice u kojima se spominje torba, osobe koje je nose i situacije koje oni stvaraju svojom pojavom, time ćemo, nadam se, u velikoj mjeri potvrditi ono što se već može vidjeti u modnom, etnografskom ili nekom drugom *slikovnom* materijalu. S druge strane, naići ćemo na mnogo novih i manje poznatih činjenica, utopljenih ispod površine svakodnevice.

Ovom analizom predočiti ću denotacijski i konotacijski izraz torbe, odnosno, da se točnije izrazim, naglašavam da mi nije cilj dati nekakvu istinitu i objektivnu *stvarnost*, već, naprotiv, želim stvoriti jedan operacijski *metatekst*, jer kako i Barthes kaže "odnos između sistema - predmeta i analizatorovog metajezika ne podrazumijeva nikakvu 'istinitu' supstancu, kojom bi se analizator mogao opravdati, već samo formalnu valjanost" (Barthes, 1974: 178),³⁵ a meni je posao već olakšan time što ću se sada baviti jezikom samim. Istina, taj jezik je ponekad nerazumljiv ili zaturenog značenja, pa će variranje označujućeg prema zadanom označenom u tim slučajevima trebati ponovo iščitavati ili otkrivati. Osim denotacijske razine, koja je prepoznatljiva u većini točaka ovoga materijala, biti će prikazana *retorika* torbe, tj. konotacijsko značenje znaka (drugim riječima, ideologija njegove funkcije).

Dakle, tema koja se postavlja je tekstualno opredmećenje torbe kao znaka na denotacijskom planu, ali i retoričko pretvaranje znakova u stavove, tj. u opću ideologiju, gdje *etska* relacija predmet - analizator nema nužno kao posljedak identičnost s *emskom* relacijom (emski odnos biti će zamagljen i na ovome mjestu nezanimljiv).³⁶

35. Slične stavove zauzima i Ines Prica u svome tekstu *Razlaganje kulturnog identiteta* (Prica, 1991).

36. "Po analogiji s lingvistikom u etnologiji se već uvriježilo razlikovanje 'etskog' (od fonetski) i 'emskog' (od fonemski). U okviru jednog te istog procesa - konstituiranja svijeta kao smislene stvarnosti - prvi se termin odnosi na njegov objektivni aspekt, a drugi na aspekt pridavanja značenja, funkcije i vrednovanja. Ovaj je proces suština kulture.

Dok strukturalisti distinkciji emskog/etskog ne pridaju neku veću važnost, a u svojim su interesima ipak uglavnom zaokupljeni emskim aspektom (i potragom za univerzalnim svojstvima ljudskog duha), dotle 'kulturni materijalisti' ovom problemu daju centralno značenje. Međutim, oni spomenutim pojmovima daju drugačiju definiciju, kojom ih osiromašuju. 'Emsko' je kada su pojave opisane kategorijama značenja i odnosima karakterističnim za same nosioce neke kulture. 'Etsko' je kada su te iste pojave opisane kategorijama i odnosima sasvim nezavisnim od proučavane kulture, tj. do kojih se došlo konsensusom nekolicine istraživača (...). Harris svodi značenje oba pojma na sasvim epistemološko, i shodno njihovoj odvojenosti, ističe da su operacionalni postupci vezani uz ta dva stajališta posve

Svjestan toga da znakovno (i simbolno) iščitavanje mora biti utemeljeno na mnogim činjenicama i dokazima (u suprotnosti s klasičnim etnografskim pristupom gdje se i samo jedan iskaz informatora može uzeti kao *istinit, objektivan, stvaran*), dalje slijedi raščlanjivanje teksta o torbi,³⁷ no prije nego započnem s analizom treba reći da pod onim što mi danas prepoznajemo pod torbom u razmatranim rječnicima stoje nazivi *grudnjača, obramica, prtenjača, račarica, strunjara, štenara, uprta, uprtnjača, užinara, šarpeľ, telećak, tornister i dr.* (Iveković, Broz, 1901a: 580 i Skok, 1973: 484). Za početnu analitičku predradnju upućujem na *Etimologijski rječnik hrvatskoga jezika* (Skok, 1973), a na ovome stupnju ću naglasiti određenje da je termin torba balkanski turcizam, dakle, da nema praslavenske korijene zbog "odsustva likvidne metateze" (Skok, 1973: 484).³⁸

I. Kao prvu odrednicu predočiti ću situaciju u kojoj torba označava stanje putovanja, odnosno putnika:

Tu *spriše torbe prtenjače*, otvoriše drvene čuture. Iz *toraba* ploske povadiše. Svaki stane *svoju torbu prtiti na legja*. (Iveković, Broz, 1901a: 580, pod *Torba*); Koji ide na put, vazda neka nosi torbu i u njoj kruha. On obuče silah i haljine (...) a na leđa torbu obravnicu. Bez torbe ne ide Otočanin nikuda. Pribaci je o desno rame, tako da mu je o livom kuku. Pritešku torbu na vratu noseći. (JAZU, 1962-66: 485, pod *Torba*); (...) torbica poputna (JAZU, 1962- 66: 486, pod *Torbica*).

različiti. 'Emsko' ćemo dobiti tako da ispitujemo pojedince o njihovim osjećajima, idejama ili mislima. 'Etsko' se, naprotiv, dobiva promatranjem ponašanja, bilo fizičkog, bilo verbalnog. Samo ovo drugo je znanstveno i vodi objašnjenju kulturnih i društvenih pojava. Sakupljanje 'emskih' iskaza je koristan posao u etnologiji, ali nema nikakvu spoznajnu vrijednost (!). Time se Harris definitivno zakopao u pozitivizam i beskrajno udaljio od shvaćanja po kojem misao i akcija predstavljaju dijalektičko jedinstvo. Osim toga, on nikako ne može dokazati da 'etsko' polazište istraživača nije u stvari 'emsko', tj. određeno sistemima značenja koji su dominantni u, recimo, američkoj kulturi dvadesetog vijeka. Dobru kritiku Harrisova stajališta u vezi s tim pitanjem dao je H. Dieter Heinen (...) ističući da u etnološkom istraživanju jednaku pažnju treba posvetiti 'emskom' kao i 'etskom' aspektu kulture" (Supek-Zupan, 1976: 63).

37. U cilju lakšeg snalaženja i čitanja, rječnički materijal u analizi je ogoljen, a potpuni podaci biti će predočeni u *Rječniku pojmova vezanih uz fenomen torbe*.

38. "Nalazi se u svim slav. jezicima i u madž. Nije prslav. zbog odsustva likvidne metateze. Balkanski je turcizam (tur. *torba* = *tobra* Sack, deminutiv *torbacik*): rum. *torba* pored *tolba* = *tulba* (...) Kocher, bug. *torba*, arb. *torbe* pored *torve* (...) ngr. *torbas*. Ovamo možda ne ide etnik Torbeši, islamizirani Makedonci zasebnog dijalekatskog tipa (*torbešče*), poturčenjaci iz Donjeg Pologa u okolici Tetova. Mladenov uzimlje korijen arioaltajski, srodan sa gr. *derma*, prslav. *dero*, dok Brückner nalazi srodnost sa *trbuh*" (Skok, 1973: 484).

II. Torba kao oznaka trgovine, tj. trgovca:

Koji u torbi na legjima nosi rubu po selima te prodaje. (Iveković, Broz, 1901a: 580, pod *Torbar*); (...) koji u torbi na leđima nosi robu po selima te prodaje (JAZU, 1962-66: 485, pod *Torbač*); Policiski činovnik po današnjim zakonima mora (...) da sprečava torbarenje. (JAZU, 1962-66: 486, pod *Torbarene*); raznošćik (Tolstoj, 1982: 691, pod *Torbar*); torbarim trgovat' vraznos (Tolstoj, 1982: 591, pod *Torbariti*); torbariti, trgovati raznoseći robu od kuće do kuće (Poljanec, Matadova-Poljanec, 1987: 91, pod *Vraznos*); trgovački putnik (Filipović, 1987: 69, pod *Bagman*).

III. Torba kao oznaka lova:

(...) to make a good bag - imati dobru lovinu; (...) uloviti (Filipović, 1987: 69, pod *Bag*); to kill in or as in hunting (Guralnik, 1986: 104, pod *Bagged*); lovina (Oxford-Duden-Cankarjeva založba, 1990: 165, pod *Bag*).

IV. Torba označava sudjelovanje u hajdučiji, odnosno hajduke:

Harambaše zemlju poharaše, *torbonoše* blago odniješe. Ako bio *torbonoša*, bio majci živ! Koji su bili *torbonoše*, oni su sad harambaše. (Iveković, Broz, 1901a: 580, pod *Torbonoša*);

V. Torba kao oznaka pljačke:

(...) ukrasti (Filipović, 1987: 69, pod *Bag*); to seize (Guralnik, 1986: 104, pod *Bagged*); banda (Klaić, 1988: 135, pod *Bagra*).

VI. Torba kao jedna od oznaka pastira:

David izabra na potoku pet glatkih kamena, i *metnu ih u torbu pastirsku*. (Iveković, Broz, 1901a: 580, pod *Torba*); torbica pastirska, u keh se kruh nosi, (...) torbica pastirska kruhonosna (...), Metnu jih u torbicu pastirsku, (...) i pastirom meće (*hranu*) u torbicu. (JAZU, 1962-66: 486, pod *Torbica*).

VII. Torba kao oznaka bivanja na *tuđem* terenu, odnosno udaljenosti od doma, tj. svoga terena (uključujući i ratovanje):

Jao moje povesarce! kuda ćeš se povlačiti, po brdina po dolina, *po slepačkim torbetina!* (...) po slepačkim torbetinam' (Iveković, Broz, 1901a: 580, pod *Torbetina*); Dvajest hiljada, što o svojoj vojevat će torbi. (JAZU, 1962-66: 485, pod *Torba*).

VIII. Torba kao opća oznaka opasnosti:

Nosim glavu u torbi. Mučno je hajdukovat vijeku i u torbi prenašati glavu. Stavja glavu u torbu. Ja sam moju glavu odavna metnuo u torbu. (JAZU, 1962-66: 485, pod *Torba*); nositi glavu u torbici - *esporsi al grave pericolo* (JAZU, 1962-66: 486, pod *Torbica*); nositi glavu u torbi - *essere in gran pericolo* (Deanović, Jernej, 1956: 165, pod *Glava*); metnuti glavu u torbu - riskovat' žizn'ju (Tolstoj, 1982: 64, pod *Glava*); metnuti glavu u torbu - riskovat' golovoj, postaviti žizn' na kartu (Tolstoj, 1982: 591, pod *Torba*); stavi (klade) si ja

glavata v torba - metnuti glavu u torbu (Koneski, 1966: 390, pod *Torba*).

IX. Torba kao oznaka bogaćenja ili bogatstva:

Pô torbe dinari. Ima torbu dukat. Srebrnijeh pjeneza torbu u lumbardu krcatu prahom usuo je. Danas kaluđeri pune svoju torbu. (JAZU, 1962-66: 485, pod *Torba*); U svakog popa torbica duboka. (JAZU, 1962-66: 486, pod *Torbica*).

X. Torba označava i siromašenje ili siromaštvo:

O ramenu prosjačku torbicu. Napokon dođe do prosjačke torbice. (JAZU, 1962-66: 486, pod *Torbica*); pitačka torba - prosjačka torba (Koneski, 1966: 390, pod *Torba*); torba; hodit s sumoj - žebrać, chodzić na žebru (z torbami, o žebranim, proszonym chlebie) (Dworecki, 1980: 771, pod *Suma*); Pojść z torbami - wyjść na żebraka (Karłowicz i dr., 1919: 83-84, pod *Torba*); hodit' s sumoj - prositi, prosjačiti; pustit' s sumoj - upropastiti, dovesti na prosjački štap; dojtii do sumy - doći na prosjački štap (Poljanec, Matadova-Poljanec, 1987: 867, pod *Suma*); hodit' s sumoj - chodit po żebrote, žebrat (Vlček, 1968: 766, pod *Suma*).

XI. Torba kao dar:

Darovi koje po isprosu mladoženjina kuća šalje djevojačkoj i djevojačka mladoženjinoj. Darovi koje punica nosi kad ide u pohode i kad joj kći rodi prvo dijete. (Iveković, Broz, 1901a: 580, pod *Torbice*); Svršetkom pira dijele se darovi (...) djeverima svakome (*daje djevojka*) (...) čarape i torbake. (JAZU, 1962-66: 485, pod *Torbak*); darovi mladoženjama i u pohodima (Skok, 1973: 484, pod *Torbice*).

XII. Torba kao oznaka žene:

Ma da e ono makar prava žena, ne bi ni žalio, van onaj žalosni torboguz (JAZU, 1962-66: 486, pod *Torboguz*); nevaljala žena, drska djevojka (Filipović, 1987: 69, pod *Baggage*); a slovenly unattractive woman (silly old bag) - slang (Penguin, 1986: 61, pod *Bag*); a good-for-nothing woman; a pert girl (Penguin, 1986: 61, pod *Baggage*); (slang) an unattractive woman (Guralnik, 1979: 54, pod *Bag*); a prostitute; a saucy girl (Guralnik, 1979: 54, pod *Baggage*).

XIII. Torba kao oznaka dijela odjeće:

(...) hlače (Filipović, 1955: 63, pod *Bags*); biti širok /odijelo/ (Filipović, 1955: 63, pod *Bag*); trousers (Guralnik, 1986: 104, pod *Bag*; Hornby i dr., 1963: 64, pod *Bags*); itd.

Iz ovoga (ponekad i dosadnoga) materijala, predloženog u 13 točaka, može se analizom doći do zaključka da se u većini slučajeva torba (na denotacijskom planu) povezuje s muškarcima ili poslovima i zanimanjima koja su povezana s njima. Oni putuju, trguju, love, skitaju se i nalaze u opasnostima, osiromašuju i bogate se, prose, itd., dok su žene spomenute

vrlo oskudno i one torbu ili poklanjaju (točka 11) ili su i same torbe (točka 12).

6.2. Oznaka puta

Bitno je uočiti da uz torbu, kao svojevrsna prateća oznaka (na verbalnom nivou) tijesno pristaje i pojam *puta*, odnosno udaljenosti od doma i bivanja na tuđem terenu, tj. eksteritorijalnosti (iz toga proističu opasnosti koje se vežu uz torbu; usp. točke 7 i 8). Kada bih se poslužio razmišljanjima i terminologijom Umberta Eca, mogao bi ovdje uspostaviti relaciju *dvostruke metonimije* između torbe i puta (usp. Eco, 1973: 186), i uzevši to kao jednu hipotezu, mogao bi reći da se torba identificira putom, a put torbom (što se također mora dokazati i detaljno ispitati, odnosno vidjeti je li ta uvjetovanost bila stvarna u nekom kulturnom miljeu). Figura dvostruke metonimije ima u načelu funkciju identifikacije; da parafraziram Eca, označavanje torbe pomoću puta i puta pomoću torbe (dvostruko metonimijsko kretanje) utvrđuje, pomoću jednostavnog približavanja, neospornu identičnost dviju činjenica ili odnos implikacije.

U rječničkom materijalu put i torba su, dakle, dovedeni u vezu kroz *kulturu*, a usput rečeno slažem se s Leachom da je kultura "pojam što postoji samo u jednini" (Leach, 1988a: 7).³⁹ Stoga je neminovno proučavati *kulturne kodove*; time se bave (da spomenem najpoznatije) Roland Barthes i Umberto Eco, a ovaj zadnji, primjerice, govoreći o kulturnim kodovima, naglašava da "semiotičko istraživanje na kraju prebacuje svoju pažnju na fenomen koji teško može biti ograničen znakovnim sistemima u strogom smislu, čak niti komunikativnim sistemima, već radije sistemima ponašanja i vrijednosti" (Eco, 1979: 12). I upravo kulturne kodove treba proučavati prvenstveno etski,⁴⁰ čak simbolski, u okviru teksta (ili metateksta) koji sam uz pomoć znanosti stvorio.

U ovome kontekstu problem ću postaviti na razinu udaljenosti od kuće i bivanja, tj. ne-bivanja na vlastitome terenu (vidi Braica, 1991a), a neće me zanimati (što sam u uvodnom dijelu već istakao) uloga i odnos nosioca i torbe u lovu, na putu i dr. (zapravo relaciju označavajućeg prema označenome mijenjam s denotacijskoga plana *torba-čovjek* na konotacijski plan *torba-situacija*). Sasvim je jasno da put služi kao oznaka udaljenosti i

39. Što ne podrazumijeva "da se od sebe različito (ili 'drugo', kako je to postalo uobičajeno reći) eliminira svođenjem na sebi razumljivo ili isto (...)" (Prica, 1991: 73).

40. "'Emsko' i 'etsko' su oznake koje, nakon svijesti znanosti o nemogućnosti podvojenog položaja kojim teži objektivno spoznati kulturu koju doživljava kao 'drugu', preživljavaju samo u uvjetnom, odnosno znanstvenopovijesnom smislu" (Prica, 1991a: 245, bilj. 2).

time on torbu posredno označava kao dio tuđega terena, opasnog svijeta (da budem precizniji, tako ga ja čitam).

Predlažem jednu digresiju: promotrimo na trenutak kako se put može označiti kao strani, tuđi teritorij. Primjer analize je preuzet s drugoga mjesta (Braica, 1992) i odnosi se konkretno na dva sela na otoku Hvaru. Pitanje je bilo gdje u selu ili naselju mogu povući granicu između *svoga* i *tuđega* prostora, odnosno što stanovnici određenoga naselja arhitekturom i urbanizmom označavaju kao strani, a što kao svoj prostor (hipoteze se baziraju na konkretnim podacima, a ne na nekim općim spoznajama i, uprkos svemu, ne zadiru u njih).⁴¹

Promatrana sela su smještena na otoku i mogu reći da ta činjenica uvelike doprinosi spoznaji o ograničenosti kretanja i spoznaji da je tuđi prostor sveden na minimum.

Samo naselje, prirodno, tvori jedan jedinstveni (svoj) prostor. Put, nadalje, vodi do polja, a ona se u ovoj shemi također dovode u blisku vezu s pojmom svoga prostora. Na pola puta između kuća i polja često su postavljene gospodarske zgrade koje su također označene kao dio svoga, a ujedno povezuju domaću živinu sa svojtom, tj. kulturom. Polja ovdje pridržavaju kulturnu vrijednost i mogu reći da su prag između svojeg i tuđega. Međutim, zbog blizine naselja i međusobnoga poznavanja suseljana, to tuđe nije strano-nepoznato, nego isto tako kulturno; ipak, za ovu analizu, polja držim krajnjim obolom kruga koji zahvaća pojam svoga prostora. Naselje s najbližom lučicom-obalom spaja puteljak koji prolazi kroz šumu. U ovome kontekstu takav puteljak je dio ako ne svoga, a ono barem neutralna prostora. I na kraju, pošto su naseljeni po otočkim brežuljcima i tako bez velikog dodira s obalom, pretpostaviti ću da je obala u najboljem slučaju neutralan prostor.

Tuđi prostor je ovime sasvim sužen: u njega ubrajam šume i more. Dokaz da je more tuđe područje možemo sasvim lijepo pronaći i u zbilji. Naime, s mora su dolazile gotovo sve nevolje (a preneseno na ovu shemu, to je jasan pokazatelj tuđega-neprijateljskog prostora). Šuma se pokazuje kao tuđi prostor činjenicom da postoji put koji vodi kroz nju, a koji je označen kao svoj. Skretanje s puta uvjetuju sasvim određeni poslovi (sječa, lov, berba). Treba napomenuti da se pod pojmom puta ovdje označava s jedne strane vidljivo obilježena staza ali i, više ili manje, utabani pravac održavan sjećanjem i kao takav održavan prepoznavanjem nekih vidnih znakova. Ova druga vrsta puta ne održava se striktnim pridržavanjem pravca već spoznajom da je tu put pa makar on bio i nevidljiv (čak i na takvome putu postoji spoznaja da on nije dio šume, tj. tuđega prostora).

41. O sličnim problemima, na svoj način, razmišlja i Predrag Matvejević (Matvejević, 1991).

Ovakvo tumačenje puta ne treba nas dovoditi u nedoumicu, jer je u kontekstu problematike torbe (van gore navedene sheme) put zaista oznaka tuđega terena u smislu da odvodi od kuće ili vodi stazama dalekim od doma.

6.3. Značenje torbe

Jer, zapravo, torbu nosi pastir, lovac, trgovac, prosjak, lopov ili razbojnik, a svi se oni mogu vrlo lako svesti na *prostorno* ili *situacijsko* određenje dalekog-tuđeg-opasnog i time potvrditi da "sadržaj sistema značenja ovisi o našem svijetu, organiziranom u kategorije na način kulture" (Eco, 1988: 112). Ujedno se lijepo prikazuje paradoks simbolizacije ili semioze, gdje su prisutni u istom materijalu i proces označavanja i proces racionalizacije (usp. Barthes, 1974).

Mnogo je onih koji nedovoljno razlučuju opoziciju između *semioze* i *semiotike*, pa je prilika da se to razjasni: "Semioza je onaj fenomen, tipičan za ljudska bića (a nekima i za anđele i neke životinje), kod kojih - kako kaže Peirce - ulazi u igru znak, njegov predmet (ili sadržaj) i njegovo tumačenje. Semiotika je teorijsko razmišljanje o tome što je semioza. Dakle, semiotičar je onaj koji nikada ne zna što je semioza, ali je spreman svoj život uložiti u činjenicu da ona postoji" (Eco, 1989: 117). A paradoks semioze nastaje ukrštanjem denotirane irealnosti i konotirane realnosti, gdje se znak preokreće u logiku (po Eco predmet bilo kojega semiotičkog istraživanja nije ništa više od semiotičkoga predmeta semioze, tj. povijesni i društveni rezultat segmentacije svijeta koji se ispitan u Semantičkom Svemiru čini upotrebljiv. Semiotika može odrediti predmet svakog čina semioze samo sa semantičkim kategorijama; tako predmet označavanja nije ništa više od nedovršenog sistema *sistema označavanja* koji se odražava natrag na samoga sebe. Semioza je proces kojim empirijski predmet komunicira; komunikacijski procesi čine se mogućim s organizacijom sistema značenja. Empirijski predmeti, sa semiotičke točke gledanja, mogu biti određeni i izdvojeni samo kao manifestacije ovoga dvostrukog /sistemskog i procesnog/ aspekta semioze - usp. Eco, 1979: 315, 316).

Pokušaj da se definira i objasni *skriveno* značenje torbe (time, posredno i puta) postavlja pitanje o *značenju* kao kulturnoj jedinici. Značenje je sasvim sigurno određeno kulturom, a semiotička istraživanja dopuštaju da je kulturna jedinica (u svakoj ili bilo kojoj kulturi!) "jednostavno bilo što kulturno definirano i označeno kao entitet. To može biti osoba, mjesto, stvar, osjećaj, stanje stvari, smisao proročanstva, fantazija, halucinacija, nada ili ideja" (Schneider, 1968: 2). Značenje tako kanalizirano kroz kulturne kodove, spada u kulturne jedinice, ali opet (samo) na razini retorike koju rabi analizator pri stvaranju metateksta (jednostavnije i kraće rečeno, konotiranjem dajemo značenje). Empirijski predmeti mogu

metajezično upotrebiti kodove samo zbog toga jer nisu metajezik; dakle, sve u samo-kontradiktornome kodu je metajezik (usp. Eco, 1979: 316). Krenimo sada na razjašnjenje gornjega naslova. Denotacijom sam torbu povezo s poslovima i zanimanjima, konotacijom s eksteritorijalnošću, ali samo u slučaju muškaraca. Što je sa ženama kao nosiocima torbe, što znači (kulturalno uvjetovano) žensko nošenje torbe i čega je ono posljedica? Da bi djelomice odgovorio na ova pitanja, moram ponoviti da su muškarci vezani uz torbu na osnovi posla i zanimanja, odnosno da je torba vezana uz određene poslove i zanimanja koje obavlja muškarac (govorim o konkretnom materijalu koji sam djelomice postavio na uvid). Nasuprot tome, žena je s torbom vezana (konotacijski) na osnovi pripadnosti određenom *rodu/spolu* (ova činjenica izlazi na vidjelo, dapače pojačava se do svojih krajnjih konsekvenci, čak i kada su povezani *poslovno* - naime, posao koji torbu u jeziku povezuje s ženom je prostitucija). Vidljivo je, nadalje, da retorika torbe ženu postavlja u prostorno-situacijsku shemu, koja se kod muškaraca ostvaruje isključivo van doma, a kod žena u okviru širega kućanstva ili obitelji.

6.4. Ideologija

Sigurno je jedno: ideologija nesumljivo ima veliku ulogu u pokušaju objašnjenja ovoga fenomena (o ideologiji na nešto drukčiji način od ovoga koji slijedi vidi u: Braica, 1987). Pod ideologijom podrazumijevam, u skladu s Ecom, "*sferu znanja primaoca i grupe* kojoj on pripada, njegove sisteme psiholoških očekivanja, njegove duhovne stavove, njegovo stečeno iskustvo, njegova moralna načela (njegovu 'kulturu' u antropološkom smislu riječi, kada u kulturu tako shvaćenu ne bi spadali i retorički sistemi)" (Eco, 1973: 104), a ta ideologija je skupom "razloga" (kako bi rekao Barthes) i sistemom znakova (od kojih je jedan i torba) postavila *žene kao spol/rod* u isti odnos sa određenim skupinama *muškaraca*, tj. *njihovim zanimanjima* (muške marginalne skupine u rječničkom materijalu "ne postoji" i zato se na njih ne mogu osvrutati). I još gore - žena na verbalnom nivou može postati torba sama (s negativnim konotacijskim značenjem).

Ideologija se ne može razmatrati bez osvrta na *patrijarhat* (vidi Braica, 1987) kao povijesno razdoblje u kojem su patrijarhalni odnosi dominirali ukupnim životom (Supek, 1986), a ti odnosi, bazirani na principima patrilinarnosti, patrilokalnosti i ideološkoj dominaciji muškoga roda, čvrsto su ukorijenjeni i u današnjoj svakodnevnoj praksi. Oni se, tj. ti odnosi, u neku ruku, modificiraju i prilagođavaju vremenu u kojemu egzistiraju.

Dominacija muškoga roda nije samo dominacija muškaraca nad ženama, već i nad svim ostalim *marginalnim* grupama (djecom, starcima,

homoseksualcima i dr.), a u rasno pomiješanim zemljama to je i dominacija "bijelih" nad ostalima. Takav, danas dominantni, sistem odnosa poneke američke autorice nazivaju "bjelački muški sistem" (Wilson-Schaef, 1981), koji je razvio svoje vlastite norme ponašanja i razmišljanja, namećući ih ostalima a da se pri tome ne vodi računa funkcioniraju li i ostali "sistemi" na isti način. Bjelački muški sistem je definirao vrijeme, odnose (spolnost, intimnost, ljubav, prijateljstvo, roditeljstvo), moć (novac, vodstvo, pravila), mišljenje, komunikaciju, odgovornost, moralnost, liječenje i besmrtnost (...) Za primjer, bjelački muški sistem, po mišljenju istih autorica vrijeme doživljava kao brojeve na satu, drugim riječima muškarac "vjeruje" da su brojevi na satu stvarni i da je vrijeme ništa drugo nego ono što ti brojevi mjere. Međutim, zanimljivo je kako netko vidi i kako "upotrebljava" vrijeme. Bijela žena u bjelačkom muškom sistemu kasni obično petnaestak minuta, a crnci otprilike pola sata od postojećeg *na vrijeme*. Američki azijati kasne sat, dok američki domoroci mogu danima ili tjednima kasniti od onog *na vrijeme*. Prema tomu, oni ne rade suglasno s bjelačkim muškim sistemom i s njima *nešto nije u redu* (Wilson-Schaef, 1981). Konflikt nastaje zbog sukoba dvaju vremenskih koncepcija: *linearne* koju upotrebljava bjelački muški sistem i *cikličke* koja je bliža ostalim spomenu-tim grupama (vidi Halpern, 1987).

Ovaj primjer pokazuje suvremeni tok i razvoj patrijarhalnih odnosa i nameće pitanje zašto ostali "sistemi" ili grupe teško prihvaćaju linearno određenje vremena, što uvjetuje njihovo prihvaćanje cikličkog poimanja vremena i na kraju gubi li patrijarhat, kao ideologija, pozicije odbacivanjem cikličkog i prihvaćanjem linearnog poimanja vremena.

Može se reći da je pojam *patrijarhat* vrlo blizak pojmu *ideologija*. Da bi održao postojeći poredak muškarac je uveo (uz stvarno stanje) i ideološku razinu, a sve to da se održi hijerarhija pomoću *seksizma*.

Na pomisao o ideologizaciji navodi stalno susretanje s modelima koji su postojali u svijesti ispitivanih a u stvarnom životu nisu, ili su samo djelomice egzistirali (Lévi-Strauss, 1977). To je uvelike otežavalo proučavanja, nailazilo se na nesrazmjer zamišljenog i ostvarenoga reda (Rihtman-Auguštin, 1984), a da ne govorim o tome da su i pojedini zapisivači stvarali svoje idealne modele i time neobjektivne slike stanja. U hrvatskoj etnološkoj literaturi problem ove vrste je najuočljiviji kod proučavanja zadruga i uopće obitelji. Prototip zadružne strukture na kojoj je narodna ideologija bazirana je onaj iz sredine 19. stoljeća, a od toga vremena također se može vidjeti i propast patrijarhalnog sistema. Osim onih vidljivih i poznatijih činjenica mogla bi se, u procesu propadanja, istaknuti i periferizacija starijih osoba, koje su na neki način *stup patrijarhalnog ideološkoga sistema*. Starac dakle nije više početni izvor potrebnoga znanja (prvenstveno epskoga); zapravo nastaje povećana zavisnost starijih na nove izvore informacija, koji zahtijevaju interpretaciju od njihovih mlađih srodnika (Halpern, Wagner, 1984). Naravno, u takvoj

situaciji nastaje podvajanje očekivanoga od stvarno postojećeg; događa se da muškarac dobiva moć po modelu, a žena moć u stvarnosti (Rihtman-Auguštin, 1982), a patrijarhalni model - naturalna ekonomija plus savršena monogamija - postajao je samo ideološka slika koja se više nije mogla, a nije ni pokušavala, ostvariti (Katunarić, 1984). Ima još nešto što je duboko uraslo u obitelj. To je kršćanstvo, religija obitelji. Ono ima simboliku Oca i Sina kao božanske osobe, a Majke kao zemaljskoga bića. Kršćanski mitovi slični su ostalim patrijarhalnim mitovima, gdje se muški i ženski princip stavljaju u odnose gore-dolje, duh-materija, nebo-zemlja i sl. (Beltz, 1984). Kršćanska religija, prema tomu, ozakonjuje patrijarhalni način života i učvršćuje patrijarhalne odnose.

Dakle, patrijarhat kao sistem podijelio sam na dvije razine (stvarno stanje i ideologija), pretpostavio da je obitelj pokretač i ujedno najvidljiviji pokazatelj propasti cjelokupnoga sistema i da su starci (djed) stup takva ideološkog sistema, a kao pomoćno sredstvo održavanja patrijarhalnih odnosa putem ideologije spomenuo sam kršćanstvo. Pošto promatramo ideološku razinu sistema bilo bi zanimljivo saznati kako starac (kao predstavnik - patrijarh) i obitelj (kao pokretač sistema) održavaju, u ideološkom smislu ovaj sistem. Odgovor je: pomoću mita i običaja, tj. obreda (vidi šire o tome Braica, 1987). Kakve veze imaju mitovi i običaji sa patrijarhalnom ideologijom? Rekao bih vrlo velike. Naime, mit propisuje običaj, a sve to u službi trajanja i održavanja jednog ideološkoga sistema.

Kako patrijarhalna ideologija izgleda u praksi prikazano je još na primjeru *Aristotelovih* govora (grčki filozof, živio od 384-322. godine prije Krista): kod obrane institucije ropstva on je vladanje gospodara robom uporedio s vladanjem čovjekova uma njegovim tijelom. "Ne možemo sumnjati da je prirodno i korisno za tijelo da njime vlada duša, a za emocionalni dio duše da njime vlada razum ili dio u kojem razum prebiva, i da su ako se to dvoje izjednači, posljedice štetne za oboje". Iz ove napomene on je izveo odgovarajući odnos između čovjeka i životinje, muškarca i žene. "Isti zakon podređenosti", nastavio je, "mora vrijediti u odnosu na ljudska bića općenito". Po njemu "postoje dvije klase osoba i jedna je toliko podređena drugoj kao tijelo duši ili životinja čovjeku (...) Te osobe su prirodni robovi i za njih je život ropske pokornosti pogodan (...) Prirodni rob je samo do te mjere racionalno biće da shvaća razum a da ga ne posjeduje. I u tome se rob razlikuje od drugih životinja, jer one niti shvaćaju razum niti mu se pokoravaju" (Aristotel, u Sesardić, 1985: 124, 125).

7. JOŠ DUBLJE ZNAČENJE

Tekst ne "objašnjava" slike. Slike ne "ilustriraju" tekst: svaka slika bila je za mene polazište neke vrste vizualnog kolebanja analogna gubljenju smisla što ga Zen naziva Satori; tekst i slike, međusobno se ispreplićući, žele osigurati kretanje, razmjenu ovih označitelja: tijela, lica, pisma, i u njima žele čitati uzmicanje znakova. - Roland Barthes (1989)

Vidjeli smo u gornjem tekstu kakva konotativna i denotativna značenja implicira pojam torba. Međutim, bilo bi zanimljivo vratiti se još korak natrag i promotriti jedan zaseban termin koji odgovara torbi. Radi se o terminu *sack* (engleski i njemački), *sack* (švedski), *zak* (nizozemski), *sac* (francuski), *sacco* (talijanski), *saco* (španjolski), koji odgovara hrvatskom terminu *vreća* (Capitol: 268).

Termin koji je upravo određen implicira iste konotacije kao i onaj prethodni (torba) i ne treba se čuditi hrvatskom prijevodu *vreća*. Svim starijim dalmatincima još uvijek je u ušima izraz *saket* - "torba (vreća) kojom se ide u spizu".⁴²

Naravno, slično rasčlanjenje izvršit će se i za ovaj izraz. Genealogija termina dostupna je u rječniku *The New Penguin English Dictionary*: "French (1601-), literally, bag, from Latin (to 200 AD) - *Saccus*; Middle English (1155-1500) *Sak* bag; from Old English (-1150) *Sacc*; akin to Old High German (-1100) *Sac* bag; both from a prehistoric Germanic word borrowed from Latin (to 200 AD) *Saccus* bag & Late Latin (201-600) *Saccus* sackcloth, both from Greek (to 200 AD) *Sakkos* bag, sackcloth, of Semitic origin; akin to Hebrew *Saq* bag, sackcloth" (Penguin, 1986: 816, 817).⁴³

42. U Brusju na otoku Hvaru kao torba služi *saket*, napravljen od jute (terenski podatak iz 1990. godine).

43. "1. vreća na mreži (...), sidnjak (...), 2. kotarica, krošnjje, mrežale, tralje, na dva savijena drveta isprepletana uzicama, te se u njemu nosi slama, *saci* (...) bisage, *saka* (...) dio mreže, *sag* (...) vrsta mreže, galja. Sveslavenska posuđenica. Balkanska riječ. Nalazi se još u slov., bug., češ., polj. i rus. kao ribarski termin. Rum. *sac* Sack, Sackgarnnetz, madž. *zsak*, arb. *sak*, gr. *sakkos*. Ovamo još *sek* (...) na drvu mreža kao vreća za vađenje riba. Preko njem. *Sack*, madž. *zšak*, *džak* (...) vreća koja nije od kostrijeti tkana. (...) Steslav. *sakul'* Tasche, *sakulj* (...) mrežica, *sakulja* (...) *saket* = *šaket* škarnicl, škartoć, *saketić* (...) vrećica, kesica. Riječ *saccus* je istočnog podrijetla: babilonski *šaqqu* sac de ble, hebr. *šaq*, gr. *sakkos*, lat. *saccus*" (Skok, 1973: 189, 190).

I. Sak kao oznaka predmeta u kojem se nešto nosi:

(...) torba, vreća, džep (Robert, 1967: 1746-47, pod *Sac*); kesa, kesica, tobolac, vrećica (Filipović, 1987: 955, pod *Sac*); vreća, kesa (Filipović, 1987: 955, pod *Sack*); vreća (Majnarić, Gorski, 1983: 374, pod *sakos*); torba, torbica - vreća (Kraus-Srebrić, Gačić, 1988: 234, pod *Sakka - Sakki*); džak (Kraus-Srebrić, Gačić, 1988: 234, pod *Sakkos*); torba za na pazar (Koneski, 1966: 136, pod *Sak*); vreća - džep (Vinja, Musanić, 1971: 908, pod *Saco - Sacoča*); itd.

II. Sak kao oznaka odjeće ili dijela odjeće:

(...) prostran kaput, ogrtač, haljina (Filipović, 1987: 955, pod *Sack*); a loosing fitting dress, a loose coat or jacket, (especially) one worn by men in the 19th c (Penguin, 1986: 817, pod *Sack*); haljina (Majnarić, Gorski, 1983: 374, pod *Sakos*); sako, žaket - žaket (Kraus-Srebrić, Gačić, 1988: 234, pod *Sakkika - Sakkos*); dress (Monier, 1899: 1131, pod *Sajja*); a loose-fitting jacket or dress (Guralnik, 1979: 656, pod *Sack*); ogrtač što ga nose starci - kratki muški ogrtač (Klaić, 1988: 1186, pod *Saka - Sako*); velika kabanica, preširoka odjeća, bojna odjeća (Vinja, Musanić, 1971: 908, pod *Saco*); ženska haljina bez rukava (Skok, 1973: 188, pod *Saja*); ženski ogrtač (širok) (Poljanec, Matadova-Poljanec, 1987: 774, pod *Sak*).

III. Sak kao oznaka odjeće svećenika:

(...) arhiepskoe oblačenje: Mitropolita, sstava sa mesta, snimaeta sa sebja saka i vsja služebnaja odežda. (Slovar': 243, pod *Saka*); gornja odežda pravoslavnih episkopa (Klaić, 1988: 1186, pod *Sakos*).

IV. Sak kao oznaka puta:

(...) (zastarjelo) putna torba (vreća) (Poljanec, Matadova-Poljanec, 1987: 774, pod *Sak*); putna torba (Poljanec, Matadova-Poljanec, 1987: 774, pod *Sakvojaž*).

V. Sak označava pljačku i razaranje:

(...) pljačkanje, razaranje (Filipović, 1987: 956, pod *Sack*); the plundering of a place captured in war (Penguin, 1986: 817, pod *Sack*); pokolj, pljačkanje grada (Putanec, 1982: 796, pod *Sac*); osvojiti, zauzeti nasilno, porobiti, opljačkati (Radenković-Mihajlović, 1956: 488, pod *Sack*); pljačkanje, pljačka, grabež (Deanović, Jernej, 1956: 798, pod *Saccheggio*).

VI. Sak kao oznaka osobe koja čuva neke vrijednosti:

(...) blagajnik, rizničar (Hamm, 1947: 118, pod *Sakelar*); rizničar (Putanec, 1982: 796, pod *Sacellaire*); upravitelj, ekonom (Vinja, Musanić, 1971: 908, pod *Sacoime*), blagajnik (Hurm, 1959: 553, pod *Sackel-wart*); itd.

Tako bi se moglo nabrajati u nedogled, međutim mnogo značenja se preklapa s onima obrađenima kod termina torbe. Pojavljuju se oznake bogaćenja, siromašenja, lošeg odijevanja, moljenja (prošenja), itd.

Shematski ćemo razlučiti osnovna značenja termina sak:

= torba, vreća - džep - putna torba (vreća) - bisage

= ženski ogrtač - prostrani kaput, ogrtač, haljina - sako - prostrana jaketa - odjeća svećenika

= pljačka - bogatstvo - pitati, tražiti - blagajnik - rizničar

Prvi značenjski sloj je najjasniji i opće poznat; drugi je već obavijen velom primarnoga značenja; treći je apsolutno zagubljen. Drugi sloj je vrlo lako razlučiti ako se prisjetimo naziva jaketa, sako i sličnih koji označuju gornji odjevni predmet (prvenstveno u muškaraca). Značenje koje možemo iz toga niza razlučiti je *vreća okrenuta naopako s prorezom za glavu i ruke*.⁴⁴ Prepoznamo žensku odjeću ili onu koja se nosi u pokori, a koja se može prikazati novim značenjskim nizom: *vreća - pokora - žensko* i *vreća - pokora - isposnik*. Međutim, javlja se i drugo značenje: *vreća - bogatstvo - blagajnik* i *vreća - bogatstvo - muško*. Kroz jezični smisao, dakle, nastaje procjep koji vodi u dva pravca (u svakom slučaju, nepomirljiva). S jedne strane je muško - bogato - svečano a s druge žensko (isposničko) - pokorno - siromašno.

Kako pomiriti izraze *sak* i *blagajnik* ili *rizničar*. Sak je tkanina, platno; platno je u Južnih Slavena bilo jedno od platežnih sredstava (platno = platiti) i samim time bogatstvo. To potvrđuje i Gavazzi:

"Sasvim zasebno mjesto zauzimaju tekstilne vještine i proizvodi slavenskih žena. Prema arheološkim, etnografskim i jezičnim činjenicama iz ove grane kulture - napose prema onima, koje su se pojavile nakon što je N i e d e r l e obradio drugi dio 'Starožitnosti' - čitav je slavenski svijet u vrijeme prije razlaza zajednice bio velika narodna manufaktura tekstilija. Proizvodilo se dakako u prvom redu da se zadovolje vlastite potrebe, ali i s druga dva cilja: proizvodilo se platno kao platežno sredstvo (interno) a proizvodilo se i da bude prometano kod susjednih naroda i izvan slavenskoga prostora, premda je ta trgovina bila jamačno dosta ograničena. Proizvodnja naročitih vrsta slavenskih tkanina u ono je vrijeme vjerojatno bila na vrhuncu i obzirom na količinu i na kakvoću. Takav je zaključak nesumljivo opravdan po poznatom odlomku iz spisa Ibrahima ibn Jakuba o slavenskim (češkim) vrlo finim tkaninama mada se taj spis odnosi na 10. stoljeće, dakle na vrijeme više stoljeća nakon potpunog razlaza slavenske zajednice. Može se potpuno pouzdano reći da su Slaveni u svojoj prvobitnoj domaji obilno gajili lan i konoplju, da su imali sva potrebna pomagala za obradbu i dobivanje vlakana

44. Sasvim slučajno naišao sam na podatak o odijevanju ljudi iz Biblije. Opisujući košulju ili tuniku od vune ili platna, kaže se da je sličila "velikoj vreći: dugačak komad tkanine, presavinut po sredini, ušivenih stranica s otvorima za ruke i rasporem na presavinutom kraju, kroz koji se provlačila glava" (Alexander, 1980: 201). Zaista je ohrabrujuća spoznaja da još netko ima iste ili slične zamisli, koje su ipak kakva-takva potvrda ispravnosti mojega promišljanja.

jednako kao i za vunu, te da ta pomagala nisu bila primitivna (u strogom značenju ovoga izraza)" (Gavazzi, 1978b: 17).

Ovaj stav dopunjuje i proširuje Jelka Radauš-Ribarić, također jedna od velikih etnološkinja starije generacije (a po mome skromnome mišljenju i najveći živeći hrvatski etnolog), i drugim činjenicama:

"U svih je Slavena osnovna tekstilna sirovina od pradavnina bio lan. Prihvaćena je poslije i konoplja, koja ponegdje potpuno zamjenjuje laneno vlakno. Gotov proizvod načinjen od tih biljaka jest platno. Ono je u Slavena bio najznačajniji tekstilni proizvod; bez platna je život bio nezamisliv. Pretežno od platna izrađivana je odjeća i većina predmeta potrebnih u kući i u gospodarstvu. Zato se platno proizvodilo u velikim količinama, a briga i trud uloženi u njegovu izradu davali su mu posebnu cijenu. Sav trud uloženi u dugotrajni postupak glede pripreme lanenog vlakna, pređenja niti i izrade platna veoma se cijenio. No tako dobiveni proizvodi nisu se cijenili samo u idealnom pogledu, nego su imali i svoju stvarnu vrijednost, koja je u prošlosti predstavljala i samo sredstvo plaćanja. Arapski putopisac Ibrahim ibn Jakub izvještava o Pragu u 10. st. da *u toj zemlji upotrebljavaju tanke, kao sito tkane tkanine (...) u trgovini i obračunavanju. Komadi platna u njih su imetak i imaju ih pune škrinje. Za njih kupuju žito, brašno, konje, zlato, srebro i uopće sve.* Slično se potvrđuje i za nekadašnje Slavene na otoku Rujani (Rugen) na Baltiku (Niederle, 1925: 463, bilješka 3 i 464, bilješka 1).

Da je platno doista bilo sredstvo koje je u Slavena u kasnim oblicima trgovine zamjenom - tj. roba za robu - imalo, kao i krzno, kupovnu moć i utvrđenu vrijednost naznačuje i termin 'platiti'. 'Platiti' znači namiriti cijenu, a to se u Slavena, kao što smo vidjeli, obavljalo i 'platnom' (Niederle, 1925: 463, bilješka 2). Banatski Rumuni kažu 'pinze' (Maluckov, 1985: 146), a 'penz' na mađarskom znači novac pa je i to jedan od neposrednih dokaza za platno kao platežno sredstvo. Uz platno se u srednjem vijeku plaćalo i svežnjevima lana i lanenom pređom, njima su se namirivali porezi i podanička podavanja. O tome postoje brojni dokumenti i za Zapadne i za Istočne Slavene (Niederle, 1921: 333, bilješka 5).

No i u južnih Slavena podavanja u lanenom predivu bila su redovita praksa, kako se razabire iz urbara u Sloveniji i Hrvatskoj te iz Dušanova zakonika za Srbiju (Žigrović-Pretočki, 1880: 17; Makarovič, 1971; Radović, 1956: 29). I pod turskom vlašću podavanja su bila u lanenom sjemenu te u snopovima i povjesnima lana (Radović, 1956: 30).

I 'lukno', tj. daća što su je župljani godišnje davali u plodinama svom župniku sadržavala je i određeni broj lanenih snopića, a obaveza se odnosila na svaku udatu ženu (Mažuranić, 1908-1922, s.v. lukno; Lanović, 1914: 96). Koliko je taj običaj bio duboko ukorijenjen,

svjedoči činjenica da su se, npr. za područje Požeške županije u Hrvatskoj odredbe lukna iz 1769. g. održavale još u našem stoljeću (Lanović, 1914: 98). Riječ 'lukno' potječe još iz praslavenske zajednice (Skok, 1972, s.v. *lecati se*) pa i to dokazuje veliku starinu takvog načina namirivanja obaveza i njegovo tvrdokorno održavanje kroz vjekove.⁴⁵

Iz iznesenih podataka možemo zaključiti da su Slaveni pri dolasku u jugoistočnu Evropu izvrsno vladali vještinom tkanja i da su tkalački proizvodi u njihovom životu imali značajnu ulogu. U novoj postojbini oni su starosjedioce uglavnom slavizirali, a kulturne su se tekovine starog stanovništva i novih došljaka preslojile i međusobno ispreplele. Među kulturnim dobrima i tekstilni inventar pruža priliku da se razluči prastara balkanska tradicija od slavenskih značajki" (Radauš-Ribarić, 1988: 21).

I Josip Hamm u svojoj *Čitanci starocrkvenoslavenskog jezika* potvrđuje, na svoj način, povezanost platna i bogatstva, tj. plaćanja. Tako pod pojmom *riza* stoje napomene *odjeća, donja odjeća, platno*; pod *riz'nica* napomena *riznica*; pod *riz'no* napomena *haljina*, a pod pojmom *plat'* napomena *krpa* (Hamm, 1947: 117, 105).⁴⁶

Petar Skok se ne slaže da je korijen riječi *platiti* i *platno* identičan. *Platiti* je, po njemu, sveslavenska i praslavenska riječ. "Iz arapskih vrela saznajemo da su u 9. i 10. vijeku tkanine *plati* i *platke* bile vrsta novca kojim se plaćala druga roba. Za praslavenski korijen **plat-* u značenju 'solvere' nema paralela ni u baltičkoj grupi ni u ostalim indoeuropskim jezicima, gdje taj korijen ima drugo značenje (širok). Kod *platno* koje bi značenjski išlo ovamo, korijen nije identičan (...)" *Platno* je također sveslavenska i praslavenska riječ, "**polt-'no* je tkanina; metafora ili drugi

45. Da malo razjasnim pojam "lukno": "u praslavensko doba kotarica, pak mjera za žito, a u nslovenskome i sjeverozapadnijim krajevima nešto što plaćaju župljani župniku. Miklošić misli da je praslavenski oblik *lukmo*, ali prema nslov. *lokno* (što i on pominje) valja da je stari oblik bio *lakno*, a praslavenski *lonko* (ili *lonk'no*). Kako smo već kazali, riječ je praslavenska, isporodi nslov. *lokno* (u naj mlađemu smislu), rus. *lukno* - kotarica, drveni sud, češ. *lukmo* - kotarica, žitna mjera" (JAZU, 1904-1910: 218). Skok također govori o luknu pod napomenom *lecati se* (Skok, 1972: 281): "(...) Ovamo ide *lucanj* (Zagreb, 18. v.) 'luk na pletenoj košarici' i *lukno* (Prigorje, Posavina, Podravina) '1. mjera za žito 2. desetina crkvi, župnički bir' = slov. *lokno*. Nalazi se još u češ., ukr. i rus. Tu riječ posudiše Mađžari *lukma*. U pogledu razvitka značenja paralela mu je lat. *sportula* 'kotarica - porez'. To upućuje na primitivno podavanje u naravi, ne u novcu" (nap. S. B.).

46. Možda, ali samo kao pretpostavku, možemo *riz'no* povezati sa *risuljom*, travnatim ogrtačem za kišu, kojega je Dragica Cvetan-Žakula (promotrite samo kako se udato prezime gospođe Dragice uklapa u analitiku torbe) evidentirala u selu Petrovini kraj Jastrebarskog. Ujedno je *risulja* i naziv trave za izradu ogrtača (Cvetan-Žakula, 1992).

korijen, koji vidi u platiti ili možda posuđenica" (Skok, 1972: 678, 679). Iako nije priklonjen tome da platiti dolazi od glagoga plat, ostavlja mogućnost da su značenjski vrlo bliski.

Dakle, blagajnik je onaj koji čuva platno (tj. sak) te je i razumljiv naziv sakelar'. Shematizirajmo i ove pretpostavke:

platno - novac

platno - blagajnik

platno - sak

sak - novac

sak - blagajnik

sakelar' - blagajnik

Ova teorija ipak je igra značenja, koja duboko zadire u označeno, dok se smisao sasvim gubi u beskrajnu povijesti. Međutim, sve govori u prilog tome da je (jezična) veza uspostavljena na oba nivoa: bogatstvu, tj. stjecanju i čuvanju te siromaštvu, tj. pokori. Opozicijama muško - žensko neću se igrati, jer mi je to na ovome mjestu manje važno.⁴⁷

Pokoru vrše *uzvišeni* ljudi, rekao bih *sveti*. Možda nije slučajno da izrazi sakralno, sakrament, sacred, sacrifice i sl. imaju u korijenu riječ *sak* (*sac*). Svećenici kao prvobitna oznaka pokore i siromaštva, stavljaju se u istu liniju s ženama: i jedni i drugi nose "vreću", koja označava siromaštvo. Tijekom razvoja svećenicima se prišiva i suprotno značenje (koje je povezano s terminom torba) i prebacuje ih se u skupinu bogatih. Međutim, zadržali su odjeću - vreću, koja ih semiozom spaja s dubokim značenjem siromaštva.

Isposnički karakter torbe označavaju i atributi predočeni u *Leksikonu ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (1985: 619). Pod oznakom *hodočasnička* stoje naznake arkandeo Rafael (vođa malog Tobije), sv. Aleksije, sv. Jakov Stariji i sv. Rok, a pod oznakom *prosjačka* navedeni su sv. Aleksije, sv. Feliks Cantalicce i sv. Makarije Aleksandrijski. Na dva načina su povezani s temom ovoga rada:

1. torba je jedna od oznaka isposnika i na ovome nivou s isposničkom mantijom stoji u relaciji dvostruke metonimije (vidi gore). Torba i mantija imaju isti cilj - označiti nosioca. Funkcija torbe, pri tome, ovdje nije bitna i to je ostavljeno za neku drugu analizu;

47. Igra opozicijama može se i nastaviti, iako osobno držim ovakvu vrstu rada vrlo proizvoljnom. Ipak, na primjer:

torba - sac

krojeno - drapirano

odijelo - novac

džep - blagajnik; i dalje:

odijelo - vreća

svečano - pokora

muško - žensko. Napominjem da ovakva strukturalizacija za mene trenutno nema neku stvarnu analitičku vrijednost, te je, u kontekstu ovoga rada, treba zanemariti.

2. hodočasnik je onaj koji izbiva iz doma, koji putuje (usp. Armanda, 1991). Hodočasnik je, u neku ruku, i isposnik, a s druge strane je i "vjerski simbol (...) Pojam označuje čovjeka što se osjeća strancem u sredini u kojoj živi, u njoj je tek na prolazu u traženju idealnog grada" (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 193). Hodočasnik put putuje i tu se ponovo pojavljuje situacija udaljenosti od kuće, te svi oni navodi obrađeni u prošlim poglavljima.⁴⁸

Tri lika koja se pojavljuju u zapadnome kršćanstvu, sv. Aleksije, sv. Jakov Stariji i sv. Rok objedinjuju tri fenomena kojima se ovdje bavimo: torbu, šešir i štap; u jednoj osobi prikazani sa sva tri, uz dodatak hodočasničke tikvice i tzv. jakovske kapice koje neću detaljnije opisivati. Također, sva tri lika pojavljuju se kao hodočasnici, te ova oznaka još čvršće povezuje nabrojene fenomene.

*

Sv. Aleksija prikazuju kao hodočasnika asketu (slično sv. Roku) s putničkim štapom i tikvicom, s hodočasničkom školjkom na prsima, kako dijeli milostinju, ili pak kao bolesnika pod stubištem roditeljske kuće. (*Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Sveučilišna naklada Liber i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, str. 109*)

*

Aleksije Općenito ga slikaju kao (...) siromašna hodočasnika. (*J. Hall: Rječnik tema i simbola u umjetnosti, August Cesarec, Zagreb, 1991, str. 7*)

*

Jakov Stariji U Italiji se obično slika s hodočasničkim štapom, s plosnatom školjkom ("jakovska kapica) i tikvicom, što podsjeća na njegov put u Španjolsku, osobito u Compostelu, poznatu metu hodočasnika u srednjem vijeku.

48. Zanimljiv je opis hodočašća kao obreda prijelaza (rite de passage) koji je po Jasni Čapo najčešće njegovo interpretiranje. "Prema toj interpretaciji hodočašće obuhvaća tri ključna stupnja: *separaciju* (početak putovanja), *tranziciju* ili *liminalni* stupanj (put i boravak u svetištu), te *reinkorporaciju* ili *reagregaciju* (dolazak kući). U toj se perspektivi središnji stupanj, osobito putovanje, smatra glavnim sadržajem hodočašća. Liminalnost je toga stupnja razvidna iz sljedećih obilježja hodočašća: hodočašće je nešto iznimno, to je pohod drugačijemu i neredovitome, putovanje je svijet neizvjesnosti, rizika, nepoznatih ishoda i opasnosti, pri čemu je čovjek izložen različitim tegobama i naporima od kojih su neki dragovoljno nametnuti (pješačenje, post, uzdržavanje od pića, iz čega proizlaze umor, žeđ, glad i sl.).

(...) Ti elementi putovanja potiskuju griješna svjetovnog čovjeka, razvijaju krijeposti strpljenja, siromaštva, molitve i upornosti, što rađa duhom zajedništva i solidarnosti (...)" (Čapo, 1991: 19).

(Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Sveučilišna naklada Liber i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, str. 292)

*

Jakov Stariji 1. *Apostol* U kasnijoj pobožnoj umjetnosti drži hodočasnički štap, po kojem se obično razlikuje kad je u društvu s drugim svecima. 2. *Hodočasnik* (od 13. st.) Nosi hodočasnički šešir široka oboda i plašt. Sa štapa mu ili s ramena visi torbica ili hodočasnička tikvica za vodu. Njegov se osobiti atribut, školjka kapica ("jakovska kapica"), javlja na šeširu ili plaštu, ili na torbici. 3. *Vitez, svetac zaštitnik Španjolske* Jaše na konju držeći stijeg, a odjeven je kao hodočasnik, ili pak nosi oklop.

Podrijetlo "jakovske kapice" kao znaka kampostelskoga hodočasnika ima više različitih objašnjenja.

(J. Hall: Rječnik tema i simbola u umjetnosti, August Cesarec, Zagreb, 1991, str. 136, 137)

*

Rok U renesansnoj umjetnosti sv. Rok se redovito prikazuje u hodočasničkoj odjeći, s nazupčanom školjkom (jakovskom kapicom), torbom, štapom i tikvicom, podižući svoju haljinu i pokazujući kužnu ranu na svom bedru.

(Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Sveučilišna naklada Liber i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, str. 513)

*

Rok Kako je išao na put u Rim, Rok je općenito odjeven kao romar (hodočasnik) sa štapom i torbicom. Može imati i školjku jakovsku kapicu, kao hodočasničku oznaku, premda se ona, zapravo, primjenjuje, uglavnom, na one koji putuju u Compostellu u Španjolskoj, do svetišta Jakova Starijeg.

(J. Hall: Rječnik tema i simbola u umjetnosti, August Cesarec, Zagreb, 1991, str. 293)

*

Hodočasnik Štap simbolizira i kušnju izdržljivosti i odricanje.

(J. Chevalier, A. Gheerbrant: Rječnik simbola, Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987, str. 194)

*

Hodočasnik/hodočašće Amblemi su mu: štaka i zdjela ili tikva; klobuk širokog oboda; (...) za hodočašće u Rim, štaka i kapica sv. Jakova te ključevi sv. Petra.

(J.C. Cooper: Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola, Prosveta-Nolit, Beograd, 1986, str. 50)

Ovu uzajamnu povezanost na najbolji način oslikava Eco u knjizi *Ime ruže* tijekom diskusije Ubertina i Vilima: "-Tada će Bog morati poslati svoje sluge, Iliju i Henoha, koje je u zemaljskome raju još održao na životu, kako

bi jednoga dana omeli Antikrista, i doći će odjeveni u *vreću* (istaknuo S.B.) da proriču, i primjerom će i rječju propovijedati pokoru (...). 'Već su došli Ubertino', reče Vilim pokazujući svoju franjevačku *mantiju* (istaknuo S.B.)" (Eco, 1984: 77).

Vidimo da smo se, gledajući *još dublje u povijest*, ipak ponovo vratili na oznaku torbe (ili kako god sada taj fenomen nazvali) kao oznaku puta, putovanja, odnosno zanimanja.

Korijensko značenje termina *sak*, sa svim svojim konotacijama, ovdje je spomenuto tek zbog zaokruženosti slike o torbi i bitnije ne utječe na daljni rad. Upuštati se u dublje studiranje cijelog tog staroslojnog značenjskog korpusa (termina poput *sak*, *sakelar'*, *platno*, *platiti*, *plašt*⁴⁹ i druge), skrenulo bi nas na neke druge staze i rasplinulo u širinu i dubinu.

49. I ta riječ je srodna s temom kojom se trenutno bavimo: "(15. v., Vuk, Dubrovnik) = *plašč* (hrv.-kajk.) = *plašč* (čakavski), svesl. i praslav. **plask-j'*, 'Mantel'. *Plashtenka* (Golac, Istra) '1. široko platno, 2. uže'. Riječ je kulturna. Mađari posuđiše *palast*, Rumunji imaju izvedenicu koja nije potvrđena u slavinama: *plasca* 'Mantel'. Praslavenska je riječ izvedenica na -io od pridjeva koji je očuvan u polj. *plaski* 'plosnat, širok'. Da je taj postojao nekada i u hrv.-srp., dokazuje dalmatinski prilog *plaščimice* i *plašnjača*. Taj pridjev veže Brückner sa *ploha*, *ploča*, sa *plahta* i *plat*, Mladenov sa *plast*, *platno* i *plosk*" (Skok, 1972: 677). Josip Hamm pridodaje nekoliko navoda (Hamm, 1947: 105): *plat'* je krpa, *plasztanica* je fino platno, u koje su se umatali mrtvaci, a *plašt'* je ogrtač, plašt; Opća enciklopedija definira plašt kao "1. ogrtač bez rukava kojim se ogrću leđa i ramena, a nosi se iznad ostalog odijela ili haljine. Praoblik plašta, prostran komad grube tkanine, životinjske kože i sl., kojim su ljudi od pradavnih vremena ogrtali golo tijelo za obranu od vremenskih utjecaja, nalazi se manje-više kod svih naroda svijeta. U odjeći starih kult. naroda p. je ponekad bio i obilježje dostojanstva, simbol vladara (Egipat, Asirija). U ant. Grčkoj p. je dio redovne nošnje (...). Međutim, na Orijentu p. ostaje i nadalje oznaka vladara. To njegovo obilježje prenosi se u srednjem vijeku i u Evropu, gdje je p. na dvorovima od XIII do XV st. često simbol časti i investiture. U Francuskoj kraljevi darivaju visoke dostojanstvenike plaštem u znak posebnih privilegija. Ali već od XIII st. p. ulazi u žensku građansku odjeću kao putni p. za udate i starije žene (...). No, p. je stoljećima zadržao i svoje svečano obilježje u crkveno-liturgijskoj odjeći (biskupski pluvijal u kat. i mantija u ist. crkvi). (...) 4. u financijama (njem. Mantel), glavni dio vrijednosnog papira bez kojeg se ne može ostvariti nikakvo pravo koje proizlazi iz vrijednosnog papira (...)" (Opća enciklopedija, 1980: 452). "Plašt, ogrtač, pelerina, kapuljača i kazula (misnica), sva kružna odjeća koja u vrhu ima otvor, podsjeća na kupolu, šator kolibu ili okruglu kućicu, s otvorom koji služi kao dimnjak. Najvjerojatnije posjeduje *usponski i nebeski simbolizam*; svećenik koji takav plašt ili misnicu odijeva *obredno se nalazi u središtu univerzuma, poistovijećen s osi svijeta, budući da je plašt njegov nebeski šator, a glava mu je u onkraju gdje se nalazi Bog, čiji je on predstavnik na zemlji*" (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 510).

7.1. IV. dodatak: rječnik pojmova vezan uz fenomen torbe

Rječnici iz kojih su crpljeni podaci mogu se podijeliti po vrsti i kvaliteti. Ima ih nekoliko vrsta: dvojezični ili višejezični (ti su istina rijetki); etimološki, opisni (istojezični); enciklopedijski i leksikonski; frazeološki i dr. Najkvalitetniji i nesumljivo najvrijedniji su oni istojezični, od kojih moram naglasiti hrvatske rječnike. Hrvatski jezik je dosta dobro pokriven rječnicima iako mu nedostaje jedan kvalitetan novi etimološki rječnik.

Engleski i ruski jezik, kako sam na početku rada već istaknuo, obrađeni su vrlo dobro i u ogromnom obimu. Vratimo se ipak na hrvatske rječnike. Oni imaju "veliku podršku" u srpskima, s kojima su prirodno srodni. Primjetiti ćete da su stariji rječnici zanimljiviji za ovu temu jer se više baziraju na "narodnom-pučkom" jeziku, nego na književnim primjerima. Apsolutnu prednost na ovome popisu dajem leksikografima 16. i 17. stoljeća Faustu Vrančiću, Jakovu Mikalji, Juraju Habeliću i Ivanu Belostencu (vidi Vončina, 1973: iii, Jonke, 1992).

Neki rječnici, kao oni koji obrađuju simbole ili ikonografiju, možda i ne spadaju u ovakav prikaz, ali su ipak uvršteni jer na svoj način oslikavaju fenomen torbe. Neki primjeri vađeni su iz knjiga, kojima rječnici nisu primarni ali ipak daju doprinos analizi. Izbor pojmova i razjašnjenja iz 84 rječnika (ubrajajući tu i tomove pojedinih rječnika), koliko sam ih sabrao, zorno će prikazati sve ono o čemu je prije bilo govoreno: džep, vreća, torba, kesa, sak i dr.

*

jaketa (*tal.*) gornji dio uobičajena građanskog odijela; sako

jakna (*tal. fr. njem.*) gornji dio ženskog kostima, daka, kaputić

sako (*tal.*) kratak muški kaput, gornji dio muškog odijela ili ženskog kostima

torba (*orij.*) predmet u kojem se nose potrebne stvari (spisi, pribor za higijenu itd.), ob. se nosi o ramenu ili u ruci (*putna -a, -a za spise*); **ispasti (iskočiti) vragu iz -e**; **nositi glavu u -i** biti izložen velikoj, smrtnoj opasnosti; **sto puta mimo -e jednom će u -u** nikada ne treba gubiti nadu, očajavati; **teška je prazna -a** teško je kad se nema što jesti

torbar 1. onaj koji izrađuje i prodaje torbe 2. onaj koji nosi raznu robu i prodaje po sajmovima ili po seoskim kućama; pokućarac 3. tobolčari

torbariti 1. prodavati kao torbar 2. obilaziti prodajući intelektualne usluge; raditi samo za zaradu

torbarski 1. koji se odnose na torbare 2. kao torbar, na način torbara

torbetina *pejor.* od torba (velika torba)

torbica 1. *dem.* od torba; manja torba 2. manja torba za priručne stvari

(*V. Anić: Rječnik hrvatskoga jezika, Novi Liber, Zagreb, 1991, str. 236, 637, 742*)

*

torbica Ledertasch, Hirtentasch

pastirska torba Hirtentasche

aržat, torba Tasche

(A. Baš: *Opisi oblačilnega videza na slovenskem v 17. in 18. stoletju*, SAZN, Ljubljana, 1989, str. 81, 85, 87)

*

bulga torba, torbicza, biszage

ašcopera sakely, bišzage, torbicza, mošnya iz koše košzmate

hippopera torba

mantica biszage, putna torba

manticula bišzašicze, putna torbicza

pera torba, taska

saccaria vrecharia, vrecharštvto, šaklyaria, šaklyarstvo

saccarius vrechni, šaklyeni; vrechar, šaklyar, vrecho- teršecz

sacculus saklyich, vrechicza; moššnyicza

sacciperium saklich, torbicza; velika torba kot vreche

sacco chez vreche czedim, preczejam

sacconia obrišzach, kerpa, kumšze kay brišše

sacculus vrechicza, šaklich, moššnicza, šepecz, šepk

saccus šakely, vreche, vrechya

(J. Bellosztenecz: *Gazophylacium Latino-Illyricorum, Zagrabiae, 1740, str. 197, 135, 631, 762, 887, 1070*)

*

sakely saccus

saklynecz sacculus, sacculus. iz koše teleche košzmate za put

torba pera, mantica, bulga

torbichicza perula

taska košnata perula

vrecha saccus

(J. Bellosztenecz: *Gazophylacium Illyrico-Latinum, Zagrabiae, 1740a, str. 473, 533, 544, 581*)

*

torba sac torba za preko ramena saccoche

vreća sac

(N. Benini, E. Horetzky: *Francusko hrvatski ili srpski i hrvatsko ili srpsko francuski džepni rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1989, str. 369, 383*)

*

sacco sacconis, insaccatore

sacco as, avi, atum, are, colare, far pasare attraverso un sacchetto

sacculus sacchetto, sacchettino; borsellino

saccus sacco; sacco di grano, sacco di danaro

(G. Campanini, G. Carboni: *Vocabolario Latino-Italiano e Italiano-Latino, G.B. Paravia & C., Torino-Milano-Firenze-Roma-Napoli-Palermo, 1933, str. 608*)

*

sack (eng.) vreća (hrv.), sack (šved.), zak (nizoz.), sack (njem.), sac (fran.), sacco (tal.), saco (španj.)

(*Capitol Concise Dictionary, From and To: English, Swedish, Dutch, German, French, Italian, Spanish, Croatian, Spektar-Capitol Publishing House, Zagreb-Bologna, str. 268*)

*

thaila bag, sack, haversack, wallet

thaili money bag; small bag, pouch, pocket

(*M. Chaturvedi, B.N. Tiwari: A Practical Hindi-English Dictionary, National Publ. House, New Delhi, 1978, str. 300*)

*

vrećica vrećica živih, taj zagonetni izraz pojavljuje se samo jednom u Bibliji, u Samuel I, 25, 29 ... Vrećica označuje mjesto na kojem se čuva *princip života*, uz očitu konotaciju spasenja (vidi Knjiga Sirahova, 6, 16). ... temeljno značenje je zaštita i spasenje što ih pruža Bog. Ta je slika imala dugu povijest, od biblijske epohe do naših dana, ponavljajući se u kulturnim i pogrebnim tekstovima:

- među prvima je, primjerice, pjesma iz kumranskih tekstova u kojoj se potvrđuje povjerenje psalmista u Boga za vrijeme progona. Evo toga teksta (I Q Hodayoth, 2, 20):

Zahvaljujem ti, o Gospode!

Jer ti si dušu moju stavio u vrećicu živih

i zaštitio si me

od svih zamki ponora;

- a brojni židovski pogrebni natpisi, poglavito u sjevernoj Njemačkoj, i danas svjedoče o ustrajnosti te nade u Boga i preko granica ljudskoga života.

(*J. Chevalier, A. Gheerbrant: Rječnik simbola, mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987, str. 765, 766*)

*

dalmatika kršćanska tradicija: svećenička služba, dio đakonske odjeće; spasenje; pravda; nosi se u prazničnim prilikama. Budući da ima oblik križa, predstavlja Kristovo stradanje i također je amblem sv. Lovre, sv. Stjepana, sv. Vinka i sv. Leonarda. Sakos u istočnoj crkvi, a koristi je i britanski suveren pri krunisanju.

vreća tajnovitost; sadržavanje; skrivanje; vjetrovi; Eol ima vreću vjetrova. Vreća keltskog boga mora Menenona sadržavala je sva blaga svijeta.

(*J.C. Cooper: Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola, Prosveta-Nolit, Beograd, 1986a, str. 32, 188*)

*

zobnica, zovnica od praslav. "zobati", torba sa hranom (zob) koja se konju objesi o vrat

(V. Čulinović-Konstantinović: *Izrazi, u: Aždajkinja iz Manite Drage /običaji, vjerovanja, magija, liječenja/, Logos, Split, 1989, str. 212)*

*

čobanska torba ili torbica capsella bursa pastoris

čpag gjep u suknje, theca. u naše vrijeme i u Vukovu rječniku. Postanjem po Daničiću od korijena skap, grabiti, grtati, hvatati, stsl. č'pag'

ćesa kesa, crumena, sacculus, tur. kese, kise

(Đ. Daničić: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, dio II, JAZU, Zagreb, 1884-1886, str. 56, 77, 133)*

*

nositi glavu u torbi essere in gran pericolo, mettere a repentaglio la vita

(M. Deanović, J. Jernej: *Hrvatskosrpsko-talijanski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1956, str. 165)*

*

džep tasca, saccocia

džepar borsai(u)olo

torba borsa

torbak borsa

torbar (*izrađivač torbi*) fabbricatore di borse, borsaio; (*pokućarac*) merciaio ambulante, mercante girovago

torbariti torbarim fare il merciaio ambulante, andare attorno a vendere

torbetina borsona, borsaccia

torbica borsetta; *putna* - borsetta da viaggio

vreća sacco; (*fig.*) *našla - zakrpu* ha trovato il suo simile (o un par suo); *kupiti mačka u -i* comprare la gatta nel sacco

vrećetina saccone

vrećica sacchetto, sacchettino

(M. Deanović, J. Jernej: *Hrvatsko-talijanski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1991, str. 170, 959, 1055)*

*

saccheggiare (o)pljačkati, (o)plijeniti; (po)harati

saccheggiatore pljačkaš

saccheggio pljačkanje, pljačka, grabež

sacco *un sacco di straci* jedna vreća od dronjaka, = *persona mal vestita* osoba loše odjevena, čovjek u dronjcima

tasca džep; špag; (*borsa*) kesa; torba

borsa kesa, novčarka, novčanik; torbica; torba (za spise)

... *aver piena la borsa* imati pune džepove, biti bogat; *buona borsa* biti bogat

(M. Deanović, J. Jernej: *Talijansko hrvatski ili srpski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1990, str. 122, 798, 799, 935)*

*

torba bag; (*ženska*) handbag, purse; (*za alat, potreštine*) kitbag; (*vojnika uz bok*) haversack; (*prosjaka*) wallet; (*vojnika na leđima*) knapsack; (*đaka*) satchel; (*mreža*) reticule

vreća sack, bag

(*M. Drvodelić: Hrvatsko ili srpsko engleski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1989, str. 730, 797*)

*

suma torba; hodit' s sumoj / žebrać, chodzić na žebru (z torbami, o žebranym, proszonym chlebie)

sumka torba, sak, sakwa

(*J.H. Dworecki: Podreczny słownik rosyjsko-polski, Wiedza powszechna, Warszawa, 1980, str. 771, 772*)

*

džak vreća

jaketa muški kratki kaput u Dalmaciji; kratki ženski kaput od baršuna u Crnoj Gori

Sakalibi arapski naziv za Slavene (nastao potkraj 7. st.)

saketa torba, kesa, vrećica

sako kratki muški kaput

žaket vrsta svečanog muškog kaputa za prijepodnevna primanja

(*M. Filipović: Rječnik stranih riječi, Zadružna štampa, Zagreb, 1988, str. 91, 168, 313, 381*)

*

bags hlače

bag labavo visjeti, biti širok (odijelo); uloviti; zaposjesti; ukrasti

baggage nevaljala žena, drska djevojka

sack 1. vreća, kesa; listonošina torba; vrećica za novac 2. prostran kaput, ogrtač, haljina, kratak kaput zaobljen na donjem dijelu

sack-cloth tkanina za vreće, prteno platno; pokajnička kostrijet

sacking tkanina za vreće, juta, komad toga materijala

(*R. Filipović i dr.: Englesko-hrvatski rječnik, Zora, Zagreb, 1955, str. 63, 858*)

*

bag in bottom of bag - kao posljednje sredstvo; bag and baggage - sa svim (svojim) posjedom; to make a good bag - imati dobru lovinu; uloviti; ukrasti

baggage nevaljala žena, drska djevojka

bagman trgovački putnik

sac kesa, kesica, tobolac, vrećica

sack vreća, kesa; prostran kaput, ogrtač, haljina; to hold the sack - biti ostavljeni na cjedilu

sack pljačkanje, razaranje

(*R. Filipović: Englesko-hrvatski ili srpski rječnik, Školska knjiga i Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987, str. 69, 955, 956*)

*

baggage as applied to the belongings that a person travels with on land, the word is an americanism for luggage

sac is a medical and biological word, not a dressmaker's or tailor's

sack dismiss(al), having been on record for a hundred years, may claim promotion from the slang to the colloquial class

sac(que) for the garment, sack is the right form. The other spellings are pseudo-French, wrong in different degrees: there is no French word *sacque*; there is a French word *sac*, but it is not, as the English sack is or has been, the name for a particular garment

(H.W. Fowler: *A Dictionary of Modern English Usage*, Greenwich House, New York, 1983)

*

sako Veoma obično *sako*. - Iz njemačkoga *Sakko*, gdje je ta riječ nastala kao tobože talijanska (s -o), a izvor bi moglo biti engl. *sack-coat* (to drugo može biti i pravi izvor, sudeći po izgovoru).

Engl. *sack* (i *sac*, *sacque*) sa značenjem "široka ženska haljina" (pa onda dalje, u XIX. stoljeću, "kratak muški kaput") zapravo je riječ *sack* "vreća".

Engl. *sack* "vreća (stengl. *sacc*) posuđenica je iz lat. *saccus* "vreća" (roman.: rum. *sac*, tal. *sacco*, sardin. logudor. *sakku*, retoroman. engadin. *sak*, furlan. *sak*, fr., prov., katal. *sac*, šp., port. *saco*), što je iz grč. *sakkos*, *sakos* "vreća" (i "haljina").

U grčkom je to posuđenica iz nekog semitskog jezika, usp. hebr. *saq*, asir. *šaqqu*. - Usp. arap. *šakk* "prsni oklop", iz čega su šp., port. *jaco*, a iz toga onda fr. *jacque de mailles* "košulja od žice", tal. *giaco*. - Iz francuskog je nj. *Jacke*, iz toga *jakna*.

Od lat. *saccus* jest tal. *sacco*, iz čega je, kroz turski, *saka* "ogrtič".

U našem je jeziku *sak* "vreća" (te dalje "vreća na mreži", "mreža", "košara" itd.) balkanizam (vjerojatno iz balkanskog latinskog, usp. rum. *sac*, alb. *sak* itd.)

Iz nj. *Sack* (što je, kako je i s drugim germanskim ekvivalentima, iz lat.) jest mađ. *zsak*, iz čega je džak. - Iz njemačke umanjene *Sackel* jest kajk. *žakelj* (usp. sln. *žakelj*).

vreća Od psl. **vertja*: mak. *vreka*, sln. *vreča*. - Usp.

**vertje* sr. u stč. *vrece*, slč. *vrece*, r. *veret'e* (vrsta gruba platna) te **vertišče* (hrv. *vretište*, *vretišće*, *vrićišće* "kostrijet", usp. stsl. *vretište*, bug. *vretište*, r. *veretišče*).

Srodne su riječi p. *wor*, *worek* "vreća", nadalje grč. *aorte* "mijeh, vreća, cijev" (iz toga intern. *aorta*), lit. *virtine* "uzao, čvor" - više v. npr. u *vrata*. Dakle vreća bijaše izatkana, ispletena, da se može zatvoriti.

(A. Gluhak: *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb, 1993, str. 538, 539, 682, 683)

*

bag 1. a nonrigid container made of fabric, paper, leather, etc., with an opening at the top that can be closed; sack 2. the amount a bag holds 3. a piece of hand luggage 4. a woman handbag; purse 7. an udder or sac 9. (slang) an unattractive woman

baggage 3. a) formerly, a prostitute b) a saucy girl

sack 1. a) a bag, esp. a large bag of coarse cloth, for holding grain, foodstuffs, etc. 2. a loose-fitting jacket or dress 4. (slang) a bed, bunk, etc.

sackcloth 1. same as sacking 2. a rough cloth worn as a symbol of mourning or penitence

sacking a cheap, coarse cloth of flax, hemp, jute etc., used esp. for sacks

(D.B. Guralnik /ed./: *Webster's New World - Large Print - Dictionary of the American Language*, Simon & Schuster, Inc, New York, 1979, str. 54, 656)

*

bag sack or pouch; the amount of game caught or killed; (Brit. colloq.) trousers; (slang) an unattractive woman

bagged, bag'ging to seize; capture; to kill in or as in hunting

baggage formerly, a prostitute or wanton; a saucy, impudent, or lively girl

bagging cloth for making bags; sacking

baggy hanging loosely; unpressed

sacular like a sac

sacule a small sac

sack a short, loose-fitting jacket worn by women

sackcloth coarse, rough cloth, orig. made of goats' hair, worn as in Biblical times and with ashes sprinkled on the head, as a symbol of mourning or penitence

sackcoat a man's loose-fitting, straight-backed coat, usually part of a business suit

sacker a person who sacks; plunderer

sacker a person who makes or fills sacks

sacque a baby's jacket

(D.B. Guralnik /ed./: *Webster's New World Dictionary of the American Language*, Prentice Hall Press, New York, 1986, str. 104, 1251, 1252)

*

Brigita Švedska (oko 1304-1373) hodočasnički štap s putnom torbom aludira na njezina putovanja u Rim i Svetu zemlju

hodočasnik Nosi štap. *Torbica* mu, ili prtenjača (uprta, uprtnjača), visi s njega ili s ramena. Osobit mu je atribut školjka kapica koja mu visi sa šešira, torbice ili odruguda. I *Brigita Švedska* može imati hodočasnički štap i torbu.

torbica koja visi o ramenu ili o štapu, atribut je hodočasnikov. Uprta, koja je služila za prošnjju milostinje, atribut je kapucina *Feliksa iz Cantelicea*. *Perzej* nosi čarobnu torbicu u kojoj drži Meduzinu glavu.

(J. Hall: *Rječnik tema i simbola u umjetnosti, August Cesarec, Zagreb, 1991, str. 38, 39, 117, 340*)

*

moš'na mošnjja, putn. torba

račica spremnica, kesa

sakelar' blagajnik; rizničar (sakkelarios)

(J. Hamm: *Rječnik, u: Čitanka staroslavenskog jezika s rječnikom, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1947, str. 96, 117, 118*)

*

đavo je u torbi der Teufel ist los; die Holle ist los; der Teufel ist im Spiel

đavolu u torbu otići zum Teufel gehen; zur Holle gehen (fahren)

iskočiti đavolu iz torbe mit allen Hunden gehetzt sein; mit allen Wassern gewaschen sein; es faustidck (knuppeldick) hinter den Ohren haben

ispasti đavolu iz torbe mit allen Hunden gehetzt sein; mit allen Wassern gewaschen sein; es faustdick (knuppeldick) hinter den Ohren haben

baciti glavu u torbu sein Leben aufs Spiel setzen; seine Haut zu Markte tragen; seinen Kopf (seinen Hals) riskieren; Kopf und Kragen riskieren

biti s glavom u torbi sich in Lebensgefahr befinden; seine Haut zu Markte tragen

glava je komu u torbi Leben steht auf dem Spiel; Leben ist in Gefahr

metnuti glavu u torbu sein Leben aufs Spiel setzen; seinen Kopf (Hals) riskieren; Kopf und Kragen riskieren; seine Haut zu Markte tragen

nositi glavu u torbi sich in Lebensgefahr befinden; Leben steht auf dem Spiel

staviti glavu u torbu seinen Kopf (sein Leben) riskieren; sein Leben aufs Spiel setzen; Kopf und Kragen riskieren

uvaliti komu crn kolač u torbu Schaden zufügen

metnuti komu crn komad u torbu Schaden zufügen

dotjerati do torbe au den Bettelstab kommen

gladan kao sljepačka torba hungrig wie ein Wolf; immer hungrig

imati koga u torbi in der Tasche haben

iskočiti komu iz torbe wie aus dem Gesicht geschnitten sein

iskočio je netko vragu iz torbe ist mit allen Wassern gewaschen; ist mit allen Hunden gehetzt

skočio je netko vragu iz torbe ist mit allen Wassern gewaschen; ist mit allen Hunden gehetzt

(R. Hansen, J. Matešić, J. Peterman, S. Rittgasser, M. Steiger, I. Zimanji-Hofer: *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik, Nakladni zavod MH-Verlag Otto Sagner, Zagreb-Munchen, 1988, str. 108, 119, 121, 124, 125, 129, 216, 219, 595, 644, 645*))

*

bag container made of flexible material (paper, cloth, leather) with an opening at the top, used for carrying things from place to place: *money-bag, travelling-bag, handbag, kitbag, tool-bag, mailbag*

sac bag - like membrane enclosing a cavity in an animal or plant
sack 1. large bag of strong material (e g coarse flax, hemp, stiffened paper) for storing and carrying heavy goods; - *cloth* coarse material made of flax or hemp; - *cloth and ashes* a) regret for wrongdoing, penitence; b) mourning; 2. short loose dress

sack (of a victorious army) plunder violently (a captured city, etc.)
(A.S. Hornby: *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, Oxford University Press, Oxford, 1974)

*

bags trousers

bagman commercial traveller

bag take; hang loosely, looking like a cloth

baggage saucy girl

sack lady's loose gown

sachet small perfumed bag

(A.S. Hornby, E.V. Gatenby, H. Wakefield: *The Advanced Learner's Dictionary of Current English*, Oxford University Press, London, 1963, str. 64, 872)

*

sackel-wart blagajnik

(A. Hurm: *Njemačko-hrvatskosrpski rječnik, s gramatičkim podacima i frazeologijom*, Školska knjiga, Zagreb, 1959, str. 553)

*

mešok džak, vreća, torba; nespretnjaković; vezana vreća

sakvojaž putna torba

suma torba, *hodit' s sumoju* prositi; *dojti do sumy* doći do prosjačkog štapa

sumka torba, torbica, tašna

sumočka torbica

torba torba, vreća

(S. Ivanović, I. Petranović: *Russko-serbskohorvatskij slovar, Russkij jazyk*, Moskva, 1981, str. 274, 557, 614, 615, 628)

*

bursa (u Dubr. u gradu, a u okolici *ćesa*) borse, beutel, crumena, tobolac

kesa beutel, crumena, sacculus: Ako smo mi braća, nijesu nam *kese* sestre.

(F. Iveković, I. Broz: *Rječnik hrvatskoga jezika, sv. I*, Zagreb, 1901, str. 120, 523)

*

torba grudnjača, obramica, prtenjača, račarica, strunjara, štenara, uprta, uprtnjača, užinara; Tu *sprtiše torbe prtenjače*, otvoriše drvene čuture. Iz *toraba* ploske povadiše. Svaki stane *svoju torbu prtiti na legja*. David izabra na potoku pet glatkih kamena, i *metnu ih u torbu pastirsku*. Doćerao *do torbe!* (do prošnje)

torbar koji u torbi na legjima nosi rubu po selima te prodaje

torbetina Jao moje povsamce! kuda ćeš se povlačiti, po brdina po dolina, po slepačkim torbetina! po slepačkim torbetinam'; *takva augm. kod* babetina

torbice darovi koje po isprosu mladoženjina kuća šalje djevojačkoj i djevojačka mladoženjinoj; darovi koje punica nosi kad ide u pohode i kad joj kći rodi prvo dijete

torbonoša Harambaše zemlju poharaše, *torbonoše* blago odniješe.; *koji torbu nosi, n. p. u hajduka: Ako bio torbonoša, bio majci živ! Koji su bili torbonoše, oni su sad harambaše.*

torburina *takva augm. kod* baburina

(*F. Iveković, I. Broz: Rječnik hrvatskoga jezika, sv. II, Zagreb, 1901a, str. 580*)

*

džep (tur.) tasche, (austr.) sack

torba tasche, *bisage* quersack, *prosjačka* bettelsack

torbak tasche, beutel; *vreća* sack

torbar (koji torbari) hausie'rer, (koji pravi torbe) taschner

vreća sack

(*B. Jakić, A. Hurm: Hrvatsko-njemački rječnik, s gramatičkim podacima i frazeologijom, Školska knjiga, Zagreb, 1991, str. 133, 1067, 1171*)

*

džep čpag

vreća (ist. i juž.) sack, saccus (prava je vreća od vune, ako je od prtišta onda se zove *džak*; ako li od kostrijeti onda je *arar*; arar i vreća jednake su veličine, a džak je uzak i dugačak. Sve ovo razlikuje se od torbe po tome što je ona manja i što ima povraz ili uprte).

kesa beutel, scrumena, sacculus: Ako smo mi braća, nijesu nam *kese* sestre.

torba tornister, pera

torbak (u Hrv.) vunena šarena torba koju ljudi nose o vratu. Torbak onamo nosi gotovo svaki čovjek, i u mnogijem mjestima po torbacima poznaju se ljudi koga su zakona: (čini mi se) hrišćani imaju plavetne torbake a kršćani crvene.

torbar koji u torbi na leđima nosi rubu po selima te prodaje, kramer

torbica u Crnoj Gori govori se mjesto *torba*, i za to se onamo govori i *torbičina*

torbadža u Hrv.

torbonoša 1. Arambaše zemlju poaraše *torbonoše* blago odniješe 2. (u Srijemu) na plugu u osovini usađen kao račvast kolac, o kome se vješa torba i ostalo koješta

(*V. S. Karadžić: Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima, Beč, 1852, str. 75, 268, 744, 831*)

*

torba pojśc z torbami = wyjśc na žebraka

(*J. Karłowicz, A. Krynski, W. Niedzwiedzki: Słownik języka polskiego, tom. VII, Warszawa, 1919, str. 83, 84*)

*

bagaża franc. (bagage) prtljaga; ološ, bagra, fukara

bagra fukara, banda

borša (borsa) novčarka

boršin tal. (isp. borsa - torba) torba, kesa; džep

džep tur. (džeb) prorez na odjeći izrađen u obliku vrećice u kojem se nose sitnije stvari; naš izraz: špag

kesa tur. (kese) torba, torbica; mošnjja; *kesast* - nalik na kesu; *kesat* - tko ima veliku kesu, bogat; *kesaroš* - isto što i džepar

sak saka tur. (sak) 1. krošnje za nošenje slame (dva savijena pruta isprepletana konopcima); tralje, mrežale; 2. vrsta ribarske mreže, "vlak"

saka tur. (iz tal. sacco) ogrtač što ga nose starci

Sakalibi (Sakalibah) arapski naziv za Slavene

sakati maked. željeti, iskati (nekoć i u našem jeziku)

saketa saketa tal. (sacchetta) 1. torbica, kesica; vrećica; 2. salveta, ubrus, maramica, rupčić

sako sakoa tal. (sacco, eng. sack) kratki muški kaput

sakos grč. gornja odežda pravoslavnih episkopa

saktihla njem. (sack-džep, Tuchlen-rupčić) džepna maramica, rupčić za nos

šarpelj franc. (echarpe) seljačka kožna torba što se nosi preko ramena, jandžik

(*B. Klaić: Rječnik stranih riječi, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1988, str. 135, 189, 336, 685, 1186, 1187, 1288*)

*

sak 1. mreža za faćanje riba, 2. torba za na pazar

saka hteti (ima želba za nešto, čuvstvuva potreba od nešto) ako sakaš, dođi so nas

torba pitačka torba prosjačka torba; (fraz.) stavi (klade) si ja glavata v torba metnuti glavu u torbu; prav e kako jaže vo torba (iron.) prav (je) kao uže u vreći; sekoe mesenje torba tresenje smisao: živeti od danas do sutra

(*B. Koneski: Rečnik na makedonskiot jazik, tom III, Skopje, 1966, str. 136, 390*)

*

čanta (tur.), čanta (bug.), čanta (mak.), conte (alb.), bag (engl.)

kese (tur.), kesija (bug.), kese (mak.), qese (alb.), bag (engl.)

torba (tur.), torbe (alb.), sack (engl.)

(*C. Kramer: The Use of Turkisms in Balkan Languages as Reflected in Kostantinov's Novel Baj Ganjo, Zeitschrift fur Balkanologie, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, g. 28, br. 1/2, 1992, str. 52, 55, 57*)

*

sakka torba, torbica

sakkaki sako, žaket

sakki vreća

sakkos vreća, džak; žaket

sakkoula vreća; torba, tašna

tsanta torba, tašna

(E. Kraus-Srebrić, Z. Gačić: *Rečnik srpskohrvatsko-grčki i grčko-srpskohrvatski, Naučna knjiga, Beograd, 1988, str. 234, 254*)

*

Handbags The lady's handbag is counterpart of the man's pocket. It has gradually become an indispensable part of female dress and is made of the most varied materials. The material, shape and size is dictated by the frequently changing fashion.

(L. Kybalova, O. Herbenova, M. Lamarova: *The Pictorial Encyclopedia of Fashion, Hamlyn, London-New York- Sydney-Toronto, 1972, str. 471*)

*

glava čovječja u torbi Judita (Halofernova glava)

kesa Juda; sv. Antun; sv. Antun Firentinski; sv. Matej; sv. Siksto (papa, koji je đakonu Lovri predao crkveno blago); sv. Toma iz Villanove (tražio je milostinju);

- tri kese ili zlatne kugle: sv. Nikola Barski

o vratu: škrtost (*Avaritia*); lihva; Šimun (čarobnjak koji je od sv. Petra htio kupiti moć raspravljanja s Duhom Svetim, i odatle *simonija* - trgovina svetim stvarima)

torba Judita; *hodočasnička*: arkandeo Rafael (vođa malog Tobije), sv. Aleksije, sv. Jakov Stariji, sv. Rok; *prosjačka*: sv. Aleksije, sv. Feliks Cantalicce, sv. Makarije Aleksandrijski; *sa zlatnicima*: Agej prorok

(*Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Sveučilišna naklada Liber i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, str. 604, 606, 619*)

*

sakos i pozniiji **sakkos** vreća, haljina

(N. Majnarić, O. Gorski: *Grčko-hrvatski ili srpski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1983, str. 374*)

*

đavo je u torbi veliko je zlo, velika je nevolja/zbrka. Taj naš oficir pošto-poto mora u šake. Odjutros je đavo u torbi, više nema šale.

đavolu u torbu otići propasti, nestati. Mislio je u sebi da će za te novce (za koje je držao da su već gotovi da odu đavolu u torbu) biti najbolje da sada kupi što korisno u kuću.

iskočiti (ispasti) đavolu iz torbe biti vrlo prepređen, snaći se u svakoj situaciji. Čuvaj se njega. To je čovjek koji je đavolu iz torbe iskočio.

ispasti đavolu iz torbe

glava je (komu) u torbi biti/nalaziti se u životnoj/u smrtnoj opasnosti. Glava je uvijek u torbi kad tražite neko konačište; Što znači "odnijeli", ah, da, tako, ranjenog? Prebitog, u krvi, moja je glava u torbi...

metnuti, metati (baciti, stavljati, staviti) glavu u torbu *izlagati se/izložiti se velikoj/smrtnoj opasnosti, riskirati život*. Sve ću pokušati ... pa makar metnuo glavu u torbu; Ja sam svoju glavu odavno bacio u torbu, i sad već tuđu nosim; Poneka očajna udovica, opterećena sitnom djecom, stavljala je glavu u torbu i zaboravljajući na svaki strah odlazila je s djecom u svoj spepeljani džemat.

metnuti glavu u torbu

nositi glavu u torbi *biti/nalaziti se u životnoj/u smrtnoj opasnosti*. Tko ide šumom, nosi glavu u torbi; Tko me je čuvao, kad sam se verao kroz njemačke strane, noseći glavu u torbi?

dotjerati do torbe *postati prosjak, jako osiromašiti*. Već je rasprodao pola imanja i ako tako nastavi jednoga će dana dotjerati do torbe.

đavo je u torbi

đavolu u torbu otići

gladan kao sljepačka torba *veoma gladan, uvijek gladan*. Kod mesa bijaše doktor još uvijek gladan kao sljepačka torba...

glava je (komu) u torbi

imati koga u torbi *imati koga u vlasti/u rukama*. Neće on ni pisnuti o našem planu, jer ga imam u torbi, znam sve o njegovom privatnom životu.

iskočio (skočio, utekao) je netko vragu iz torbe (iz mreže) *biti jako obijestan; biti nestašan/vragoljast/prepreden/snalažljiv*. Vi ste vragu iz torbe iskočili; Taj je momak skočio vragu iz torbe...; Ono je vragu iz torbe skočilo; Od težaka slušao je toliko puta, da je vragu iz mreže utekao.

iskočiti komu iz torbe *biti sličan komu*. Eh, ti si zbilja iskočio svom djedu iz torbe.

metnuti (uvaliti) komu crn komad u torbu

uvaliti komu crn kolač u torbu

(*J. Matešić: Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika, Školska knjiga, Zagreb, 1982, str. 121, 122, 137, 141, 143, 698, 754*)

*

Bolja je i prazna torba neg vrag u torbi.

Iz prazne torbe teško je ukrasti. If you put nothing into your purse, you can take nothing out. Aus einer leeren Tasche können zehn Geharnischte keinen Pfennig herausholen.

Od hvale prazna torba. Prazna hvala ne će u torbu. Le parole non empiono il corpo (o il sacco). Belles paroles n'emplissent pas la bourse.

Prosjačka torba, svagda je prazna. Prosjačka torba ne može se napuniti. A beggars purse is always empty. Der Bettelsack wird nie voll. Il sacco de mendici non la fondo. Le sac des mendiants n'a point de fonds.

(*P. Mikić, D. Škara: Kontrastivni rječnik poslovice, August Cesarec - Školska knjiga, Zagreb, 1992, str. 303, 304*)

*

sac sajj, sanj, sakh (sap)

sajj to go, move

sajja equipment, armour, mail; dress, decoration
sajjita fastened or attached to, fixed upon; dressed, ornamented
sanj sanjati, sajati, to go, move

(*M. Monier-Williams, A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged, Clarendon Press, Oxford, 1899 /repr. 1964/, str. 1130, 1131, 1132*)

*

saccoccia džep
borsa novčanik, tašna
tasca džep

(*S. Musić, I. Klajn: Italijansko srpskohrvatski rečnik, BIGZ, Beograd, 1989, str. 44, 314, 369*)

*

bag a) flexible container for holding, storing, or carrying b) handbag or shoulder bag; a way of life - slang; bag and baggage 1. with all one's belongings 2. entirely, wholesale; in the bag - as good as achieved; to put into a bag; a slovenly unattractive woman (silly old -) slang

baggage a good-for-nothing woman; a pert girl

sac French (1601 -), literally, bag, from Latin (to 200 AD) **saccus**

sachet a small plastic bag or packet

sack a rectangular large bag; a loosing fitting dress; a loose coat or jacket; (especially) one worn by men in the 19th c (Middle English /1155-1500/

sak bag; from Old English /- 1150/ **sacc**; akin to Old High German /- 1100/

sac bag; both from a prehistoric Germanic word borrowed from Latin /to 200 AD/ **saccus** bag & Late Latin /201-600/ **saccus** sackcloth, both from

Greek /to 200 AD/ **sakkos** bag, sackcloth, of Semitic origin; akin to Hebrew **saq** bag, sackcloth)

sack the plundering of a place captured in war (Middle French /1301-1600/ **sac**, from Old Italian **sacco**, literally, bag, from Latin **saccus**)

(*The New Penguin English Dictionary, Penguin Books, 1986 /repr. 1987/, str. 61, 816, 817*)

*

vlasulja s vrećicom bag wig (purse wig)

mreža za roj bag net

lovina bag (kill)

poštanska torba delivery pouch (postman's bag, mailbag)

gajde s mijehom bagpipe

mijeh bag

(*Oxford-Duden-Cankarjeva založba: Hrvatski ili srpski i engleski slikovni rječnik, Clarendon Press - Cankarjeva založba Ljubljana, Oxford - Zagreb, 1990, str. 80, 148, 165, 416, 560*)

*

bag sack; what is contained in a bag; To swell like a full bag; To put into a bag; to distend

baggage the necessaries of an army; luggage; lumber

bagging the cloth for bags

sac bag

sack bag for flour, wool; that which a sack holds; a sort of jacket; pillage of a town; to put in sacks; to pillage, as a town

sackcloth cloth of which sacks are made

sacking the material of which sacks are made, a cloth of flax or hemp

(*R.F. Patterson: New Expanded Webster's Dictionary, P.S.I. { XE "I." } & Associates, Inc., Miami, 1988, str. 26, 291, 292*)

*

torba vreća, torba, zobnica

(*R.F. Poljanec, S.M. Matadova-Poljanec: Rusko-hrvatskosrpski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1962, str. 849*)

*

meškovatj vrećast, kao vreća, preširok, loše (s)krojen (odjeća)

mešok vreća, *pohodnyj m.* uprtnjača, torba, ranac; *voj.* okruženje, opkoljenje, "kotao"

torgovat' vraznos torbariti, trgovati raznoseći robu od kuće do kuće

suma hodit' s sumoj prositi, prosjačiti; pustit' s sumoj upropastiti, dovesti na prosjački štap; dojtj do sumy doći na *prosjački štap*

sak (zastarjelo) putna torba (vreća); ženski ogrtač (širok)

sakvojaž putna torba, torbak

(*R.F. Poljanec, S.M. Matadova-Poljanec: Rusko-hrvatski ili srpski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1987, str. 91, 377, 774, 867*)

*

torbičariti torbariti; krijumčariti

(*Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom, Matica hrvatska-Matica srpska, Zagreb-Novı Sad, 1960, str. 780*)

*

sac vreća, kesa, torba, telećak, ranac, kesica (na pr. suzna), *pop.* burag, mješina, torba(k) (o želucu)

sac pokolj, pljačkanje (grada), *mettre a sac* opljačkati, opustošiti

saccage (i -ment) pljačkanje, pustošenje, nered

saccager (o)pljačkati, (o)pustošiti, isprevtati, poremetiti

(*V. Putanec: Francusko-hrvatskosrpski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1957, str. 796*)

*

saccage pljačka

(*V. Putanec: Francusko-hrvatski ili srpski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1982, str. 906*)

*

bagage prtljaga

saccageur pustošitelj, pljačkaš
sacciforme kesast, vrećast
saccule vrećica, sakula
sacellaire rizničar
sachee (puna) vreća, (puna) torba
sachet kesa, kesica, torbica, paketić, vrećica
sacoche torba, bisage, vreća

(*V. Putanec: Francusko-hrvatski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1990, str. 84, 920, 921*)

*

torba pera

vrića saccus/kožna - culeus

(*V. Putanec /ur./: Hrvatsko-latinski rječnik: 1595, u: F. Vrančić: Dictionarivm ..., Novi Liber, Zagreb, 1992, str. 186, 191*)

*

let the cat out of the bag nenamerno odati tajnu

a mere bag of bones sama kost i koža (mršav)

bag and baggage sa opremom i stvarima; pokupiti prnje

sack osvojiti, zauzeti nasilno, porobiti opljačkati: The town was sacked and the soldiers destroyed all they could not take away. Grad je bio opljačkan i vojnici su uništili sve što nisu mogli odneti.

(*M. Radenković-Mihajlović: Rečnik engleskih izraza i idioma, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1956, str. 33, 488*)

*

vreća (kraće od džaka, veće od torbe) sack, wollsack

kesa sack, sachel, borse

torba 1. tasche; lovačka - jagdtasche; putnička - reisetasche 2. ranzen; prosjačka - bettlerranzen 3. tornister 6. quersack 7. sack 8. schnappsack, knappsack

torbak mantelsack

torbar taschner; (prodavac raznih stvari po kućama, ulicama) hausierer

torbarenje hausieren

torbonoša sacktrager; quersacktrager

(*S. Ristić, J. Kangrga: Rečnik srpskohrvatskog i nemačkog jezika, Beograd, 1928, str. 81, 363, 1061, 1062*)

*

bag 1. torba, vreća, kesa, zembil, tašna, kufer; (*pair of*) *bags* čakšire, pantalone 2. celokupan lov u torbi; lov (sve što je ubijeno u lovu) 3. šaljivo: svi prestupnici koje zapiše univerzitetska vlast

bag 1. staviti u torbu ili vreću; uloviti 2. prisvojiti

baggage 1. prtljag 2. bezobraznica, nevaljalica 3. ženska

bagging stavljanje u torbu ili vreću

baggy koji visi kesasto

(S. Ristić i dr.: *Enciklopediski englesko-srpskohrvatski rečnik, dio I, Prosveta-Cambridge University Press, Beograd-London, 1963, str. 91*)

*

sac kesa kesica

saccate kesast, kesičast, oblika kese; kesni, sadržan u kesi

sacciform kesast, kesičast; oblika kese

saccular kesičast

saccule kesica

sacculus kesica

sachet kesica za držanje džepne maramice; kesica sa mirišljivim prahom

sack džak, vreća; džak, vreća, sadržina džaka (ili vreće); alvatna (ili široka) haljina bez pojasa; pustošenje (po osvojenju), pljačkanje

sackcloth sargija, gruba prtenina, platno za džakove (ili vreće) (od konoplje, jute itd.); (*to repent*) in *sackcloth and ashes* (žaliti, korotovati, tugovati) u odelu od kostreti

sack coat alevatan kaput, kaput bez struka (za ljude i žene)

sacker punjač džakova (ili vreća); pljačkaš, pustošilac

(S. Ristić i dr.: *Enciklopediski englesko-srpskohrvatski rečnik, dio II, Prosveta-Cambridge University Press, Beograd-London, 1963a, str. 339, 340*)

*

sak vrsta mreže a) dugačka i široka s velikim oknima, kojom se lovi velika riba. U Bjelostjenčevu rj. (barsa, sak, vu kojega se ribe love...); b) sak je mrežica u kojoj se sir suši; c) sak je isto što krošnje. U Ivekovićevu rj. (na dva savijena drveta isprepetano uzicama, te se u njemu nosi slama...)

sakati sakam, isto što i iskati, tražiti, pitati. Eto prez junaka totu smo stali, nitkor nas ne saka, kad smo tu upali...li brže pojdimo; Celivku (t.j. poljubac) momče saka, ja mu ne davam (U pirotskom okrugu u Srbiji).

(*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, XIV, JAZU, Zagreb, 1953-1955, str. 513, 514*)

*

torba vrećica različna oblika i veličine, mošnja, tarčug, tobolac, kesica. Od perz. trube. U većini rječnika: u Vrančićevu (pera, tasca, Taschen), u Mikaljinu (bulgia, valigia; pera, bulga, mantica, ascopera, hippopera, corycum), u Habelićevu (pera, mantica, bulga), u Belinu (bolge, valigia; bulga; torba; - tasca di viaggio, pera viatoria; - zaino, saccoccia da pecoraro; pera pastoritia; torba kožna), u Vitezovićevu (bulga; kožna torba, bisaga), u Bjelostjenčevu (pera, mantica, bulga), u Voltigijjinu (bisaccia, bolgia; Tornister), u Stulićevu (sacco; mantica, pera, saccus), u Vukovu (torba, der Tornister, pera; cf. vreća) i u Ivekovićevu (vidi torbagja, torbak, torbica 2, torbičina; grudnjača 2, obramnica 2, prtenjača, račarica, strunjara, štenara, uprta 2, uprtnjača, užinara; dem. torbica, augm. torbetina, torburina, s potvrđama iz Vuka i Daničića).

a. u navedenom značenju. Pô torbe dinari. Ima torbu dukat. Kupi i vrže u torbu. Oteše jim (*Turcima*)...pušaka šest, toraba veće od sto. Da uzme težak najgori u torbu nevaljalu, i iskrpljenu i smrdljivu koliko mu drago lipe pšenice... Sad kolača torbu sgrabe. Koji ide na put, vazda neka nosi torbu i u njoj kruha. Vala da je pregledao, što ja imam u torbi. Srebrnijeh pjeneza torbu u lumardu krcatu prahom usuo je. Brašnena torba. Tu sprtiše torbe prtenjače, otvoriše drvene čuture. Svaki stane svoju torbu prtiti na leđa. Žena je nehotice bila zapela nogom za uprtu od torbe. Koji šakom, koji kapom, eto ti (ga) puna torba. David izabra na potoku pet glatkih kamena, i metnu ih u torbu pastirsku. Il' bijela krišku sira iz utrobe vjernoj torbi vadi. Koliko je pleća u drugova, toliko jin na broju toraba. Za rogom mu nešto sablje bilo, za tu sablju bio prihvatio, a na rame torbu strunjavicu, pa se jeste hogji uvratio. On obuče silah i haljine ... a na leđa torbu obravnicu. Iz toraba ploske povadiše. Bez torbe ne ide Otočanin nikuda. Pribaci je o desno rame, tako da mu je o livom kuku.

b. torba u frazama i poslovicama. a) u *Šulekovu njem.-hrv. rječniku* (einen leer ausgehen lassen, otpraviti koga prazne torbe) b) nositi glavu u torbi *isto što* biti u opasnosti. Nosim glavu u torbi. Mučno je hajdukovat vijeku i u torbi prenašati glavu. c) staviti, metnuti glavu u torbu, *t.j. izvrći se opasnosti* Stavja glavu u torbu. Ja sam moju glavu odavna metnuo u torbu. d) dotjerati do torbe, *t.j. posve osiromašiti* Dotjerao do torbe (do prošnje) e) puniti svoju torbu, *t.j. bogatiti se* Danas kaluđeru pune svoju torbu. f) vojevati o svojoj torbi, *t.j. o svojoj hrani* Dvajest hiljada, što o svojoj vojevat će torbi. g) *teret* Samo sobom da se odnose torbe od dobrih al' zlih djela. Pritešku torbu o vratu noseći.

torbač *torbar*. Samo u *potvrđi*: Torbač; 1. der Torbenmacher. 2. koji u torbi na leđima nosi robu po selima te prodaje; der Kramer, der hausierer.

torbak *vrsta torbe*. U *rječniku Vukovu i Ivekovićevu s naznač. akc.* (u Hrv.; vunena šarena torba, koju ljudi nose o vratu; eine Art Tornister; pera. Torbak onamo nosi gotovo svaki čovjek, i u mnogijem mjestima po torbacima poznaju se ljudi, koga su zakona: hrišćani imaju plavetne torbake, a kršćani crvene). Svršetkom pira dijele se darovi ... djeverima svakome (*daje djevojka*) ... čarape i torbake. (*Lika*) Muškić u torbaku ponio jabuka (*Bukovica u Dalm.*)

torbar *čovjek, koji pravi ili prodaje torbe; kramar*

torbarenje *tržarenje*. Policiski činovnik po današnjim zakonima mora ... da sprečava torbarenje.

torbaš *onaj, koji za dodolama kupi vunu, kruh i pare, što im se daruje (Srez boljevački i zaječarski u Srbiji)* Torbaš (*u svatovima*) nosi mječić i u njemu vino dolijeva u plosku. (*Župa dubrovačka u Dalm.*)

torbica *dem. od torba; taška. Od rječnika u Mikaljinu* (mala torba, valicetta, parva pera), *u Habdelićevu* (torbica poputna; bulga, hippoperae; -torbica pastirska u keh se kruh nosi; corycium), *u Belinu* (bolge, valigia; bulga; torbica; -taschetta, perula, torbica), *u Vitezovićevu* (ascopera; taška,

kesa, torbica kožnata; -thylacus, torbica ali košara), u *Bjelostenčevu* (sacciperium; žaklič, torbica; - torbica kožnata, ascopera; -torbica poputna, hippopera, bulga, pera - torbica, u ke se kruh i smok nosi; sitarchia; -torbica pastirska kruhonosna, corycium), u *Stulićevu* (sacchetto, taschetta; perula, saculus; -nositi glavu u torbici, esporsi al grave pericolo, gravi pericolo se exponere), u *Vukovu* (u Crnoj Gori govori se mjesto torba, i zato se onamo govori i torbičina) i u *Ivekovićevu* (*s potvrdama iz Vuka ...*). Metnu jih u torbicu pastirsku. ... i pastirom meće (*hranu*) u torbicu. O ramenu prosjačku torbicu. U svakog popa torbica duboka. Napokon dođe do prosjačke torbice.

torbičar a) *onaj, koji pravi ili prodaje torbice* b) *torbar, kramar*

torbiti *praviti torbe; stavljati u torbu. U Stulićevu rječniku* (1. far tasche, o sacchi; peras conficere 2. mettere in tasca, in peras indere)

torboguz *šaljiv naziv za žensko, koje je maleno i zdepasto; Ma da e ono makar prava žena, ne bi ni žalio, van onaj žalosni torboguz. (U Lici)*
(*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, XVIII, JAZU, Zagreb, 1962-1966, str. 485*)

*

vreća gjak, vrećište; odjeća od grubog tkiva, pokornička haljina. Nalazi se u slav. jezicima, tako u starosl. vrešta (saccus), u češ. vrece, u slov. vreča. Ispor. rus. veretišče. Od korijena *vert-. Ima i lik vrića i vrjeća. Od rječnika u Vrančićevu (saccus, sacco, Sack, vrića), u Mikaljinu (vreća, vrića; sacco; saccus; - vrića za cidit vino, sacco da colar vino, saccus vinarius), u Vitezovićevu (vrića, vreća, vreće, maža), u Belinu (sacco, stromento noto; saccus; vreća), u Bejlostjenčevu (saccus; žakelj, vreče, Dalm. vreća; - vreća; saccus, culeus et culeum fiscus), u Jambrešićevu (saccus; vreća, žakelj; Sack), u Voltigijinu (vreća, sacco, Sack; - vrića), u Stulićevu (vreća, sacco, saccus) i u Ivekovićevu. Nalazi se od XIII vijeka.

I bi odlučeno Mustaf-begu da pripravi vriće ča se more najveće. (Uhoda javlja senjskome vicekapitanu o turskim pripravama za vojnu 1566 g.) Obrnul si plač u veselje meni; razdre si vriću (t.j. odjeću) moju i odil si mene radostju. A na goloj puti svoju vriću imaše od kostrijeti. Obuče na se vriću iliti pokornu odićicu i posadi se u pepeo. Bog te sačuvao prtene vreće i zle sreće! Pokrite se vrićami. I pokrijte se vrjećami. Oдите se u vriće. Pokrismo ono presveto telo samo jednu vriću (t.j. jednom vrićom). Posla sluge vrićom obučene i užem pripasane. Moji udi nemoćni v oštru vriću odiveni. Plač i pokornu vriću odvrhši od njega, hti povratiti opeta njemu duh radosti. Ali pazi, da b' ne bila svega tvoga blaga sila ... prosjačka prazna vrića. K vukom kako janjci pojte i brez štapa i brez vriće. Na njih su odiće, kimi se odiju, po način od vriće golu put prikriju. I obukoše se u vriće. Obukoše se (u) vrjeće. Ni podobno biti oblčenu v jednu vriću, ko je(st) grihom v polači. Beše odeven vele priprosto i oštro, to je va vriću. Obukoše se (Ninivljani) u vriće od velikoga do najmanjšega. Ondi (u koncilu) prid njimi u vriću obučen, vrhu griha proplaka svoga. Počeše činiti

pokoru (Ninivljani), oblačiti se u vriće. Pokoru činiti počese, obukavši se u vriće. Oblčeni va vrića(h). Grgur med njimi u vrići obučen, lugom posut ... u nebo gledaše. Bog će ti se smilovati, kako se smilova Ninivićanima, kada pokoru u vrići i u lugu učiniše. Da su u Tiru i Sidonu bila čudesa ... davno bi se u vreći pokajali.

vrećan što je kao vreća, poput vreće

vrećar koji pravi i prodaje vreće (žakljar, žakar, saccarius ...)

vrećast tko ili što je kao vreća po obliku

vrećica mala vreća, vreća, odjeća. Ne tijte nositi vrićicu, ni tasku, ni obuću. Nemojte nositi vrićice ni torbe. U dobri ti sam čas ... vrićicu s. Frane obukao. Nije li čudo ... viditi ... bogata gospodičića, jučer gosposkom odićom nakićena ... a danas siromaškom vrićicom (t.j. redovničkom odjećom) obućena. Razdri na sebi odiću i obukavši se na pokornu vrićicu, grozne suze prolivaše. Svuče (sa) sebe haljine kraljevske, obuće se u vrećice, sjede u lugu. Ubožtva zagriše, obukavši se u vrićicu (odjeću) redovničku.

vrećina velika vreća; prosta gruba odjeća. On (kralj) haljine kraljevske tad svuče i na se vrećine razdrte obuće.

vrećište vreća, grubo tkivo za vreće, pleteno od dlake, kostret. A brašćine dobri muži u vrićišća obućeni svete moći svaka družu svetu pisam naućeni.

(*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, XXI, JAZU, Zagreb, 1973-1974, str. 446-450*)

*

sac torba, vreća, džep; bogatstvo (odriješiti kesu); figurativno stomak

saccage pljačka

reticul mreža; platnena torba ili mreža

(*P. Robert: Dictionnaire, Alphabetique & Analogique, de la Langue Francaise, Paris, 1967, str. 1746, 1747*)

*

čanta (tur.) bisage, kesa, kožnata torba

kesadžija, kesedžija (tur.) 1. junak, dobar lovac, 2. pljačkaš, drumski razbojnik

(*A. Sekulić: Rječnik manje poznatih riječi, u: Fra A. Kačić Miošić: Razgovor ugodni naroda slovinskoga, Zbornik Kačić, Split, 1983, str. 509, 512*)

*

sakion i sakkion demin. od *sakos*, tkanje od kostrijeti, vrećica, kesica

sakos i sakkos vreća, haljina

sakkos (zapr. koža) ep. i poet. štit, i to najveće i najteže vrste, kako ga je na pr. nosio Ajas

(*S. Senc: Grčko-hrvatski rječnik za škole, po Benseler-Kaegijevu Grčko-njemačkom rječniku, Zagreb, 1910, str. 834*)

*

bag a pouch; capture

sachet small bag or cushion filled with scented powder

sack large bag, as of burlap; the plundering of a captured city

sackcloth coarse material of heavy bags; coarse cloth worn in mourning or penitence

(*Simple English Dictionary, S. Simon & Co., London, 1983, str. 24, 254*)

*

saka (greč. sakkos) **sakkos**, arhiepejskoe oblačenje: Mitropolita sstava sa mesta, snimaeta sa sebja saka i vsja služebnaja odežda.

(*Slovar' drevne-russkago jazyka, tom III, dopolnenija, str. 243*)

*

sak (Vuk, Budva, Bijela, Muo, Mljet, Malinska, hrv.-kajk., Kralje, Pounje, Jačke, Vrbnik, Varoš kraj Broda, Užice, Trebarjevo) 1. vreća na mreži (šabaka, trakta), sidnjak (Otok, Slavonija), 2. (Crna Gora) kotarica, krošnje, mrežale, tralje, na dva savijena drveta isprepletana uzicama, te se u njemu nosi slama, *saci* (Cres) bisage, *saka* (Račišće, Hrvatsko primorje, Sv. Juraj, Belostenec, Livno) dio mreže, *sag* (Budva, g mjesto *k* je obratan govor) vrsta mreže, galja (Split). Sveslavenska posuđenica. Balkanska riječ. Nalazi se još u slov., bug., češ., polj. i rus. kao ribarski termin. Rum. *sac* Sack, Sackgarnnetz, madž. *zsak*, arb. *sak*, gr. *sakkos*. Posuđenica možda iz balkanskog latiniteta. Ovamo još *sek* (Omišalj) na drvu mreža kao vreća za vađenje ribe. Na -*uša sakatuša* pelikan, gem, tako nazvan jer ima sa donje strane kljuna kožnatu kesu. Denominal na -*ati sakati* (Marulić) (*ob-*, *raz-*) circumitio. Prijelaz *a* u *e* je možda krčko-romanski prijetoj. Preko njem. *Sack*, madž. *zsak*, *džak* (18. v., Vuk, Slavonija, Srbija, istočna Bosna, Kosmet) vreća koja nije od kostreti tkana. S lat. deminutivnim sufiksom -*ulus*: steslav. *sakul'* Tasche, *sakulj* (15. v., Dubrovnik) mrežica, *sakulja* (15. v., Dubrovnik), na -*ica sakuljica* (Ranjina; *kapa sakuljica*, narodna pjesma). Arb. *shakull* Kaseschlauch. Na tal. -*et* vlat. -*ittus*: *saket* (Boka, Dubrovnik, Crna Gora, Potomje, Račišće, Korčula) = *saket* (Božava) = *šaket* (Bukovica) škarnicl, škartoć, *saketić* (Crna Gora) vrećica, kesica. Na lat. -*aria* mlet. -*era sakera* (Božava) sacco. Na tal. -*one* -*un sakun* (Potomje) vreća brašna. Na dvostruki deminutivni tal. sufiks -*ul* + -*ino soklin* (Dubrovnik, Čilipi) pletena vrećica, *sacchetto*, dalm.-rom. leksički ostatak od vlat. *sacculinu*. Iz šatrovačkog jezika (argot) *sagnja* = *saglja* Ranzen. Od njem. deminutiva *Sackel* vrećica za brašno slov. *žakelj*, hrv.-kajk. *žakelj*, *žakalj* *žaklja*, *džaklica*. Riječ *saccus* je istočnog podrijetla: babilonski *šaqqu* sac de ble, hebr. *šaq*, gr. *sakkos*, lat. *saccus*.

torba šarpeľj, telećak, tornister, grudnjača, obramnica, uprta, uprtnjača, užinara, strunjara, štenara, prtenjača, račarica. Deminutivi na -*ak torbak*, na -*ica torbica*, *torbice* (Crna Gora) darovi mladoženjama i u pohodima, *torbaćak* = *torbadža* (Hrvatska, sadrži tur. deminutivni sufiks -*cik*). Augmentativi *Torbarina* (prezime), *torburina*, *torbetina*. Na -*ar torbar* 1. (danas neologizam za) Hausierer, 2. prezime (Krašić), s denominalom *torbariti* hausieren, *torbičar*. Složenica *torbonoša*. Nalazi se u svim slav.

jezicima i u madž. Nije praslav., zbog odsustva likvidne metateze. Balkanski je turcizam (tur. *torba* = *tobra* Sack, deminutiv *torbacik*): rum. *torba* pored *tolba* = *tulba* (prema Tiktinu *l* mjesto *r* od unakrštenja sa *tul'*) Kocher, bug. *torba*, arb. *torbe* pored *torve* (*v* mjesto *b* preko grčkoga), ngr. *torbas*. Ovamo možda ne ide etnik *Torbeši*, islamizirani Makedonci zasebnog dijalekatskog tipa (*torbešče*), poturčenjaci iz Donjeg Pologa u okolini Tetova. Mladenov uzimlje korijen arioaltajski, srodan sa gr. *derma*, praslav. *dero*, dok Brückner nalazi srodnost sa *trbuh*.
(P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. III, JAZU, Zagreb, 1973, str. 189, 190, 484*)

*

marynarka kaput, sako

teczka taška

torba torba

zakiet jakna, kaput

(J. Stadnikiewicz-Kerep: *Słownik polsko - chorwacko- serbski, u: Jezyk polski, Sveučilište u Zagrebu - Filozofski fakultet, Zagreb, 1976, str. 236, 297, 298, 333*)

*

pokupat'/kupit' kota v meške

(N.M. Šanskij, E.A. Bystrova, V. I. Zimin: *Frazeologičeskie oboroty russkogo jazyka, Russkij jazyk, Moskva, 1988, str. 233*)

*

džep (ar.) džep, špag

čanta, čantra (tur.) kožna torba

čuval (pers.) vreća

ćesedžija, kesedžija (tur.) hajduk, džepokradica

džilbenta (ar.-pers.) veliki novčanik ili tašna sa pregracima

džuztan (ar.-pers.) novčanik; kesa za novac

harar (arar) vreća od kostrijeti (od kozje dlake)

hegbedžija (egbedžija) (ar.-tur.) torbar, onaj koji se bavi torbarenjem, tj. prodajom sitnih stvari koje nosi u torbi

jankesa (tur.-pers.) kožna torba koja se nosi sa strane, o boku; šarpelj

kesa, ćesa (pers.) vreća, torba, papirnata vreća; novčanik; u tursko doba određen iznos novca, novčane vrijednosti

saka *ogrtač koji starci nose*. Eno ti ga u najprvoj kiti, na đogatu u bijeloj s a k i, bjelja mu je brada nego s a k a.

torba *torba, vrećica koja se nosi obješena o ramenu*. Ako i prosim, t o r b e ne nosim.; tur. *torba* i *tobra*

zembilj, zembil (pers.) torba, ili kotarica posebnog oblika napravljena od kože ili ispletena od trske

(A. Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Svjetlost, Sarajevo, 1979, str. 162, 182, 191, 238, 241, 244, 313, 325, 361, 406, 543, 620, 651*)

*

sak *saka* vrška, bubanj (za ribe)

sako kratki muški kaput

torba torba; (fig.) *nositi glavo v torbi*; **-ar** torbar, onaj koji izrađuje torbe, izrađivač kožnih torb(ic)a; **-arstvo** izrađivanje -, proizvodnja torbi (kao zanat); **-ast** torbast, koji je nalik na torbu; -trbušat

vreća vreća, džak; **-ar** izrađivač vreća; **-ast** (koji je) oblika vreće, vrećast (S. Škerlj, R. Aleksić, V. Latković: *Slovenačko-srpskohrvatski rečnik, Prosveta-Državna založba Slovenije, Beograd-Ljubljana, 1964, str. 805, 1009, 1145*)

*

konistar košarica

(F. Švelec: *Rječnik manje poznatih riječi, u: F. Grabovac: Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga, Splitski književni krug, Split, 1986, str. 392*)

*

metnuti glavu u torbu riskovat' žizn'ju, postaviti' žizn' na kartu

torba metnuti glavu u torbu - riskovat' golovoj, postaviti' žizn' na kartu

torbar raznosčik

torbariti torbarim trgovat' vraznos

(I. I. Tolstoj: *Serbskohorvatsko-ruskij slovar', Russkij jazyk, Moskva, 1982, str. 64, 591*)

*

torba torba

(*Tursko-srpski i srpsko-turski rečnik, Tekin, Istanbul, 1980, str. 358*)

*

baggage prtljaga, ološ

sack vreća, džep

sackel lisnica, novčarka

tasche torba, kesa, džep

(M. Uroić, A. Hurm: *Njemačko-hrvatski rječnik, s gramatičkim podacima i frazeologijom, Školska knjiga, Zagreb, 1993, str. 78, 678, 798*)

*

boršin (ven. *borsin*) ženska ručna torbica

jaketa (srednjovj. lat. *jacqueta*, franc. *jacquette*, ven. *jacheta*) haljetak, sako

saket (tal. *sacchetto*) platnena vrećica

(R. Vidović: *Rječnik, u: I. Kovačić: Smij i suze starega Splita, Split, 1971, str. 240, 245, 257*)

*

bagaje prenosiva vojna oprema; prtljaga

bagasa bludnica, prostitutka, kurva, drolja

saca vreća, džak

saco vreća, sadržaj vreće, (hist.) bojna odjeća Rimljana, velika kabanica, preširoka odjeća, pljačkanje, pokolj, (amer.) jakna

sacocha džep

sacoime upravitelj, ekonom

(V. Vinja: *Španjolsko-hrvatski rječnik, s osnovama španjolske gramatike i španjolskog trgovačkog dopisivanja, Školska knjiga, Zagreb, 1991, str. 138, 1036, 1037*)

*

sacoime upravitelj, ekonom

sacomano pljačka, grabež

(V. Vinja, R. Musanić: *Španjolsko-hrvatskosrpski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1971, str. 908*)

*

suma hodit' s sumoj - chodit po žebrote, žebrat

(J. Vlček: *Rusko-česky slovník, Sovetska encyklopedie, Moskva, 1968, str. 766*)

*

pera torba

peragrare putovati

saccus vrichya

(F. Vrančić: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum: Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae & Vngaricae, Venetiis, 1595, str. 75, 76, 92*)

*

sacculus vrećica, kesa

saccus vreća, kesa, prosjačka torba

(M. Žepić: *Latinsko-hrvatski rječnik, Školska knjiga, Zagreb, 1991, str. 233*)

7.2. Štap i torba, od boga suđeni

Ovime je direktno raščlanjenje torbe završeno. Ne mislim da se nema još što dodati, međutim osnovne karakteristike, značenja i simbolizacije torbe smo upoznali.

Okrenuti ću se sada drugom fenomenu - *štapu*. Zbog čega je to potrebno? Štap se na mnogo mjesta (koje iz opravdanih razloga nisam navodio) veže uz torbu, značenjski i utilitarno. Odnos štapa i torbe za početak ću odrediti metonimijski, čak (slično kao u odnosu torbe i puta) dvostruko metonimijski. Preko fenomena štapa dotaći ću torbu, posredno i neposredno; s nekim značenjima smo se već susreli, a neka će biti sasvim nova.

Ipak, moram naglasiti, štap ću ovdje obraditi autonomno, bez obzira na to vežu li se njegova značenja uz torbu ili ne. Kako štap nije osnovni predmet ovoga istraživanja, raščlanjenje neće biti opširno kao kao ono prethodno i izvest će se iz mnogo manje materijala, kako etnografskoga tako i rječničkoga.

Kakvu priču nam donosi štap, čega je on znak ili simbol, te kako on određuje osobe koje ga nose ili koriste, a time, na neki način i torbu? U kakvu se stanju, određenju ili situaciji nalaze osobe koje pridržavaju oba predmeta (ili fenomena), štap i torbu? To će u grubim crtama biti pitanja na koja ću pokušati odgovoriti.

Kako sam već rekao, ova analiza će biti mnogo kraća negoli je ona o torbi. Iz etnografskih tekstova odabrao sam onaj Milovana Gavazzija, koji će biti sasvim dovoljan za početni uvid o fenomenu štapa, a i ne postoje tekstovi koji šire govore o štapu od ovoga:

"Na prvome mjestu tu je predmet koji važi gotovo kao simbol pastira i nenadomjestiv je dio njegove opreme: p a s t i r s k i š t a p odnosno pastirska kijača. Potanji opisi različitih oblika pastirskih štapova na Balkanu zahtijevali bi posebnu malu studiju. U ovom okviru dovoljno je istaći dosad već poznate vrste. Kao i drugdje u Evropi, tako je i na ovom prostoru pastirski štap često poduži prut, ne uvijek sasvim ravan, gdjekada savinut odnosno s kvrgavim ostacima odrezanih grančica. Pastirski prutovi su pretežno znak pastirica i dječaka pastira, dok odrasli pastiri uvijek nose deblje (i poduže) štapove (srpski, hrvatski odnosno bugarski: *batina*, *štap*, *to(l)jaga*, sarakadžanski *patiritsa*, *škop*); od tih su neki na vrhu rašljasti (sarak, *gila*). Osim toga javljaju se i pastirski štapovi u obliku debljega štapa s kuglastim donjim krajem (kao u kuglaste kijače).

Pored ovih više ili manje elementarnih i bez velike muke napravljenih vrsta pastirskih štapova ima i razvijenijih: ravan deblji štap s već poznatom kukom na gornjem kraju (bugarski, makedonski *gega*, *krljug*, sarak. *klitsa* i ostala aromunska, slavenska i grčka imena). Ta se kuka oblikuje opreznim savijanjem kraja štapa ili se posebno napravi i pričvrsti navrh štapa; kuka je u posljednjem slučaju od drva, mjedi ili željeza, katkada na površini ukrašena odnosno značajno zavijeno oblikovana.

Pastirski štap s kukom kao da prevladava na jugu i dijelom na istoku Balkana dok se isti tip u zapadnom dijelu poluotoka jedva pojavljuje.* Na zapadu pa sve do središnjih područja javljaju se kao pastirski štapovi prije svega čvrste (deblje) jednostavne batine ili duži (savitljivi) prutovi" (Gavazzi, 1978a: 95, 96).

Razlučimo neke navode: štap je pomagalo pastira, dakle, iz kojega god kuta gledali, *ljudi sa dna kace*; različitoga je oblika i raznih imena; različita materijala; ali za sada se može zaključiti da neku preveliku funkcionalnu namjenu nema (osim u saplitanju stoke). Uz neke druge elemente, on je u

* Jedan se slučaj bilježi iz Albanije sa područja Škumbi, koji je međutim izrazito aromunski, dakle svojstven polunomadskim stočarima, koji najbliže srodnike imaju na istoku i jugu i koji su elemente svoje pastirske kulture prilikom dalekih seoba donijeli sa sobom kao naslijeđe u različita, pače vrlo udaljena područja (v. Haberlandt, 1917: 47, tabla LV/4).

biti oznaka pastira, koja se tradicijom rabi i prihvaća kao normalna i, sama po sebi, shvatljiva.

Etnografija ne može reći ništa više od ovoga. A krajnji domet etnografije štapa u Hrvata nesumljivo je ovaj Gavazzijev pasus. Štap, prije i nakon ovoga teksta je u potaji, nezamjetljiv.

Situacija se vrtoglavo mijenja kada se prouče rječnici, bez obzira na njihovu namjenu. Dok je u etnografiji štap okarakteriziran kao isključivo pastirski, u rječnicima se značenja šire u dubinu i širinu. Kako se ovdje neće vršiti raščlamba kao na prethodnim stranicama, potrebno je najprije pročitati materijal izvađen iz rječnika, pa se onda vratiti na tekst.

Dakle, kao prvo, u analizi štapa upotrebio sam natuknice: štaka, štap, štapić, tirs, pastoral i drugi. Nadalje, glavne skupine koje konotira štap su:

= pastirski štap

= biskupski štap

= prosjački štap

= hodočasnički štap

= kraljevski štap

= magijski štap, itd.

Pastirski štap je klasična asocijacija koju, uz pojam biskupskoga štapa, na prvome mjestu proizvodi spomen ovoga fenomena. Potvrđen i u etnografiji, pastirski štap prelazi i u područje biskupskoga. Prvi pastir, Abel, i vrhovni pastir, Bog, brinu se na isti način o stoci, odnosno ljudima. A štap ih označava pastirima.

Biskupski štap, kako sam već rekao, proizlazi iz prvotnoga pojma pastirski štap, te označava, utjelovljuje duhovno vrhovništvo (biskupije, opatije i sl.)

Prosjački štap povezan je sa oznakom starosti, odnosno nemoći u širem smislu, te se tako može izjednačiti s onim što prepoznajemo pod pojmom štaka. Ova oznaka približava se određenju hodočasničkoga štapa.

Hodočasnički štap povezan je s osobom-situacijom-stanjem koje zadire u sva ovdje nabrojena područja. Isto tako, ujedinjuje u sebi značenja torbe, plašta, puta itd.

Kraljevski štap utjelovljuje oznaku svjetovne vlasti i moći. Dijametralno je suprotan oznakama siromaštva, odricanja, lutanja.

Magijski štap, mitski ili bajkoviti, također konotira vlast ali ne duhovnu ili svjetovnu već natprirodnu (nadnaravnu), koja se pojavljuje bilo kao pozitivna bilo kao negativna.

Postoje mišljenja da fenomeni torba i štap konotiraju dihotomiju *žensko (torba) i muško (štap)*. Međutim, kako smo vidjeli, torba nije u svojoj biti isključivo ženska oznaka već muška, i to vrlo čvrsta muška oznaka. Kažu da ne valja dirati u tajne, ali mit o torbi kao ženskoj oznaci (koji u sebi sadržava tajnu kao o zapravo muškoj oznaci) ovdje je srušen i postavljen temelj novom poimanju torbe.

Na jednome mjestu se kaže da su *štap i torba od boga suđeni*. Ima mnogo istine u ovoj tvrdnji, osobito kada se pročitaju navodi o torbi i štapu, koje sam prikupio u dva rječnika na kraju.

Božanski usud, koji hodočasnicima, svećenicima, kleru i drugima daje torbu, štap (i šešir), ima smisla utoliko što time pokazuju (označuju) svoj odmak od svjetovnih osoba. Bilo koji položaj u društvenoj hijerarhiji ili situacija u kojoj se nađu nosioci ovih dvaju (tj. tri) predmeta dokazuje ovu tvrdnju; dovoljno je pogledati šest gore navedenih točaka. Koja je od tih osoba u "normalnom", uobičajenom stanju ili društvenom položaju? Možda samo pastir, međutim spojimo li to određenje s Bogom kao pastirom ili s prvim božjim pastirom (Abelom), odmah ulazimo u mitološko određenje koje posredno i "uobičajena" pastira postavlja u novi položaj. Uostalom, pastir je u neuobičajenu položaju, ali, za razliku od drugih, u negativnom smislu: on je na najnižoj društvenoj razini i živi (barem dio godine) udaljen od ljudi.

Štap, tako, posredno povezuje s višim, drugačijim stanjem koje je otrgnuto i daleko od običnih smrtnika. Daje moć i uzvišenost, a oduzima "život" i ovozemaljska uživanja, barem to pretpostavlja (što nužno ne znači da do toga i dovodi). Štap fenomenu torbe dodava dimenziju prepoznatljivosti, koju ona bez njega možda i ne bi imala.

A ako su od boga suđeni, i to izrijeком samo štap i torba, znači da nisu birani već nametnuti. Od koga, odluka je između tri opcije: boga, prirode (kulture) ili čovjeka (civilizacije).

7.3. V. dodatak: rječnik pojmova vezan uz fenomen štapa

Ovaj rječnik dosta je kraći, odnosno mnogo manjega obima od prethodnoga. Termini su vađeni samo iz osnovnih riječnika i oslikavaju fenomen štapa samo u njegovu značenjskom smislu.

*

štaka *štap koji završava malom poprečnom gredom*, a starcima i bogaljima služi za hodanje, uvijek je imao značenje pomagala ili oslonca. Štaka odaje neku slabost, bila ona autentična ili simulirana. Prava je u staraca umornih od dobi, pa se kao takva često nađe u prikazima Saturna, boga vremena. Hinjenje je u vještica, lopova i gusara koji izvanjskom slabošću prikrivaju zlotvornu snagu. Tu je uključeno i značenje noge koja je sgvaćena kao simbol duše, a njezina je nemoć tek vanjska oznaka duhovne nemoći.

Štaka može imati i pozitivno značenje: pomaže nam da se krećemo naprijed, simbol je volje koja ne želi prihvatiti zadanu situaciju a da je ne izmijeni; simbol je i vjere (u Evandjelju, pošto se zbilo čudo, bogalj odbacuje štake); simbol je duhovne svjetlosti koja vodi nesigurne korake.

štap 1. štap se u simbolici pojavljuje u različitim aspektima: najčešće je oružje, napose čarobno; oslonac je pastiru i hodočasniku pri hodanju; os je svijeta.

Sva ta značenja štap ima i u indijskoj ikonografiji; oružje je u rukama nekolicine božanstava, posebno *Yame*, čuvara juga i kraljevstva mrtvih; njegov *danda* ima ulogu zabrane i kazne. U rukama *Vamane*, Patuljka, *Višnuinog* utjelovljenja, *danda* je naprotiv štap hodočasnika; u rukama brahmana on je os. *Ninurtini* štapovi udaraju svijet i bliski su gromu.

Pastirov štap sadržan je u biskupskom štapu. Segalen kaže da je *plesni korak obrednog biskupova hoda sjajno i zastarjelo oponašanje hoda pastirskih glavara na drevnim pašnjacima*; prigovoriti se može tek *zastarjelosti*. I pastirski i zapovjednički štap oslonac su u hodu, ali i znak autoriteta. *Khakkhara* budističkog redovnika oslonac je pri hodu, oružje mirne obrane i znak nazočnosti; postao je simbolom redovništva i oružjem egzorcizma; otklanja štetne utjecaje, duše izbavlja pakla, pripitomljuje zmajevе i stvara izvore: hodočasnički štap i vilinski štapić.

2. U drevnoj je Kini štap, naročito štap od breskvina drva, imao značajnu ulogu: njime su se o dolasku godine protjerivali zli utjecaji. Štapom od breskvina drva ubijen je Yi Strijelac. U hijerarhiji tajnih društava još uvijek postoje *crveni štapovi* za kažnjavanje. U taoista je u redovnoj obrednoj uporabi bio bambusov štap sa 7 ili 9 čvorova (brojevi nebesa): čvorovi su odgovarali stupnjevima inicijacije. Ti štapovi svakako podsjećaju na hinduskog *brahma-dandu*, čijih sedam čvorova predočuju sedam *čakra*, kotača ili lopoča joginske filozofije, a koji označuju stupnjeve duhovnog ostvarenja.

Taoistički nebeski vladari često se prikazuju s crvenim štapom u ruci. Štap je čvorast, jer mora imati sedam ili devet čvorova što simboliziraju sedam ili devet otvora kroz koje inicijant ima proći da bi došao do spoznaje. Kad stekne spoznaju, moći će se uspeti nebo kroz isto toliko stupnjeva, sjedeći na štapu koji će u kljunu držati ždral. legenda o srednjovjekovnim vješticama koje odlaze na Sabat jašući na dršku metle ima nekih analogija s putovanjem Taoa, premda je golema razlika u znaku koji djeluje na isti taj simbol. Općenito, štap šamana, hodočasnika, vladara i čarobnjaka *simbol je onoga nevidljivog što jašu, vozila njihovih putovanja kroz slojeve i svjetove*.

U legendama o čarolijama štap je postao *štapićem pomoću kojega dobra vila buču pretvara u kočiju, a zlu kraljicu u krastaču*.

3. Štapovi, kao i koplje, ovise o aksijalnom simbolizmu. Oko brahma-dande, osi svijeta, ovijaju se u protivnim smjerovima dvije spirale, kao što se dvije tantričke *nadi* ovijaju oko kičmene osi, *sushumne* ili dvije zmije oko štapa koji je Hermes učinio kaducejem. Tako se iskazuju dva suprotna strujanja svemirske energije. Spomenut ćemo i Mojsijev štap koji se preoblikuje u zmiju, da bi potom opet postao štapom: *Još doda Jahve Mojsiju i Aronu: 'Kad faraon zatraži od vas da izvedete kakvo znamenje, ti*

reci Aronu da uzme svoj štap i baci ga pred faraona i štap će se pretvoriti u zmiju'. Dođu Mojsije i Aron pred faraona i učine kako im je Jahve naredio. Aron baci pred faraona i njegove službenike svoj štap, koji se pretvori u zmiju. Zovne faraon mudrace i vračeve. I zaista egipatski vračevi svojim vraćanjem učine isto; svaki baci svoj štap koji se pretvori u zmiju. Ali Aronov štap proguta njihove štapove ... Prema nekim tumačenjima to je dokaz nadmoći hebrejskog boga. Neki su u ovoj pretvorbi štap-zmija vidjeli simbol alkemijske mijene: *solve et coagula*. Još neke sprege štapa i zmije: štapovi Eskulapa i Higije, amblemi liječništva, koji predočuju tokove kaduceja, tokove fizičkog i psihičkog života. Oni podsjećaju na drugi Mojsijev štap koji će postati mjedenom zmijom i prefiguracijom Križa otkupljenja.

4. Štap se smatra i simbolom *skrbnika, učitelja nužnog u inicijaciji*. Poslužiti se štapom, *da bi životinja krenula naprijed*, ne znači udariti (bilo bi to prikrivanje pravog smisla štapa), već osloniti se na nj: učenik napreduje oslanjajući se na učiteljeve savjete.

Kao oslonac, obrana i vodič, štap postaje žezlo, simbol vrhovne vlasti, moći i zapovjedništva, kako u intelektualnom i duhovnom smislu tako i u društvenoj hijerarhiji. *Štap, znak autoriteta i zapovjedništva, nije u Grčkoj pripadao samo sucima i vojskovođama, već je kao oznaka dostojanstva pripadao i nekim učiteljima visoke naobrazbe, jer bi profesori koji su tumačili Homerove tekstove, nosili crveni štap (crveno pripada samo junacima) dok su govorili o Ilijadi, a žuti (znak Odisejevih putovanja nebeskim morem) dok su govorili o Odiseji.*

Maršalski znak najviši je znak zapovijedanja: *Prenoseći svoju vlast, kralj ga predaje maršalu Francuske; gospodar majordomusu svoju palicu; vratari palače štapom predstavljaju svog gospodara. Pri pogrebima francuskih kraljeva veliki bi meštar ceremonijala nakon svečanog ukopa tripit uzviknuo "kralj je mrtav" lomeći o koljeno njegov štap.*

Štap je i znak autoriteta povjerenog vođi neke skupine. *U stara vremena štaonosac je bio izabrani vođa koji je u povorci nosio štap ili barjak bratovštine.* Tako je i predstojnik odvjetničke komore za svetkovine bratovštine sv. Nikole, potvrđene pismom Filipa VI od travnja 1342, nosio štap svetog Nikole.

5. Simbolika štapa u vezi je i sa simbolikom vatre, pa prema tome i simbolikom plodnosti i preporoda. Poput koplja i tučka i štap se uspoređivao s falusom. U nekih se naroda, kad je riječ o nezadovoljenoj muškoj želji, kaže da *štap boli*. Prema grčkoj legendi iz štapa je izišla vatra. Osim one vatre koju je s neba donio Prometej, postoji i vatra koju je izumio Hermes trljajući dva drvena štapa: jedan je bio od tvrda drva, drugi od mekana. Ta vatra je bila zemaljska, ktonična, za razliku od nebeske, uranske vatre koju je bogovima oteo Prometej; ova je prema Eshilovu epitetu, postala telurska samo stoga što je s Olimpa besmrtnih sišla među ovozemaljske ljude.

Vatra iskre, munje i groma oplođuje: donosi kišu i izaziva podzemne izvore. Udarcom štapa o stijenu Mojsije otkriva izvor, na kojemu će se narod napojiti. Svećenik božice Demetre štapom je udarao o tlo, a taj je obred trebalo da potakne rodnost i dozove podzemne sile.

(J. Chevalier, A. Gheerbrant: *Rječnik simbola, mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987, str. 682, 683, 684, 685)

*

štaka muška moć; autoritet; dostojanstvenost; magijska moć; putovanje; hodočašće; također solarni i osni simbol. Štaka ili štap je atribut svih dobrih pastira. *Budistička tradicija*: zakon i red; simbol Budinog žezla, tj. njegova učenja. *Egipatska*: štaka i mlatilo su glavni atributi Ozirisa kao sudije mrtvih; štaka s perom prikazuje dušu pri buđenju i atribut je Teuta ili Logiosa. *Grčko-rimska*: poklisarska štaka, u vidu kaduceja, glavni je atribut Hermesa/Merkura. *Hinduska*: tri spojene šipke u štaci vaišnavske tradicije simboliziraju tri stvarnosti, ili tri gune, koje čine javni svijet, odnosno svetačko ili mudračko upravljanje mišlju, rječju i djelom. *Kršćanska*: Krist kao dobri pastir; hodočašće. Štaka s prstenovima naznačava biskupsku moć i autoritet; štaka nošena pred velikodostojnicima prikazuje dostojanstvo službe; u lijevoj ruci, štaka označava kardinale, nadbiskupe, biskupe, opate i opatice. Hodočasnička štaka je amblem sv. Filipa Apostola, sv. Kristofora, sv. Jakova Starijeg, sv. Jeronima, sv. Ivana Krstitelja, sv. Uršule. Puposna štaka je amblem sv. Etelrede i sv. Josifa iz Arimateje.

Oslonac, ali i, po implikaciji, hromost, pa otud moralni nedostatak. Starost; prosjak. *Grčko-rimska tradicija*: atribut Hefesta/Vulkana kao hromog kovača, a i Saturna. *Kršćanska*: amblem sv. Antuna Pustinjaka i sv. Romualda. *Islamska*: obrazuje slova imena Nasir, očuvatelja, moćnoga.

štap/pastoral pastirski štap naznačava autoritet; vodstvo; sudsku vlast; milosrdnost; vjeru; i atribut je svih dobrih pastira. *Egipatska tradicija*: atribut Ozirisa kao sudije mrtvih i često predstavljen s mlatilom kao vrhovnom moći. Egipatski kraljevi bijahu pastiri svoga naroda i nošahu štap kao skiptar. *Grčka*: atribut Proteja, pastira oceanskih stada, Orfeja kao dobrog pastira, a i Apolona, Talije, Pana, Argosa i Polifema. *Kršćanska*: Krist kao dobri pastir, apostolska štaka; atribut biskupa kao pastira svog stada; amblem sv. Gregorija, sv. Silvestra, sv. Zenona. *Sumersko-semitska*: jedna od kraljevskih oznaka u Asiriji i Babilonu.

(J.C. Cooper: *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Prosveta-Nolit, Beograd, 1986a, str. 167, 168)

*

štap rascvali štap, ili prut, atribut je Aronov i Marijina muža Josipa. Pri udaju Blažene djevice odbijeni prosci drže štapove, a jedan se može vidjeti kako svoj lomi preko koljena. Mojsije učini da iz stijene koju je dotakao štapom brizne voda. Štap je atribut personifikacije Gramatike, jedne od sedam slobodnih vještina, koja njime kažnjava učenike. Čarobni štap

pripada čarobnici Kirki. Procesijski štap, procesional, dugačka tanka motka, kojem je na vrhu križ i koji se nosi pred patrijarsima i biskupima, pa je za prve imao dvije prečke, za druge dvije. papinski ima tri. To se ime češće upotrebljava za kukasti pastirski štap (pastoral) biskupa ili opata. Taj je tip atribut Benedikta, Bernarda, Klare i, prigodice, Brigitte. Riba visi sa Zenonova štapa. Štap, s prtenjačom ili torbom koja često s njega visi, atribut je hodočasnikov. Hodočasnički štap kojem je na vrhu stijeg s crvenim križem drži Uršula. Mauro (Mavro), jedan od dvojice benediktovih učenika, može imati hodočasnički štap. Sveci misionari, kao Filip apostol, mogu biti prikazivani sa štapom. Palmovo drvo služi Kristoforu kao štap.

(*J. Hall: Rječnik tema i simbola u umjetnosti, August Cesarec, Zagreb, 1991, str. 330*)

*

tirs grč. (thyrsos) laka palica, na gornjem dijelu obavita bršljanom, štap starogrčkog boga Dioniza, znak bakhovske službe uopće (nose ga dakle i Dionizovi pratioci)

(*B. Klaić: Rječnik stranih riječi, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1988, str. 1354*)

*

štaka često se štake upotebljavaju kao oznaka sv. Antuna Pustinjaka i označuju njegovu odmaklu dob i nemoć nakon mnogih godina provedenih u pustinji. Kadšto je o njegovu štaku obješeno zvono, i to kao znak njegove moći istjerivanja zlih duhova.

štap hodočasnički štap upotrebljava se isključivo u vezi s različitim drugim predmetima, svetačkim oznakama svetaca koji su poznati po svojim putovanjima i hodočašćima. Hodočasnički štap sa svitkom i školjkom uobičajen je znak sv. Jakova Starijeg.

Štap od palmina stabla uvijek je oznaka sv. Kristofora, čovjeka silne snage, koji je iščupao palmu s korijenom za svoju palicu. Pošto je preko rijeke prenio Krista u obličju malena djeteta, rečeno mu je: "Zabodi svoj štap u zemlju, i on će prolistati i donijeti plod!" Kad se to čudo dogodilo, Kristofor se obratio na kršćanstvo. Još se nekim svecima štap pridaje kao oznaka, na primjer sv. Ivanu Krstitelju i sv. Jeronimu. Sv. Filip apostol ima štap s križem pri vrhu. Sv. Uršula često nosi štap sa zastavom obilježenom znakom križa. Sv. Rok kadšto nosi štap, školjku i torbu.

pastoral štap što ga nosi biskup kao znak svog dostojanstva i vlasti i pastirske službe nad vjernicima. Prvi se put spominje u V. stoljeću, a u VIII. je već redovita pojava. Isprva ima oblik običnog pastirskog štapa, od kojeg i vuče svoje porijeklo. Napravljen je od drva, na vrhu malo zavinut i prekriven metalnim ukrasima. U VIII. stoljeću na vrhu dobiva čvor, a u X. stoljeću na vrhu mu je križ. U XI. stoljeću znatno se povisuje i na vrhu dobiva volutu ukrašenu alegorijskim figurama. Od XIII. stoljeća obliku mu se ne mijenja, a ornamentalni detalji slijede stilske karakteristike svog razdoblja, te su osobito bujni u doba gotike i baroka. Nadbiskup

(metropolita) na vrhu štapa umjesto volute nosi dvostruki nadbiskupski križ. U nekim prigodama štap s volutom nose i opati i opatice monaških redova.

štap alpinistički: sv. Bernard (zaštitnik planinara)

biskupski: - vrh zavojnice (volute) okrenut van: biskupi;

- vrh volute okrenut unutra: opati, koji imaju pravo nositi mitru, a vlast im se proteže samo unutar samostana;

- sv. Ambroz (drži štap u ruci); sv. Leander; sv. Ljudevit biskup; sv. Teodnej;

biskupski na nozi: sv. Bruno (koji je odbio biskupsku čast);

opatski: sv. Benedikt; sv. Maur; sv. Bernard; sv. Skolastika;

obješen o nogu sotone: sv. Ranon;

procvjetali: Aron; sv. Josip;

koji se pretvara u zmiju: Aron; Mojsije;

koji uskrsuje mrtve: sv. Petar; sv. Marcijal; sv. Matern; sv. Patrick;

putnički: arkandeo Rafael - prijatelj malog Tobije; sv. Josip (na bijegu u Egiptu);

glasnički: arkandeo Gabrijel;

pastirski: Abel; Amos prorok; Krist - Dobri pastir; sv. Joakim;

u obliku slova T: sv. Matern Kolnski; sv. Marcijal; sv. Petar (čudotvorni štap);

slomljeni: protjerani prosci Djevice Marije, koji su slomili štapove iz srdžbe što im nisu procvjetali kao Josipov;

za ribolov: sv. Zenobije Veronski (zaštitnik ribiča).

(Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Sveučilišna naklada Liber i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, str. 452, 560, 561, 618)

*

Kad čovek dođe na prosjački štap, svak ga se kloni.

Svaki štap ima dva kraja.

(P. Mikić, D. Škara: Kontrastivni rječnik poslovice, August Cesarec - Školska knjiga, Zagreb, 1992, str. 297)

*

štaka štap (koji u gornjem dijelu može biti račvast) s priječnicom na vrhu, da se hromi ili bolesni mogu na nju naslanjati stavljajući je pri hodanju ispod pazuha; po svoj prilici od tal. *stacca* (motka), ispor. njem. *Stecken* (štap).

Što su drugo hromih prijateljke i drvene štakke? To začula mila stara majka ... pak uzima štaku i pavlaku, pa otide u goru zelenu. Al' eto ti starca Jezdimira ... na zlatnu se štaku naslonio. Kad to čuje anđeo (koji se pretvorio u prosjaka), prkrsti štakom, a potok poteče vodom. Nato odriješe sa svoga mjesta igumansku štaku i donesu je nasred crkve. Poslije toga đavoli našu svetoga Jovana štaku i kapu i odeždu. Vladika tiho zahvali Gospodu

... i uzevši štaku pođe za njima sa slavom. Sutra ću postati vladika ... uzeću u ruku vladčinu štaku.

štap komad drveta (najčešće), a može biti i od druge materije, ponajviše okrugla oblika i prilično tanak prema duljini, da se može držati u ruci, a može služiti u različite svrhe.

U vrime kuge more misnik izdaleka pomazat nemoćnika s jednom dugačkom šipkom oli štapom. Zla se godina može na štapu preskočiti (t.j. ne traje dugo). Kratkim štapom u duboku vodu odupirati se. Pruži ruku na jedno dijete, koje bješe uzjahalo naštap pa trče po dvoru. Blaženi Patricij ... sam' pred njimi svojim šćapom' okruži na zemlji jedan velik' okrišalj'. Pripaši boke tvoje, i vazamši šćap moj u ruku tvoju, i pojdi. Ništare ne nositi putem, ni šćapa ... ni kruha, ni pineza. Na vrata smo vam naprli, svaki nebog štapom kuca. Prut kraljevski ... njemu (t.j. *Ljubdragu*) je sada štap, na ki je tešku staros naslonio. Učini, da Osipov šćap suh obrati se u mladicu zelenu. Josipu u rukama suh štap procvati. Štap, koga rečeni redovnik nosaše, usadiše vrhu njegove glave. Noseći putnički štap u ruci ... dogodi se, da umorivši se jedanput na prostu polju ... leže. Nego uzmi dva klenova šćapa, o ramenu prosjačku torbicu. Da mi daš zalog ... prsten i rubac, i štap, što ti je u ruci. Štap i torba (*prosjačka*) to je od boga (*sudeno*). (*Južni krajevi*)

Naslanjaše slaba uda na štap jedva bolno tijelo vukući. Stari muži i žene, ki na šćapih hode od velike starosti. Noseći kožu svoju na štapu ... približi se gradu. On (t.j. *Lazar*) na štapu jedva život drži. Putovati po svetu sa šćapom. doći na prosjački štap *isto je što* osiromašiti, postati ubog. Kako čovek dođe na prosjački štap, svak ga se kloni.

Slavnijeh ljudi tužni unuci u gorkomu noseć vaju za ovcami štap u ruci. Ravnim poljem šćap držaše od ovčica pasuć stado. Evo David praću nosi i u ruci šćap drveni. Uze (*David*) štap svoj običajni. Obuče pastirske haljine i uzme pastirski štap u ruke.

Gdi su im sada poštenja i drago kamenje i njihovi štapi i krune? Pripasaše tebi zlat mač od viteza, daše ti i štap od markeza. Bijaše ... i ostalim kripostima toliko se visoko i slavno uzveličao ... da mu se dađu u ruku štap od zapovidi kraljevstva. Štap vladanja haračije puka tvoga nadobio si.

Benedik, noseći opatski štap u rukah ... zapovidje im (t.j. *vragovima*), da ga puste. Abati ... koji imaju mitru i štap biskupski. Po nadarenju apostolskomu mogu mitru i štap biskupski nositi.

Kad je baba dole došla, zame svoj šćap, udre po našen znancu, i on se valje okameneje, a tako je bilo isto i ... s konjen.

(*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, XVII, JAZU, Zagreb, 1959-1962, str. 747, 754, 755, 756, 757*)

7.4. Šešir

Šešir (oglavlje s obodom) a ne kapa (kalota, oglavlje bez oboda), pratilac je torbe i štapa na njihovim putovanjima. Nosi ga hodočasnik i viši kler. Negdje ima praktičnu funkciju, negdje služi samo kao oznaka ili simbol.

On nije tako jaki znak kao torba ili možda štap; nije ni tako jasan kao ova dva. Nije jasno označava li vlast kao takvu ili misaonu vlast, odnosno intelektualnu nadmoć. Onaj koji ga nosi uz torbu i štap, pridodava svim prije nabrojenim konotacijama i misaonu moć. Nije to duhovna kategorija, kako je konotira štap - to je čisti intelekt.

Istina, u simbolici zapadnoga kršćanstva šešir ima atribute: kardinalski, židovski, kardinalski na zemlji, kardinalski obješen na stablo, hodočasnički (posut školjkicama); time se šešir približava štapu, ali se značenjski ne izjednačava. Svaki fenomen pridržava svoja značenja i konotacije, koje se posredno prenose i na torbu.

U Rječniku simbola o šeširu se kaže sljedeće:

"1. u masonskoj skupštini Majstor zadržava svoj šešir: predsjedava pokriveno glave, što je *znak njegovih posebih prava i prvenstva*. Bilo da se običaj zadržao ili nije iz praktičnih razloga, nije djelovao na simbolizam šešira. Čini se da uloga šešira odgovara ulozi krune koja je znak vlasti i suvereniteta, to više što je šešir bio nekada trorogi.

2. Smatralo se da je nošenje šešira označilo svršetak uloge koju je kosa imala kao sredstvo za primanje nebeskog utjecaja, a samim tim da je postignut krajnji cilj inicijacijskog traženja. To postizanje *posrednička* uloga, međutim, ne prekida, nego naprotiv: rogovi šešira ili šiljci krune shvaćeni su, poput kose, kao predodžba *zraka svjetlosti*.

3. Šešir kao pokrivalo simbolizira glavu i misao. Simbol je identifikacije; takvim se javlja u Meyrinkovu romanu Golem: junak ima misli i preuzima nakane osobe čiji šešir nosi. Promijeniti šešir, znači promijeniti mišljenje, imati drukčiji pogled na svijet" (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 676).

Vidimo da se i uz šešir, kao uostalom i uz torbu i štap, božanska nit provlači kao vodilja, putokaz za lutanje, vladanje (duhovno i svjetovno), mišljenje.

Korak natrag odveo nas je do osnovnih ljudskih spoznaja o duhovnosti života, o moći vlasti i vlasti moći, te o bijegu putem misli. Zaključno s kršćanstvom kao, za sada, krajnjim dometom u europskoj civilizaciji koju je religijska misao dostigla u objašnjenju temeljnih pitanja o čovjeku, ova tri fenomena označuju duhovnu ili moćnu osobu. Osobu koja nije samo muškarac ili žena, koja je više od toga; moć takvoj osobi daje bliskost s Vrhovnim bićem. Zato torba (štap i šešir) i nije tek jednostavni modni ili odjevni predmet. A šešir i štap torbi su pomogli objasniti njenu homogenost raznih značenja, koja su u prvi mah nespojiva.

Što se semiotike tiče, osoba (u ogrtaču) s torbom na ramenu, štapom u ruci i šeširovom na glavi sada ima jedno sasvim određeno značenje i konotira ona, već nabrojena, značenja. Kako je to bilo u vremenu, koje nisam datirao poviješću već načinom razmišljanja, u koje sam koraknuo *još dublje u povijest* ne mogu spoznati. Priča je ispričana i rijetki će moći uistinu reći da je prava ili da je kriva.

7.4. VI. dodatak: rječnik pojmova vezan uz fenomen šešira

Ovaj prikaz je kao i prethodni vrlo kratak i informativan. Naznačeni pojmovi su tek baza za šire proučavanje.

*

šešir 1. u masonskoj skupštini Majstor zadržava svoj šešir: predsjedava pokriveno glave, što je znak njegovih posebnih prava i prvenstva. Bilo da se običaj zadržao ili nije iz praktičnih razloga, nije djelovao na simbolizam šešira. Čini se da uloga šešira odgovara ulozi krune koja je znak vlasti i suvereniteta, to više što je šešir bio nekada trorogi.

2. Smatralo se da je nošenje šešira označilo svršetak uloge koju je kosa imala kao sredstvo za primanje nebeskog utjecaja, a samim tim da je postignut krajnji cilj inicijacijskog traženja. To postizanje posrednička uloga, međutim, ne prekida, nego naprotiv: rogovi šešira ili šiljci krune shvaćeni su, poput kose, kao predodžba zraka svjetlosti.

3. Šešir kao pokrivalo simbolizira glavu i misao. Simbol je identifikacije; takvim se javlja u Meyrinkovu romanu Golem: junak ima misli i preuzima nakane osobe čiji šešir nosi. Promijeniti šešir, znači promijeniti mišljenje, imati drukčiji pogled na svijet.

(*J. Chevalier, A. Gheerbrant: Rječnik simbola, mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987, str. 676*)

*

šešir priprosto seljačko i putničko pokrivalo za glavu u staroj Grčkoj bio je *petasos*. Bijaše okrugao, plitke kalote (glave) i s obodom da zaštiti od sunca. Kad je s krilima, redovno ga nosi Merkur. Srednjovjekovni hodočasnički šeši u osnovi je nalik na *petasos*, ali je kadikad (posebno u Sjevernoj Evropi) zavrnut otraga i sa strana, te se doima kao da naprijed ima kljun. Može imati i narezukanu školjku. Kad nije na glavi, visi niz pleća, ili pak na hodočasničkom štapu. Tako ga nose Jakov Stariji, Rok i Krist kao hodočasnik na Putu u Umaus i za Večere u Emausu.

Kardinalski crveni šešir atribut je Jeronimov i, rjeđe, Bonaventurin. Bonaventurin može visiti i sa stabla.

(*J. Hall: Rječnik tema i simbola u umjetnosti, August Cesarec, Zagreb, 1991, str. 328*)

*

šešir, kardinalski šešir purpurne boje, polukuglaste kape i široka oboda, kome sa strane na pletenu konopčicu vise bogate rese, također purpurne boje.

šešir kardinalski: sv. Bonaventura; sv. Jeronim (neopravdano stečeni atribut, jer nikada nije bio kardinal); sv. Franjo Borgia; sv. Petar Damian;

židovski: starozavjetni proroci;

kardinalski, na zemlji: sv. Franjo Borgia; sv. Vinko Ferrerski;

kardinalski, obješen na stablo: sv. Bonaventura;

hodočasnički, posut školjkicama: sv. Jakov Stariji; sv. Sebald; sv. Rok

(Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Sveučilišna naklada Liber i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, str. 558, 617)

*

šešir klobuk. Natoprče dolamu na livo rame, a šešir na desno oko. Da se nerazumna glava diže i koči pod zlatookruženim šeširom. Šešir skidaj, u ruku celivaj. Stari ljudi nose ... šešir ili ... kapu.

(Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, XVII, JAZU, Zagreb, 1959-1962, str. 564)

8. U CARSTVU ZNAKOVA

Da bismo čitali bilo koji semiotički tekst, trebamo shvatiti da onaj koji govori polazi od pretpostavke da se semioza nalazi na mnogim mjestima, u svakom slučaju, i izvan verbalnog jezika. Zatim, treba se odlučiti je li autor opisao funkcioniranje na prihvatljiv način. No ova dva problema se smatraju različitim. - Umberto Eco (1989)

Tako smo došli do kraja analize *torbe*. Put nije bio lagan, iako se to na prvi pogled ne primjećuje. Torbu smo pronašli u *Carstvu znakova* u njejoj pravoj veličini.

Ne treba se čuditi što je etnografija zastupljena u relativno malom obimu i što se najozbiljnija analiza vršila većinom kroz jezik. Kulturna antropologija (ovdje obogaćena semiotikom) dozvolila mi je da svoja razmatranja usmjerim na jedan kulturni entitet (jezik), a da druge (etnografija, moda, reklama) koristim samo za "podršku" i ogledanje činjeničnog stanja.

Vidjeli smo, nadalje, da povijesni prikaz torbe nije zadovoljavajući i, iako djelomično prikazan kroz modne aspekte, previše površan da bi bio upotrijebljen za postavljene ciljeve. Zašto?

Klasična povijest (u smislu povijesne znanosti) nije uspjela u cijelosti dokučiti kako *pisati povijest* predmeta koji se nalaze neposredno uz čovjeka ili koje redovito upotrebljava, već samo povijest ljudi, odnosno određenih osoba. Na svoj način, vidjeli smo, povijesno sam prikazao modni razvoj torbe i tu se najbolje ogleda nedostatak energije u takvom prikazu.

Dočim se situacija mijenja, to se sada sa ovoga mjesta može reći, u etnografskim prikazima. Prisjetimo se onih navoda koje sam istaknuo na stranici 45. U još nerazrađenoj analizi oni praktični nisu značili ništa, međutim obogaćujući naše spoznaje vidimo da je etnografija bila *tako blizu* svih mojih kasnijih navoda i iz njih izvedenih promišljaja. Gavazzi, Gušić, Baš, pisci monografija u Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena kazuju isto što i ja, i za vjerovati je, da su se sustavnije bavili problematikom torbe, da bi došli do sličnih stavova. Uzevši u obzir da im je torba bila tek usputna opaska, njihovi su izvori neprocjenjivo važni za ovaj rad.

U sklopu ovoga postoji još nešto - problematizacija nošnje ili odjeće u cjelini. S time će se netko jednom morati sustavnije pozabaviti, a ja sam sa svoje strane pokušao prikazati jedan, manje ili više, suvisliji pregled, koji naravno ne može zadovoljiti ovdje postavljene kriterije.

U etnografskim radovima pojavljivale su se nedoumice je li torba dio nošnje, odjeće ili je, pak, "rukotvorstvo". Zaista umjetna i nebitna dilema, pogotovu stoga jer smo mogli vidjeti da je dekonstruirana torba sami *nastanak* odjeće. Što je ona u "tradiciji" također je pokazano u prikazima

etnografa i etnologa. Da je specifičan dio nošnje ili odjeće pokazuje i sama ova nedoumica. Nadalje, dolazimo do reklamne poruke, koja torbu stavlja u modni kontekst, te simbolno prikazuje ženu. Na ovome nivou torba postaje (za razliku od prethodnih) simbol, ili u najgorem slučaju, pola-znak a pola-simbol. Proces označavanja vrši se samo u jednom pravcu (od torbe do žene), te je smisao sužen na samo jednu oznaku - ženstvenost. Njenom današnjem prozirnom i površnom značenju modnoga detalja donekle se suprotstavlja također suvremeni jezični aspekt u kojemu torba još uvijek uspostavlja dio prvobitnih konotacija, te se tako ta dva aspekta torbe nikako ne dovode u vezu: torba kao modni detalj je jedno, a kao jezični izraz sasvim drugo.

Međutim, jezičke implikacije termina *torba* i *sak* dovele su nas do novih spoznaja. Shvaćena kao znak, torba se punila značenjskim sadržajima i polako otkrivala smisao. U prvoj analizi (dakle, termina *torba*) došli smo do spoznaje da ona postavlja žene kao rod/spol u isti odnos sa određenim skupinama muškaraca, tj. njihovim zanimanjima. Na tome nivou torba se značenjski identificira s ženom, odnosno žena s torbom (odnos je uzajaman).

Potvrda torbe kao ženske spolne odjevne oznake može se naći i u modi, a da je ona osnovna oznaka zanimanja muškaraca i udaljenosti od doma lijepo prikazuje etnografski materijal.

Nastavljajući s analizom (termina *sak*) dolazi se do novoga smisla. Tu se torba (u svim svojim jezičnim oblicima) prenosi na plan oznake odjeće, gdje je krajnja implikacija odjeća svećenika. Također označava i blagajnika koji implicira bogatstvo, te pokornika koji označava siromaštvo. Semiozom je uspostavljen duboki smisao koji se već izgubio pod naslagama novih značenja. Dakle, na ovome nivou torba je oznaka muškarca koji je ili bogat ili siromašan, te označava njegovo zanimanje (blagajnik, svećenik, isposnik), ili stanje (hodočasnik) gdje se opet pojavljuje situacija putovanja, udaljenosti od doma. Kao posljednju oznaku torbe utvrdio sam odjeću ili specifični dio odjeće. Vreća s prorezom za glavu i ruke, što torba u ovome kontekstu konotira, također ima svoja značenja siromaštva ili pokore te donekle hodočasništva. Kako i kada nastaje obrat u današnje stanje znakovnoga izraza torbe nisam uspio dokučiti.

Pomoću štapa i šešira torba nadopunjuje svoja značenja; u društvu s njima ona se kreće u moćnome, vlastodržačkom i mudrome društvu. Osobe koje je nose poštovane su i "nedodirljive". Bilo one bogate ili siromašne, kraljevi ili pastiri, uvijek su u izvanrednoj situaciji. Štap i šešir proširili su i naše vidike, iako nisu donijeli mnogo novoga - oni služe samo za učvršćivanje već rečenih činjenica.

Nije mi želja ni potreba promišljati koliko je (ili nije) ovaj rad značajan za etnološku, kulturno antropološku ili semiotičku publiku, ali moram se pozvati na Umberta Eca i reći da sam (po njemu) ispunio zadatak određene teorije koja ne završava kada jasno izdvoji svoj predmet, nego kada ga

obradi temeljitije od svih ranijih pristupa. A ovdje je zacijelo moj pristup istraživanja ispunio taj zadatak.

Treba svakako napomenuti da su svi navodi koji se pojavljuju u tekstu obilno dokumentirani u narednim *rječnicima i dodacima*, koji su odmaknuti od gornjega teksta zbog potrebe razumljivosti i što manjega opterećenja pri čitanju.

Ovakav rezultat omogućila mi je semioza, koja je jedan, na prvi pogled beznačajan predmet pretvorila u višeslojno označavajući znak (čak simbol), čiji označavajući smisao prelazi granice suvremenog (površnog) poimanja torbe.

Najzad, kulturnu sam antropologiju (i etnologiju), uz malu pomoć semiotike, uveo u nove prostore *značenja i simbolizacije*, a torbu *Retorikom Starih u Carstvo znakova*.

9. LITERATURA

Literatura je, kao što se vidi, podijeljena na dva glavna područja: teorijska bibliografija i izvori. Izvori se dalje dijele na primarne (rječnici) i sekundarne (etnografska i povijesna literatura). Ovo je bilo potrebno zbog lakšega snalaženja u velikom broju bibliografskih jedinica.

9.1. Teorijska bibliografija

Armanda, Asja: Retorika torbe, *Simboli identiteta, Studije, eseji, građa*, Hrvatsko etnološko društvo (Biblioteka HED-a), Zagreb, 1991, str. 153-158
Barthes, Roland: Sistem mode, *Marksizam - strukturalizam, Istorija, struktura*, Delo (biblioteka Argumenti), Beograd, 1974, str. 161-178

*** *Književnost, mitologija, semiologija*, Nolit, Beograd, 1979

*** Plastični znak, *Zbornik tekstova iz teorije vizualnih umjetnosti*, Rijeka, 1981, str. 71-82

*** *Carstvo znakova*, August Cesarec (biblioteka Mixta), Zagreb, 1989

*** *Retorika Starih. Elementi semiologije*, ŠKUC, Filozofska fakulteta (biblioteka Studia humanitatis), Ljubljana, 1990

Beigbeder, Olivier: *Simbolika*, Književna zajednica Novog Sada (biblioteka Que saiz-je?), Novi Sad, 1988

Belaj, Vitomir: Pladoyer za etnologiju kao historijsku znanost o etničkim skupinama, *Studia Ethnologica*, Vol. 1, Zagreb, 1989, str. 9-17

Beltz, Walter: *Biblijska mitologija*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1984

Bense, Max: *Sažeti temelji moderne estetike, Estetika i teorija informacije*, Prosveta, Beograd, 1977

Braica, Silvio: Patrijarhat kao ideologija, *Etnološke sveske VIII*, Kruševac-Beograd, 1987, str. 131-139

*** *Društvena struktura kod L.H. Morgana i C. Levi-Straussa*, Filozofski fakultet, Zagreb, 1988 (diplomski rad)

*** Običaj i kriza, *Etnološka tribina 13*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1990, str. 17-21

*** Jezička analiza torbe kao oznake identiteta, *Simboli identiteta, Studije, eseji, građa*, Hrvatsko etnološko društvo (Biblioteka HED-a), Zagreb, 1991, str. 159-165

*** Govor o arhitekturi i govor arhitekture: dva modela analize, *Etnološka tribina 14*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 1991a, str. 91-101

*** Retorika arhitekture (na primjeru otoka Hvara), *Ethnologica Dalmatica I*, Etnografski muzej, Split, 1992, str. 147-150

*** *Retorika torbe. Fenomenologija, antropologija, semiotika*, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1993 (magistarski rad)

Burke, Kenneth: *A Rhetoric of Motives*, Prentice Hall, New York, 1950

- Cassirer, Ernst: *Ogled o čovjeku. Uvod u filozofiju ljudske kulture*, Naprijed, Zagreb, 1978
- Chevalier, Jean: Uvod, u: Chevalier, Jean - Gheerbrant, Alain: *Rječnik simbola, Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987, str. v-xxiv
- Cooper, Jean Campbell: Uvod, u: *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Prosveta-Nolit, Beograd, 1986, str. 7-8
- Culler, Johnatan: *Sosir - osnivač moderne lingvistike*, BIGZ, Beograd, 1980
- Desideri, Paola: Situacioni kontekst, linija Malinovski - Fert i neke socio, etno i pragmalingvističke implikacije, *Kultura 76-77*, Beograd, 1987, str. 48-66
- Ducrot, Oswald, Todorov, Tzvetan (eds.): *Dictionnaire encyclopedique des sciences du langage*, Seuil, Paris, 1972
- *** *Enciklopedijski rečnik nauka o jeziku, I*, Prosveta (biblioteka XX vek), Beograd, 1987
- *** *Enciklopedijski rečnik nauka o jeziku, II*, Prosveta (biblioteka XX vek), Beograd, 1987a
- Eco, Umberto: *Otvoreno djelo*, Sarajevo, 1965
- *** *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit (biblioteka Književnost i civilizacija), Beograd, 1973
- *** *A Theory of Semiotics*, Indiana University Press, Bloomington, 1979
- *** *Ime ruže*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1984
- *** Kako kultura određuje viđenje boja, *Quorum br. 2*, Zagreb, 1988, str. 107-124
- *** Glose i druga ogledala, *Treći program br. 80-81*, Radio Beograd, Beograd, 1989, str. 161-220
- *** *Fukoovo klatno*, Beletra, Beograd, 1989a
- *** Interpretacija i nadinterpretacija (ulomci), *Književna smotra*, br. 100 (2), Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1986, str. 189-200
- Filipović, Vladimir (redaktor): *Filozofijski rječnik*, Nakladni zavod Matice hrvatske (biblioteka Rječnici), Zagreb, 1984
- Firth, Raymond: *I simboli e le mode*, Laterza, Milano, 1977
- Foucault, Michel: Uvod u arheologiju znanja, *Marksizam - strukturalizam, istorija, struktura*, Delo (biblioteka Argumenti), Beograd, 1974, str. 124-141
- Geertz, Clifford: Religion as a Cultural System, u: W.A. Lessa, E.Z. Vogt (urednici): *Reader in Comparative Religion: An Anthropological Approach*, Harper and Row, New York, 1965, str. 204-216
- *** *The Interpretations of Culture*, Basic Books, Inc., New York, 1973
- *** *Works and Lives: The Anthropologist as Author*, Stanford University Press, 1988
- Guiraud, Pierre: *Semiologija*, Prosveta (biblioteka XX vek), Beograd, 1983

- Halpern, Joel M.: The Inuit Aspect of Mental Health: An Approach Utilizing Linear and Cyclical Time Concepts, *Collegium Anthropologicum*, Vol. 11, No. 1, Zagreb, 1987, str. 213-226
- Halpern, Joel M., Wagner, Richard A.: Time and Social Structure: A Yugoslav Case Study, *Journal of Family History*, Vol. 9, No. 3, Fall, 1984, str. 229-243
- Houis, H.: *Anthropologie linguistique de l'Afrique noire*, Presses Universitaires de France, Paris, 1971
- Hymes, Dell: *Etnografija komunikacije*, BIGZ (biblioteka XX vek), Beograd, 1980
- Ivančević, Radovan: Uvod u ikonologiju, u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber - Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, str. 13-82
- Ivanov, V. { XE "V." } V. - Toporov, V.N.: *Slavjanske jazykovyje modelirujuščie semiotičeskie sistemy (drevnij period)*, Akademija nauk SSSR, Institut slavjanovedenija, Nauka, Moskva, 1965
- *** *Issledovanija v oblasti Slavjanskih drevnostej, Leksičeskie i frazeologičeskie voprosy rekonstrukcii tekstov*, Akademija nauk SSSR, Institut slavjanovedenija i balkanistiki, Nauka, Moskva, 1974
- Katunarić, Vjeran: *Ženski eros i civilizacija smrti*, Naprijed, Zagreb, 1984
- Leach, Edmund: *Kultura i komunikacija*, Prosveta (biblioteka XX vek), Beograd, 1983
- *** Antropološki aspekti jezika: kategorija životinja i jezično nasilje, *Quorum br. 2*, Zagreb, 1988, str. 83-106
- *** Uvod, u: Leach, Edmund - Aycok, Alan D.: *Strukturalističke interpretacije biblijskog mita*, August Cesarec (biblioteka Mixta), Zagreb, 1988a, str. 7-15
- Lévi-Strauss, Claude: *Strukturalna antropologija*, Stvarnost, Zagreb, 1977
- Panofsky, Erwin: Renesansa, samoodređenje ili samoobmana, u: *Peto razdoblje, zbirka tekstova*, Quorum, br. 5, Zagreb, 1987, str. 19-68
- Petrić, Mirko: Osnove teorije laži, *Slobodna Dalmacija*, 1.10.1989, str. 42
- *** Roland Barthes o Barthesu Rolandu, *Slobodna Dalmacija*, 29.10.1989a, str. 42
- *** Postmoderna tehnologija, *Slobodna Dalmacija*, 5.11.1989b, str. 42
- *** U sjeni ruže, *Slobodna Dalmacija*, 26.11.1989c, str. 40
- Porebski, Mieczyslaw: *Ikonosfera*, Prosveta (biblioteka Današnji svet), Beograd, 1978
- Prica, Ines: Razlaganje kulturnog identiteta, *Simboli identiteta, Studije, eseji, građa*, Hrvatsko etnološko društvo (Biblioteka HED-a), Zagreb, 1991, str. 72-77
- *** Granice običaja, *Narodna umjetnost* 28, Zagreb, 1991a, str. 243-267
- Rihtman-Auguštin, Dunja: Razmišljanje o narodnoj nošnji i modi, *Narodna umjetnost* 13, Zagreb, 1976, str. 113-122

- *** O modelu obiteljske zajednice u našoj etnologiji, *Etnološki pregled 17*, Beograd, 1982, str. 117-121
- *** *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984
- *** O konstrukciji tradicije u naše dane, Rituali, simboli i konotacije vremena, *Narodna umjetnost 29*, Zagreb, 1992, str. 25-43
- Rothacker, Erich: *Filozofska antropologija*, Veselin Masleša (bibl. Logos) Sarajevo, 1985
- Saussure, Ferdinand de: *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd, 1969
- *** *Corso di linguistica generale*, Laterza, Milano, 1983
- Schneider, David D.: *American Kinship: A Cultural Account*, Prentice - Hall, New York, 1968
- Skledar, Nikola: Simboli i socio-kulturni identitet (prilog antropološkom pristupu), *Simboli identiteta, Studije, eseji, građa*, Hrvatsko etnološko društvo (Biblioteka HED-a), Zagreb, 1991, str. 7-19
- Sklevicky, Lydia: Profesija etnolog - analiza pokazatelja statusa profesije, *Simboli identiteta, Studije, eseji, građa*, Hrvatsko etnološko društvo (Biblioteka HED-a), Zagreb, 1991, str. 45-67
- Supek, Olga: Transformacija patrijarhalnih odnosa: od zadruga do neolokalnosti u Jaskanskom prigorju, *Etnološki pregled 22*, Beograd, 1986, str. 49-59
- Supek-Zupan, Olga: Od teorije do prakse i nazad. Mogućnost marksističkog shvaćanja u etnologiji, *Narodna umjetnost 13*, Zagreb, 1976, str. 57-76
- Škiljan, Dubravko: *Govor realnosti i realnost jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1978
- *** *U pozadini znaka*, Školska knjiga, Zagreb, 1985
- *** *Pogled u lingvistiku*, Školska knjiga, Zagreb, 1985a
- Tadić, Marko: Semiotička teorija Umberta Eca, *Republika 9-10*, Zagreb, 1988
- Thomas, Louis-Vincent: *Antropologija smrti II*, Prosveta (biblioteka Današnji svet), Beograd, 1980
- Turner, Victor: *Od rituala do teatra*, August Cesarec (b. Mixta), Zagreb, 1989
- Uspenski, Boris A.: *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, Nolit (biblioteka Sazvežđa), Beograd, 1979
- Vodopija, Milivoj: Nošnja kao sustav funkcija i poruka, *Narodna umjetnost 13*, Zagreb, 1976, str. 155-160
- Wilson-Schaef, Anne: *Women's Reality: An Emerging System in the White Male Society*, Winston Press, Inc., Minneapolis, 1981

9.2. Izvori

9.2.1. Primarni izvori

V. Anić: *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 1991

J. Belloszteneč: *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium, selectioribus synonymis, phraseologiis, verborum constructionibus metaphoris, adagiis, abundantissime locupletatum, item plurimis authorum in hoc opere adductorum sententiis idiomate Illyrico delicatis illustratum*, dio I. (*Gazophylacium Latino-Illyricorum*), Zagrabiae, 1740 (pretisak Liber i Mladost, Zagreb, 1973)

*** *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium, selectioribus synonymis, phraseologiis, verborum constructionibus metaphoris, adagiis, abundantissime locupletatum, item plurimis authorum in hoc opere adductorum sententiis idiomate Illyrico delicatis illustratum*, dio II. (*Gazophylacium Illyrico-Latinum*), Zagrabiae, 1740a (pretisak Liber i Mladost, Zagreb, 1973)

N. Benini, E. Horetzky: *Francusko hrvatski ili srpski i hrvatsko ili srpsko francuski džepni rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1989

G. Campanini, G. Carboni: *Vocabolario Latino-Italiano e Italiano-Latino*, G.B. Paravia & Co., Torino-Milano- Firenze-Roma-Napoli-Palermo, 1933
Capitol's Concise Dictionary, From and To: English, Swedish, Dutch, German, French, Italian, Spanish, Croatian, Spektar - Capitol Publishing House, Zagreb - Bologna

M. Chaturvedi, B.N. Tiwari: *A Practical Hindi - English Dictionary*, National Publ. House, New Delhi, 1978

J. Chevalier, A. Gheerbrant: *Rječnik simbola, Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1987

J.C. Cooper: *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Prosveta-Nolit, Beograd, 1986a

V. Čulinović-Konstantinović: Izrazi, u: *Aždajkinja iz Manite Drage (običaji, vjerovanja, magija, liječenje)*, Logos, Split, 1989, str. 195-212

Đ. Daničić: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio II, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1884-1886

M. Deanović, J. Jernej: *Hrvatskosrpsko - talijanski rječnik*, IP Školska knjiga, Zagreb, 1956

*** *Talijansko hrvatski ili srpski rječnik*, IP Školska knjiga, Zagreb, 1990

*** *Hrvatsko - talijanski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1991

Der Groose Duden: Band 1, Bibliographisches Institut Mannheim-Wien-Zurich, 1973

M. Drvodelić: *Hrvatsko ili srpsko engleski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1989

J.H. Dworecki (red.): *Podreczny slownik rosyjsko - polski*, Wiedza Powszechna, Warszawa, 1980

- M. Filipović: *Rječnik stranih riječi*, Zadruga štampa, Zagreb, 1988
- R. Filipović i dr.: *Englesko - hrvatski rječnik*, Zora, Zagreb, 1955
- R. Filipović: *Englesko hrvatski ili srpski rječnik*, Školska knjiga i Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987
- H.W. Fowler: *A Dictionary of Modern English Usage*, Greenwich House, New York, 1983
- K.V. Gabučan: *Učebnyj tolkovyj slovar' russkogo jazyka*, Russkij jazyk, Moskva, 1988
- A. Gluhak: *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb, 1993
- D.B. Guralnik (gen. edit.): *Webster's New World - Large Print - Dictionary of the American Language*, Simon & Schuster, Inc., New York, 1979
- *** (gen. ed.) *Webster's New World Dictionary of the American Language*, Prentice Hall Press, New York, 1986
- J. Hall: *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, August Cesarec (Biblioteka Vocabula), Zagreb, 1991
- J. Hamm: Rječnik, u: *Čitanka starocrkvenoslavenskog jezika s rječnikom*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1947, str. 73-136
- R. Hansen, J. Matešić, J. Peterman, S. Rittgasser, M. Steiger, I. Zimanji-Hofer: *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik*, Nakladni zavod Matice hrvatske - Verlag Otto Sagner, Zagreb - Munchen, 1988
- A.S. Hornby: *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, Oxford University Press, Oxford, 1974
- A.S. Hornby, E.V. Gatenby, H. Wakefield: *The Advanced Learner's Dictionary of Current English*, Oxford University Press, London, 1963
- A. Hurm: *Njemačko - hrvatskosrpski rječnik, s gramatičkim podacima i frazeologijom*, IP Školska knjiga, Zagreb, 1959
- S. Ivanović, I. Petranović: *Rusko-serbskohrvatski slovar*, Russkij jazyk, Moskva, 1981
- F. Iveković, I. Broz: *Rječnik hrvatskoga jezika*, sv. I, Zagreb, 1901
- *** *Rječnik hrvatskoga jezika*, sv. II, Zagreb, 1901a
- B. Jakić, A. Hurm: *Hrvatsko-njemački rječnik, s gramatičkim podacima i frazeologijom*, Školska knjiga, Zagreb, 1991
- J. Jurančić: *Srbskohrvatsko-slovenski in slovensko-hrvatosrbski slovar*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1988
- V. S. Karadžić: *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima*, Beč, 1852
- J. Karłowicz, A. Krynski, W. Niedzwiedzki: *Słownik języka polskiego*, tom VII, Warszawa, 1919
- B. Klaić: *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zora, Zagreb, 1972
- *** *Rječnik stranih riječi, tuđice i posuđenice*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988
- B. Koneski: *Rečnik na makedonskiot jazik*, tom III, Skopje, 1966
- E. Kraus-Srebrić, Z. Gačić: *Rečnik srpskohrvatsko - grčki i grčko - srpskohrvatski*, Naučna knjiga, Beograd, 1988

- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985
- N. Majnarić, O. Gorski: *Grčko - hrvatski ili srpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1983
- J. Matešić: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1982
- P. Mikić, D. Škara: *Kontrastivni rječnik poslovice*, August Cesarec i Školska knjiga (Biblioteka Vocabula), Zagreb, 1992
- M. Monier-Williams: *A Sanskrit - English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged*, The Clarendon Press, Oxford, 1899 (reprint 1964)
- S. Musić, I. Klajn: *Talijansko srpskohrvatski rečnik*, BIGZ, Beograd, 1989
- The New Penguin English Dictionary*, Penguin Books (in association with Longman Group Limited), 1986 (repr. 1987)
- Oxford-Duden-Cankarjeva založba: *Hrvatski ili srpski i engleski slikovni rječnik*, Clarendon Press - Cankarjeva založba Ljubljana, Oxford - Zagreb, 1990
- R.F. Patterson (edit.): *New Expanded Webster's Dictionary*, P.S.I. & Associates, Inc., Miami, 1988
- R.F. Poljanec, S.M. Matadova-Poljanec: *Rusko - hrvatskosrpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1962
- *** *Rusko - hrvatski ili srpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1987
- Popis knjiga i rukopisa upotrebljenih za rječnik, u: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XXIII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1975-76 (ili sv. 96, 2. dvadeset i trećega dijela, JAZU, Zagreb, 1976), str. 541-563
- Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom*, Matica hrvatska - Matica srpska, Zagreb - Novi Sad, 1960
- V. Putanec: *Francusko - hrvatskosrpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1957
- *** *Francusko - hrvatski ili srpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1982
- *** *Francusko - hrvatski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1990
- *** Hrvatsko - latinski rječnik: 1595, u: F. Vrančić: *Dictionarivm ...*, pretisak Novi Liber, Zagreb, 1992, str. 141-198
- M. Radenković-Mihajlović: *Rečnik engleskih izraza i idioma*, IP Bratstvo i jedinstvo, Novi Sad, 1956
- S. Ristić, J. Kangrga: *Rečnik srpskohrvatskog i nemačkog jezika*, Beograd, 1928
- S. Ristić, Ž. Simić, V. Popović: *Enciklopediski englesko - srpskohrvatski rečnik*, dio I, Prosveta - Cambridge University Press, Beograd - London, 1963
- *** *Enciklopediski englesko - srpskohrvatski rečnik*, dio II, Prosveta - Cambridge University Press, Beograd - London, 1963a
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio VI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1904-10

- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XIV, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1953-55 (ili sv. 61, 3 četrnaestoga dijela, JAZU, Zagreb, 1954)
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XVII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1959-1962 (ili sv. 73, 3 sedamnaestoga dijela, JAZU, Zagreb, 1961)
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XVII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1959-1962 (ili sv. 74, 4 sedamnaestoga dijela, JAZU, Zagreb, 1962)
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XVIII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1962-66 (ili sv. 77, 3 osamnaestoga dijela, JAZU, Zagreb, 1963)
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XXI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1973-74 (ili sv. 88, 2. dvadeset i prvog dijela, JAZU, Zagreb, 1974)
- P. Robert: *Dictionnaire, Alphabetique & Analogique, de la Langue Francaise*, Paris, 1967
- A. Sekulić: Rječnik manje poznatih riječi, u: Fra A. Kačić Miošić: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Zbornik Kačić, Split, 1983, str. 507-515
- S. Senc (priredio): *Grčko - hrvatski rječnik za škole (po Benseler-Kaegijevu Grčko - njemačkom rječniku)*, Zagreb, 1910
- Simple English Dictionary*, S. Simon & Co., London, 1983
- Slovar' drevne - ruskoga jazyka*, tom III, dopolnenija
- P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971 (uredili M. Deanović i Lj. Jonke)
- *** *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. II, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1972 (uredili M. Deanović i Lj. Jonke)
- *** *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. III, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1973 (uredili M. Deanović i Lj. Jonke)
- J. Stadnikiewicz-Kerep: *Słownik polsko-chorwackoserbski*, u: *Jezyk polski*, Sveučilište u Zagrebu - Filozofski fakultet, Zagreb, 1976, str. 195-334
- N.M. Šanskij, E.A. Bystrova, V. I. Zimin: *Frazeologičeskie oboroty ruskoga jazyka*, Russkij jazyk, Moskva, 1988
- A. Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost (biblioteka Kulturno nasljeđe BiH), Sarajevo, 1979
- S. Škerlj, R. Aleksić, V. Latković: *Slovenačko - srpskohrvatski rečnik*, Prosveta - Državna založba Slovenije, Beograd - Ljubljana, 1964
- F. Švelec: Rječnik manje poznatih riječi, u: F. Grabovac: *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga*, Splitski književni krug (biblioteka Pisci XVII i XVIII stoljeća), Split, 1986, str. 391-395

- I. I. Tolstoj: *Serbskohorvatsko - russkij slovar'*, Russkij jazyk, Moskva, 1982
- Tursko - srpski i srpsko - turski rečnik*, IP Tekin, Istanbul, 1980
- M. Uroić, A. Hurm: *Njemačko - hrvatski rječnik, s gramatičkim podacima i frazeologijom*, Školska knjiga, Zagreb, 1993
- R. Vidović: Rječnik, u: I. Kovačić: *Smij i suze starega Splita*, Split, 1971, str. 235-264
- V. Vinja: *Španjolsko - hrvatski rječnik, s osnovama španjolske gramatike i španjolskog trgovačkog dopisivanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1991
- V. Vinja, R. Musanić: *Španjolsko - hrvatosrpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1971
- J. Vlček: *Rusko - česky slovník*, Sovetska encyklopedie, Moskva, 1968
- F. Vrančić: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum: Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae & Vngaricae*, Venetiis, 1595 (pretisak Novi Liber, Zagreb, 1992)
- M. Žepić: *Latinsko - hrvatski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1991

9.2.2. Sekundarni izvori

- V. Abelova: Chov ošipancyh na okoli Trenčina, *Zbornik Slovenskeho narodneho muzea LXXIV, Etnografia 21*, 1980, str. 49-74
- P. Alexander (gl. ur.): *Enciklopedija Biblije*, Duhovna stvarnost, Zagreb, 1980
- J. Arandelović-Lazić: Narodne torbe, *Glasnik Etnografskog muzeja*, knj. XXI, Beograd, 1958
- Aristotel: *Politika*, knj. 1, cit. prema Sesardić, Neven: *Filozofija nauke*, Nolit (Filozofska biblioteka), Beograd, 1985
- Arti popullor ne Shqiperi*, Tirane, 1976
- Lj. Babić: *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*, Redovno izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1934
- M. Backes, R. Dolling: *Rađanje Evrope*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1970
- A. Baš: *Opisi kmečkoga oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1984
- *** *Opisi oblačilnega videza na Slovenskem v 17. in 18. stoletju*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1989
- K. Benc-Bošković: Konavle, tekstilno rukotvorstvo i narodna nošnja, *Etnološka istraživanja 2*, Etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb, 1983
- S. Berger: *Za unapređenje naše kućne industrije*, Beograd, 1930
- Ž. Bjelanović: *Antroponimija Bukovice*, Književni krug (biblioteka Znanstvenih djela), Split, 1988
- J. Bourrilly: *Le Costume en Provence au Moyen Age*, Marseille, 1928
- V. Božanić-Serdar: *Borša, borša, borša*, Split, 1992 (katalog)

- D. Božić-Bužančić: *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb, 1982
- I. Brooke: *A History of English Costume*, Methuen and Co., London, 1949
- Charles-Brun: *Costumes des provinces francaises I*, Flammarion, Paris, 1932
- *** *Costumes des provinces francaises II*, Flammarion, Paris, 1937
- Costume in Antiquity* (uvod J. Laver), Thames and Hudson, London, 1964
- D. Cvetan-Žakula: *Plać za kišu u Hrvata kajkavaca*, *Etnološka tribina 15*, Zagreb, 1992, str. 119-130
- J. Čapo: *Sveti likovi, svete vodice i zavjeti. O hodočašćima hrvatskoga življa u mađarskoj Baranji*, *Etnološka tribina 14*, Zagreb, 1991, str. 17-50
- Ž. Čorak: *Krhotine. Prilog poznavanju hrvatske provincije u devetnaestom stoljeću*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1991
- Z. Čulić: *Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1963
- J. Dozan: *Na ruci i u ruci*, *Novi Svijet*, br. 5, g. I, Zagreb, 12.03.1994., str. 40-41
- Etnografija vostočnyh Slavjan*, Nauka, Moskva, 1987
- J. Gamulin: *Alkarsko oružje*, u: *Sinjska alka*, Jugoslovenska revija - Viteško alkarsko društvo, Beograd - Sinj, 1987, str. 92-98
- M. Garašanin, J. Kovačević: *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*, Muzejski priručnik 3-5, Prosveta, Beograd, 1950
- M. Gavazzi: *Vrela i sudbine narodnih tradicija, Kroz prostore, vremena i ljude*, Sveučilišna naklada Liber (Biblioteka znanstvenih radova), Zagreb, 1978
- *** *Oprema balkanskih pastira*, u: *Vrela i sudbine narodnih tradicija, Kroz prostore, vremena i ljude*, Sveučilišna naklada Liber (Biblioteka znanstvenih radova), Zagreb, 1978a, str. 94-107
- *** *Ogled i opći značaj života i kulture Slavena u davnini*, *Vrela i sudbine narodnih tradicija, Kroz prostore, vremena i ljude*, Sveučilišna naklada Liber (Biblioteka znanstvenih radova), Zagreb, 1978b, str. 13-27
- *** *Baština hrvatskoga sela*, Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1991
- Gligorević, Ljubica: *Torbe - oblik narodnog izražavanja*, Gradski muzej Vinkovci, Vinkovci, 1982
- Gosudarstvennaja oružejnaja palata*, Sovetskij hudožnik, Moskva, 1990
- Gosudarstvennyj muzej etnografii narodov SSSR*, Leningrad, Aurora, Leningrad, 1989
- M. Gušić: *Tumač izložene građe*, Etnografski muzej, Zagreb, 1955
- A. Haberlandt: *Kulturwissenschaftliche Beitrage zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien*, Wien, 1917
- M. Hećimović: *Ovčarstvo u selu Ivčević Kosi u Lici*, *Etnografska istraživanja i građa II*, Hrvatski narodni etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb, 1940, str. 87-101

- F. Ivanišević: *Poljica, narodni život i običaji, Reprint izdanja JAZU iz 1906 i neobjavljena građa*, Književni krug, Split, 1987
- Ježić, Mislav: *Rgvedski himni. Izvori{ XE "288" } indijske kulture i indoeuropsko nasljeđe*, Globus, Zagreb, 1987
- Lj. Jonke: "Dictionar" Fausta Vrančića, u: F. Vrančić: *Dictionarivm ...*, Novi Liber, Zagreb, 1992, str. 135-139
- Katičić, Radoslav: *Stara indijska književnost*, Nakladni zavod Matice hrvatske ("Prometej", knjižnica temeljnih djela o civilizaciji, kulturi i umjetnosti), Zagreb, 1973
- N. Kalashnikova, G. Pluzhnikova: *National Costumes of the Soviet Peoples*, Planeta Publishers, Moscow, 1990
- F.M. Kelly: *Shakesperian Costume for Stage and Screen*, Adam & Charles Black, London, 1938
- J. Kotarski: *Lobor. Narodni život i običaji, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. XX, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1915, str. 53-88
- C. Kramer: *The Use of Turkisms in Balkan Languages as Reflected in Kostantinov's Novel Baj Ganjo, Zeitschrift fur Balkanologie*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, g. 28, 1/2, 1992, str. 44-60
- Š. Kulišić: *Volksbrauche in Jugoslawien*, Jugoslavija, Beograd, 1966
- L. Kybalova, O. Herbenova, M. Lamarova: *Enciclopedie illustree du costume et la mode (uvod Claude-Salvy)*, Grund, Paris, 1970 (1988)
- *** *The Pictorial Encyclopedia of Fashion*, Hamlyn, London-New York-Sydney-Toronto, 1972
- M. Lang: *Samobor, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. XVI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1911, str. 1-274
- M. Lanović: *Lukno u Hrvatskoj*, Zagreb, 1914
- J. Laver: *Costume Through the Ages*, Thames and Hudson, London, 1964
- J. Lovretić: *Otok*, Pretisak, Vinkovci, 1990
- L. Lukić: *Varoš, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. XXIV, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1919, str. 32-238
- M. Makarovič: *Slovenska ljudska noša*, Ljubljana, 1971
- M. Maluckov: *Tkanje kod Rumuna u Banatu*, Novi Sad, 1985
- M. Martić: *Kolekcija torbi odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu - Etnologija*, Nova serija, sv. 45, Sarajevo, 1990, str. 49-72
- P. Matvejević: *Mediterranski brevijar*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1991
- V. Mažuranić: *Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik*, Zagreb, 1908-1922
- L. Niederle: *Slovanske starožitnosti, Život starych Slovanu*, III/1, Prag, 1921

- *** *Slovanske starožitosti, Život starych Slovanu*, III/2, Prag, 1925
- F. Nimac: Čobanovanje, Život i tradicije pastira Dalmatinske zagore na bosanskim planinama, *Etnografska istraživanja i građa II*, Hrvatski narodni etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb, 1940, str. 102-130
- A.M. Nylén: *Swedish Peasant Costumes*, Nordiska Museet, Stockholm, 1949
- Opća enciklopedija JLZ*, 5, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1979
- Opća enciklopedija JLZ*, 6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980
- Opća enciklopedija JLZ*, 7, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1981
- N. Pantelić: *Narodna umetnost Jugoslavije*, Jugoslavenska revija - Jugoslavija publik (Izdanja Motovunske grupe), Beograd, 1984
- Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography, Leningrad*, (uvod Rudolf Its) Aurora Art Publishers, Leningrad, 1989
- Đ. Petrović, M. Prošić-Dvornić: *Umetnost na tlu Jugoslavije. Narodna umetnost*, Jugoslavija - Spektar - Prva književna komuna, Beograd - Zagreb - Mostar
- M. Povržanović: Image and Word on Clothing: Messages to the Ethnologist, *Contribution to the Study of Contemporary Folklore in Croatia*, Zagreb, 1988, str. 37-48
- *** Slika i riječ na odjeći, *Potkulture 4*, Beograd, 1989, str. 7-12
- J. Radauš-Ribarić: *Narodne nošnje Hrvatske*, Spektar, Zagreb, 1975
- *** O tekstilnom rukotvorstvu na tlu Jugoslavije kroz vjekove, *Čarolija niti, Vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji*, Zagreb, 1988, str. 13-24
- B. Radović: Gojenje i obrada lana i konoplje u našem narodu, *Glasnik etnografskog muzeja*, knj. 19, Beograd, 1956
- E. Rathbone-Goddard: *Women's Costume in Franche Texts the Elevanth and Tweleth Centuries*, The John Hopkins Studies in Romance Literatures and Language, Baltimore-Paris, 1927
- T. Raukar: Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI stoljeća, *Historijski zbornik 35*, Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1982, str. 43-118
- *** Društveni razvoj u Hrvatskoj u XV stoljeću, *Historijski zbornik 38*, Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1985, str. 75-94
- T. Severović: Narodno odielo i obuća, nakit i češljanje u Stojdragi u Žumberku, *Etnografska istraživanja IV*, Hrvatski državni etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb, 1943, str. 79-90
- J.S. Stewart: *The Folk Arts of Norway*, The University of Wisconsin Press, 1953
- D. Stojanović: *Gradska nošnja u Srbiji tokom XIX i početkom XX veka*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 1980

- F. Ivanišević: *Poljica, narodni život i običaji, Reprint izdanja JAZU iz 1906 i neobjavljena građa*, Književni krug, Split, 1987
- Ježić, Mislav: *Rgvedski himni. Izvori{ XE "288" } indijske kulture i indoeuropsko nasljeđe*, Globus, Zagreb, 1987
- Lj. Jonke: "Dictionar" Fausta Vrančića, u: F. Vrančić: *Dictionarivm ...*, Novi Liber, Zagreb, 1992, str. 135-139
- Katičić, Radoslav: *Stara indijska književnost*, Nakladni zavod Matice hrvatske ("Prometej", knjižnica temeljnih djela o civilizaciji, kulturi i umjetnosti), Zagreb, 1973
- N. Kalashnikova, G. Pluzhnikova: *National Costumes of the Soviet Peoples*, Planeta Publishers, Moscow, 1990
- F.M. Kelly: *Shakesperian Costume for Stage and Screen*, Adam & Charles Black, London, 1938
- J. Kotarski: *Lobor. Narodni život i običaji, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. XX, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1915, str. 53-88
- C. Kramer: *The Use of Turkisms in Balkan Languages as Reflected in Kostantinov's Novel Baj Ganjo, Zeitschrift fur Balkanologie*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, g. 28, 1/2, 1992, str. 44-60
- Š. Kulišić: *Volksbrauche in Jugoslawien*, Jugoslavija, Beograd, 1966
- L. Kybalova, O. Herbenova, M. Lamarova: *Enciclopedie illustree du costume et la mode* (uvod Claude-Salvy), Grund, Paris, 1970 (1988)
- *** *The Pictorial Encyclopedia of Fashion*, Hamlyn, London-New York-Sydney-Toronto, 1972
- M. Lang: *Samobor, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. XVI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1911, str. 1-274
- M. Lanović: *Lukno u Hrvatskoj*, Zagreb, 1914
- J. Laver: *Costume Through the Ages*, Thames and Hudson, London, 1964
- J. Lovretić: *Otok*, Pretisak, Vinkovci, 1990
- L. Lukić: *Varoš, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. XXIV, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1919, str. 32-238
- M. Makarović: *Slovenska ljudska noša*, Ljubljana, 1971
- M. Maluckov: *Tkanje kod Rumuna u Banatu*, Novi Sad, 1985
- M. Martić: *Kolekcija torbi odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu - Etnologija*, Nova serija, sv. 45, Sarajevo, 1990, str. 49-72
- P. Matvejević: *Mediterranski brevijar*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1991
- V. Mažuranić: *Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik*, Zagreb, 1908-1922
- L. Niederle: *Slovanske starožitnosti, Život starych Slovanu*, III/1, Prag, 1921

- *** *Slovanske starožitnosti, Život starych Slovanu*, III/2, Prag, 1925
- F. Nimac: Čobanovanje, Život i tradicije pastira Dalmatinske zagore na bosanskim planinama, *Etnografska istraživanja i građa II*, Hrvatski narodni etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb, 1940, str. 102-130
- A.M. Nylen: *Swedish Peasant Costumes*, Nordiska Museet, Stockholm, 1949
- Opća enciklopedija JLZ*, 5, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1979
- Opća enciklopedija JLZ*, 6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980
- Opća enciklopedija JLZ*, 7, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1981
- N. Pantelić: *Narodna umetnost Jugoslavije*, Jugoslavenska revija - Jugoslavija publik (Izdanja Motovunske grupe), Beograd, 1984
- Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography, Leningrad*, (uvod Rudolf Its) Aurora Art Publishers, Leningrad, 1989
- Đ. Petrović, M. Prošić-Dvornić: *Umetnost na tlu Jugoslavije. Narodna umetnost*, Jugoslavija - Spektar - Prva književna komuna, Beograd - Zagreb - Mostar
- M. Povrzanović: Image and Word on Clothing: Messages to the Ethnologist, *Contribution to the Study of Contemporary Folklore in Croatia*, Zagreb, 1988, str. 37-48
- *** Slika i riječ na odjeći, *Potkulture 4*, Beograd, 1989, str. 7-12
- J. Radauš-Ribarić: *Narodne nošnje Hrvatske*, Spektar, Zagreb, 1975
- *** O tekstilnom rukotvorstvu na tlu Jugoslavije kroz vjekove, *Čarolija niti, Vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji*, Zagreb, 1988, str. 13-24
- B. Radović: Gojenje i obrada lana i konoplje u našem narodu, *Glasnik etnografskog muzeja*, knj. 19, Beograd, 1956
- E. Rathbone-Goddard: *Women's Costume in Franche Texts the Elevanth and Tweleth Centuries*, The John Hopkins Studies in Romance Literatures and Language, Baltimore-Paris, 1927
- T. Raukar: Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI stoljeća, *Historijski zbornik 35*, Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1982, str. 43-118
- *** Društveni razvoj u Hrvatskoj u XV stoljeću, *Historijski zbornik 38*, Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, 1985, str. 75-94
- T. Severović: Narodno odielo i obuća, nakit i češljanje u Stojdragi u Žumberku, *Etnografska istraživanja IV*, Hrvatski državni etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb, 1943, str. 79-90
- J.S. Stewart: *The Folk Arts of Norway*, The University of Wisconsin Press, 1953
- D. Stojanović: *Gradska nošnja u Srbiji tokom XIX i početkom XX veka*, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 1980

- I. Šestan: Okolica Gračaca kao stjecište kultura, *Etnološka tribina 16*, Zagreb, 1993, str. 165-172
- P. Šimunović: *Naša prezimena. Porijeklo, značenje, rasprostranjenost*, Nakladni zavod Matice hrvatske (Knjižnica "Monografije, studije, kritike"), Zagreb, 1985
- T. Talbot-Rice: *The Scythians, Ancient Peoples and Places*, Thames and Hudson, London, 1961
- K. Tončić: Pokrajinski muzej za narodni obrt i umjetnost u Spljetu, *Koledar Pokrajinskog muzeja za narodni obrt i umjetnost u Splitu*, 1, Split, 1913, str. 3-5
- *** *Narodne nošnje s jadranskog primorja i zagorja*, Etnografski muzej, Split
- P. Vasić: *Odelo i oružje*, Beograd, 1964
- I. Vidović-Begonja: Alkarska nošnja, u: *Sinjska alka*, Jugoslovenska revija - Viteško alkarsko društvo, Beograd - Sinj, 1987, str. 78-91
- *** *Narodna nošnja Splita, Priručnik za rekonstrukciju nošnje*, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske (biblioteka Narodne nošnje Hrvatske), Zagreb, 1988
- J. Vončina: Leksikografski rad Ivana Belostenca, u: J. Bellosztenecz: *Gazophylacium Illyrico-Latinum*, 1740a, str. III-XLIII
- V. Vrčić: *Plamen u kamenu*, Omiš, 1985
- I. Vrtovec: *Narodni nakit Hrvatske*, Grafički zavod Hrvatske - Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985
- I. Žic: Vrbnik (na otoku Krku), Narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, sv. VI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1901, str. 1-52
- F. Žigrović-Pretočki: *Urbarski sustav Kraljevinah Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1880